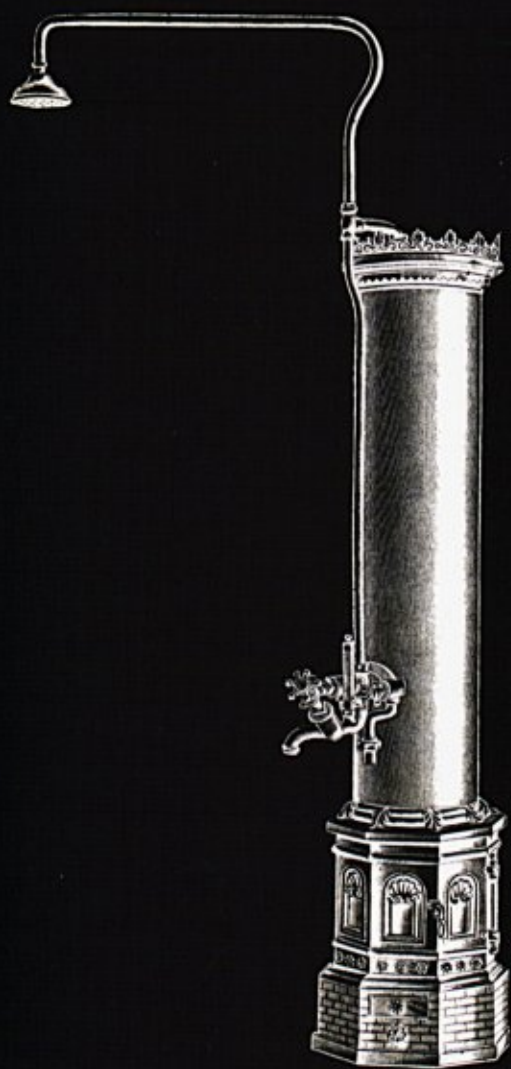

ZGODOVINA ZA VSE

leto IV, 1997

VSE ZA ZGODOVINO št. 1

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

1, 21

Aleksander Žižek

BEGAVČKA

5

Zakaj neki so se irharski pomočniki v velikem loku ogibali mesta ob Savinji?

Die Ausreißer

... oder: Warum Weißbergergesellen einen weiten Bogen um die Stadt an der Savinja machten

Andrej Studen

USTAVITE, USTAVITE ŽELEZNEGA SLONA

14

Prihod južne železnice v naše kraje

Stoppt, stoppt den eisernen Elefanten!

Die Ankunft der Südbahn in unsere Gegenden

Marjan Drnovšek

AMERIKA: RAJ ZA ŽENSKE

20

Amerika: ein Paradies für Frauen

Tadeja Tominšek Rihtar

PILI SMO VODO, POLNO ŠKODLJIVEGA MRČESA

31

H kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno

Wir tranken Wasser, voll schädlichen Ungeziefers

Zur Kulturgeschichte der Laibacher Wasserversorgung und Kanalisation vor dem Ersten Weltkrieg

Darja Keréc

NEKAJ MALEGA O MADŽARIH, GROFIH IN ŠE ČEM 55

Ein kurzer Beitrag über Ungarn, Grafen und ähnliches mehr

Tone Ferenc

KAJ JE BILA TA ŽENSKA? 67

Was war diese Frau?

Darja Mihelič

J'ACUSE 72

ali Kako popraviti po vojni storjene krivice?

J' ACCUSE

... oder: Wie kann nach dem Krieg begangenes Unrecht wiedergutmacht werden?

S knjižne police 86

Aleksander Žižek

BEGAVČKA *

*Zakaj neki so se irharski pomočniki v velikem loku
ogibali mesta ob Savinji?*

Celje je vseskozi tudi v gospodarskem pome-
nu predstavljalo center za precej razsežno
ozemlje nekdanje celjske četrti, tako da so v me-
stu vse do razglasitve obrtne svobode (1859) de-
lovali številni cehi, celjski mojstri pa so ponosno
in ljubosumno varovali svoje dostojanstvo
"mestnih rokodelcev".

Z vse večjo specializacijo obrti je postajala
struktura cehovske delitve, kakršna je bila v ve-
ljavi od srednjega veka dalje, preohlapna. Še
včeraj enotno oblikovana obrtna združenja so
"razpadala" zaradi delitev znotraj obrtne pano-
ge.

Tako pot je konec srednjega veka ubralo tudi
usnjarstvo¹. S predelavo kože so se ukvarjali obrt-

niki različnih panog kot naprimer: *usnjarij*², ki
so za strojenje težkih, velikih kože uporabljali
rastlinsko čreslo (hrastovo ali smrekovo lubje),
njihove izdelke pa so uporabljali za izdelavo
podplatov, čevljev in konjsko opremo (sedla,
brzde...), in *irharji*³, ki so strojili finejše kože
(ovčje, kozje, telečje) za oblačila, pri strojenju pa
so uporabljali mineralni galun. Posebna znanja
in postopke je zahtevalo tudi impregniranje us-
nja (z maščobami, voski) in izdelava pergamen-
ta.

Za moj zapis je zlasti pomembna razlika med
usnjariji in irharji ter ločeno cehovsko organizi-
ranje obeh panog⁴. Za obe usnjarski panogi je
veljalo, da je bila pot do mojstrstva dodobra ote-
žena, dosego mojstrskega naziva pa je bolj kot
"stanovsko ljubosumje" ovirala precej visoka za-
četna investicija.

* Oprosti mi, France Bevk

¹ Podatke o različnih podzvrsteh usnjarstva in drugih
obrtih je moč najti v odlični knjigi Reinholda Reitha:
*Lexikon des alten Handwerks (Vom späten Mittelalter
bis ins 20. Jahrhundert)*. Verlag C H Beck, München
1990. Za usnjarje gl. geslo "Gerber", str. 84 - 91.
Na tem mestu se želim zahvaliti še kolegici Mariji Poči-
vavšek, ki mi je dala na razpolago vodnik po muzejski
zbirki švicarskega mesta Stein am Rhein, iz katerega
sem uporabil tudi nekaj ilustracij. (Peter Bretschler: *Mu-
seum Lindwurm Stein am Rhein; Bürgerliche Wohnkul-
tur und Landwirtschaft im 19. Jahrhundert*, Stein am
Rhein 1994).

² Nemški izraz je *Rotgerber* ali *Lohgerber*.

³ *Weißgerber*

⁴ Andreas Gubo v svojem delu *Geschichte der Stadt Cilli
(Gradec 1909)* na strani 289 za leto 1756 omenja potr-
ditve cehovskih privilegijev nanovo ustanovljenega
skupnega usnjarskega ceha (*Lederer- und Rotgerberun-
ion*), ki bi lahko pomenil vnovično združitev vseh "us-
njarskih poklicev" v mestu. Žal listine, ki je bila v Gu-
bovem času v zasebni lasti družine Herzmann (usnjariji),
v zbirki ZAC ni.

konvolutu o kaznovanju ubežnih irharskih pomočnikov⁸ o tem ne poročajo; če pa vsaj malo poznamo cehovsko organizacijo, ugotovimo, da so oddaljenejši mojstri poslovali s cehom po načelu "daleč od oči - daleč od srca" - po načelu, ki ga je sprejela tudi "centrala", če so vsaj kdaj pa kdaj plačali predpisano naklado in se pokazali na kakšnem sestanku.

Cehovski sestanki so ponavadi potekali po ustaljenem redu in v primerno sproščenem ozračju, ki je značilno za ljudi, ki se že dolgo poznajo in ki jih povezujejo skupni cilji ter družni pripadnost istemu rokodelstvu. Primerno razpoložena družčina se je po glavni maši z zadostno mero dostojanstva podala reševati različne zadeve, povezane z obrtjo in upravo, sestanek pa so izrabili tudi za izmenjavo izkušenj in temeljit pogovor, za katerega je med letom posebej v večjih cehih zmanjkalo priložnosti. Vnaprej določen dan za "cehovsko skupščino" je bil pri cehih, ki so pokrivali večje ozemlje (in takih je bila večina), tudi edina priložnost za srečanje z mojstri in pomočniki iz oddaljenejših krajev.

Po vsem opisanem bi lahko upravičeno sodili, da je šlo pri cehovskih srečanjih za netravnosti, prijetne dogodke, ki so učinkovito razbijali garaški in monotoni rokodelski vsakdan - bile pa so tudi izjeme.

Celjski mestni svet je 16. junija 1752 slišal in ukazal zapisati pritožbo mestnega irharskega mojstra Pilza, ki naj bi ga na cehovski skupščini v Gradcu žalili in poniževali zaradi dveh ubežnih pomočnikov, ki sta se na svojem pomočniškem potovanju ustavila v Celju, zaposlila pri njem in mojstru Rieserju ter na koncu oba pobegnili v Gradec. Ubežnika so v Gradcu predstavili kot žrtvi trpinčenja, ki sta bili v pobeg naravnost prisiljeni. V pritožbi, ki jo je podpisal tudi mojster Rieser,⁹ sta oba celjska ir-

harja potožila, da bosta tudi brez drugih kazni uničena že zato, ker k njima po tem dogodku ne bo več nobenega pomočnika¹⁰ - prav slednje, namreč gospodarski propad obeh celjskih mojstrov naj bi bil tudi cilj graškega ceha.

25. junija 1752 je celjski mestni svet¹¹ na Re-prezentanco in komoro vojvodine Štajerske v Gradcu naslovil spomenico, s katero je protestiral proti odločitvi o kaznovanju celjskih irharjev ter proti obtožbam o maltretiranju potujočih irharskih pomočnikov v Celju. Svetniki so potožili tudi nad obnašanjem pomočnikov, ki lenarijo, po svoji volji prekinjajo delo, organizirajo celo nekakšna "pomočniška razsodišča" in nasploh delajo proti obrtnemu redu¹².

Po tem precej ostrem uvodu so svetniki citirali del 15. člena "obrnega reda", ki prepoveduje pomočniku zapustiti delavnico (mojstra), če ni prej izgotovil usnja, ki ga je imel v delu, ali če v ta namen mojstru ni priskrbel zamenjave¹³.

Luženje kože v apnu ali pepelu

Mestni svet je v svojem dopisu končno podal še svoje videnje zadeve. Pred časom je namreč irharski pomočnik pri mojstru Pilzu Karel Kierwäger iz Amstättne ne samo sam zapustil delav-

⁷ Pričevanji graških mojstrov Hofmanna in Meisnerja o precej konfliktnih in trmastih celjskih mojstrih je treba zaradi dogodka samega jemati z rezervno, čeprav po drugi strani ne moremo trditi, da sta bila celjska irharja poslušni in ubogljivi ovčki - "v želodcu" so ju imeli celo celjski pomočniki drugih obrtnikov.

⁸ ŠDA, R & K Sach 99.

⁹ Skupščine ceha se zaradi bolezni ni udeležil.

¹⁰ Medtem jima je pobegnil še en pomočnik, neki Benedikt iz Avstrije.

¹¹ Podpisniki so bili Lenart Barbollan (sodnik), Jurij Herzog, Andrej Wolf, Anton Schifferl, Janez Jurij Čik (Tschikh), Ignac Moser, Jožef Krein in Franc Ksaver Svet.

¹² Ta formulacija je precej nejasna - v nekaterih primerih (npr. glede pomočniških razsodišč) se nanaša na že citirani obrtni red (Handwerksgenerale, Fundamentalpatent) Karla VI. iz leta 1732, v konkretnem primeru § 15 pa verjetno na cehovska pravila usnjarjev.

nico, temveč k temu nagovoril tudi pomočnika pri Janezu Rieserju, Antona Raaba iz Češke¹⁴. Mestni svet je oba pomočnika poklical predse, opozoril na Rieserjevo bolezen in ju skušal prepričati, da se vrneta na delo ter izgotovita začetno usnje, ker pa ju prepričevanje ni ganilo, so ju zaprli v rotovž. Sledeč § 15 in navodilom graškega ceha (sklicevali so se na nek precedenčni primer iz leta 1747), je dal mestni sodnik oba pomočnika preteptsti¹⁵, po tepežu pa sta obljubila, da bosta delo dokončala. Namesto nazaj v delavnico, sta jo ubežnika pobrala v Gradec. Celjski magistrat je na iniciativo obeh mojstrov že pisal graškemu cehu, naj izroči ubežnika in dá zadoščenje mojstroma. Graški irharji so kot odgovor na te zahteve oba celjska mojstra pozvali v Gradec na letni cehovski sestanek, kjer so Pilza žalili v prisotnosti pomočnikov. Ubežnika so takoj ob prihodu v Gradec zaposlili brez potrebnih papirjev (priporočil), in sicer Karla v Gradcu, Antona pa v Voitsbergu.

Rieser in Pilz sta bila v tem času popolnoma brez pomočnikov, vzrok za to pa je bil složen nastop celjskih pomočnikov, ki so (v gostilni) posvarili vsakega nanovo dospelega, da se "ne bo delalo", dokler ne kaznujejo Pilza, ki so ga "izbrali" za glavnega krivca zlorab nad potujočimi pomočniki.

8. julija 1752 je graški okrožni glavar grof Franc Krištof pl. Webersberger¹⁶ (verjetno tudi zaradi ostre note celjskih svetnikov) zaslišal graška irharja Antona Hofmanna in Ambroža

Meisnerja¹⁷, ki sta osvetlila dogajanje na spornem cehovskem sestanku.

Na cehovski skupščini so po njunih besedah zaslišali obe strani - mojstra Pilza in oba pomočnika, obtožbo (pomočnika) pa je zastopal Meisner. Člani ceha so menili, da pomočnikov ne bi smeli preteptati in so mojstru Pilzu naložili plačilo denarne kazni (2 goldinarja in 24 krajcarjev), ki pa je "obtoženec" ni hotel plačati, dokler za svoj pobeg ne bosta kaznovana pomočnika, kar pa po Hofmannovem in Meisnerjevem mnenju ni bilo smiselno, saj sta pomočnika nastopala kot tožnika. Pilz je sestanek zapustil, ne da bi plačal kazen, pomočnika pa so morali nekje zaposliti, dokler se stvar ne razjasni. Karel Kierwäger je tako dobil delo pri Hofmannu v Gradcu, Raab pa pri Zisserju v Voitsbergu. Mojstra sta obenem skrbela, da pomočnika nista zapustila dežele.

Ob koncu zaslišanja sta graška mojstra ošvrknili še obnašanje svojih celjskih kolegov, ki da sta precej svojeglava (zlasti Pilz) in svoje pomočnike držita precej na kratko, cehu pa z nenehnim pravdanjem in pritoževanjem povzročata več preglavic in stroškov kot pa v skladnico "nakaplja" iz njunih prispevkov.

S temi pričevanji je nastajal mozaik dogodkov, ki so dva rokodelska pomočnika pahnili v precej obupno dejanje. Obrtno pravo je taka dejanja strogo kaznovala, odhod "po francosko" pa je pomočniku zagrenil tudi ponovno zaposlitev, pogoj zanjo je namreč bila predložitev dokumentov (pomočniškega pisma in rojstnega lista), ki so po pobegu seveda ostali mojstru¹⁸.

20. julija 1752 so preiskovalci zaslišali Karla Kierwägerja (Pilzev pomočnik iz Amstättu), ki je potožil, da ga je celjski mojster prikrajševal celo pri jedači (jed je dobival precej neredno) in mu očital pohajkovanje z drugimi pomočniki. Pilz očitno ni bil zadovoljen s pomočnikovim delom in ga je ob vsaki priložnosti zmerjal, za nameček pa mu je odtegoval tudi plačo (z ženo sta si ga pogosto "podajala", izplačal pa ga ni niti eden niti drugi). Zaradi vsega tega se je v nedeljo pred Jurjevem¹⁹ odločil, da odide. Mojster ga

¹³ Prevod 15. člena v celoti:

"Mojstrov svobodni volji je prepuščeno dajanje vina pomočnikom. Noben pomočnik si med tednom ne sme vzeti prosto ali oditi. Če hoče pomočnik oditi, mora to povedati v nedeljo po zajtrku in oditi z mojstrovim dovoljenjem. Oditi ne sme noben pomočnik, ki prej ni izgotovil usnja, ki ga je imel v delu, ali pa zase ni dobil nadomestila (drugega pomočnika) - kršilec tega določila izgubi za kazen (tedensko) plačo. Mojster brez utemeljenega vzroka ne sme odpustiti pomočnika med tednom, kršilec mora pomočniku izplačati celotedensko plačo. Predčasno končanje delavnika se kaznuje z odvzemom dnevnega zaslužka."

¹⁴ Rojen v Česki Lipi.

¹⁵ Tepel ga je celjski četrtini mojster. Funkcija četrtinega mojstra je bila povezana s požarno obrambo mesta, ki so ga zaradi lažje organizacije gašenja razdelili na posamezne "četrti". V začetku 18. st. so v Celju imeli dva četrtina mojstra (A. Gubo, n. d., str. 261), ki ju je imenoval mestni svet. V spisih primera Kierwäger-Raab se tepežkarja ne omenja z imenom in priimkom, temveč le s "funkcijo".

¹⁶ Njemu je Reprezentanca in komora naložila izvedbo preiskave.

¹⁷ Cehmojster je bil bolan.

¹⁸ Zaposlitev pomočnika brez potrebnih papirjev obravnava § 2 obrtnega reda iz 1732, ki za ta prekršek zagrozi z denarno kaznijo do 20 tolarjev (glede na višino globe je bil postopek v zvezi s tem prepuščen že upravnemu/političnemu oblastvu).

seveda ni hotel pustiti in mu je bojda rekel, da ga bo že "dobil".

V ponedeljek je Pilz ženo poslal k sodniku Barbollanu in pomočnika prijavil. Sodnik je Karla zaslišal, soočil z "mojstrico" ter od njega zahteval, naj dela naprej. Karel je to odklonil, sodnik

nazaj na delo, kar sta odklonila, dokler jima mojstra ne izplačata zaslužka za že opravljeno delo in oskrbo (jed). Po dveh dneh (v sredo; op. avt.) ju je prevzel četrti mojster, jima najprej grozil s tepežem ter ju kasneje res pretepel s palico, pri čemer je Karel dobil 20, Anton Raab pa 12 udarcev. Sluga ju je po tepežu znova zaprl in jima za-

Odstranjevanje dlake in maščobnih delcev

pa mu je zagrozil s tepežem, galejo in prisilno vojaščino, če se ne spametuje²⁰.

Tedaj je bil pred sodnikom v isti zadevi tudi irharski pomočnik pri mojstru Rieserju Anton Raab, ki ga Kierwäger prej ni poznal, niti ni vedel za obtožbo, ki ga je bremenila. Oba so po zaslišanju zaprli²¹, v zaporu na rotovžu pa dva dni nista dobila nobene hrane²². Ves čas so ju silili

Gradcu; op. avt.). V četrtek je Kierwäger sicer delal, vendar je bil od udarcev ves razbolen. Zbal se je, da bo z njim kaj narobe, zato je ponoči skrivaj odšel proti Gradcu po cehovsko zaščito. Na begu se mu je pridružil tudi Rieserjev pomočnik Raab, s katerim sta se za pobeg dogovorila po delu (v četrtek?). Kierwäger je v Mariboru zaradi boleče noge en dan počival, medtem ko je Raab nadaljeval pot in se že pred zglasitvijo pri cehu zaposlil v Voitsbergu.

Tri dni kasneje (23. julija 1752) je svojo zgodbo razkril še Anton Raab. Ta je od doma dobil nujno sporočilo, naj se vrne, zato je od Rieserja skušal dobiti dovoljenje za odhod v nedeljo popoldne, saj ga dopoldne ni bilo doma. Če bi mu mojster dovolil, bi že v ponedeljek od ceha (!) dobil "odpustnico". Namesto dovoljenja za odhod mu je mojster ponudil povišico, ki pa je ni mogel sprejeti, ker se mu je mudilo domov, še več: v ponedeljek zjutraj je mojster od Raaba zahteval, naj ostane.

Po njegovem mojster z njegovim odhodom ni bil oškodovan, saj sta zanj poleg njega delala še dva pomočnika. Rieser ga je prijavil mestnemu sodniku, ki ga je zaslišal in mu ukazal, da mora delati, dokler ne pride nov pomočnik. Skupaj s Karlom sta bila nato zaprta na rotovžu, ker sta

¹⁹ Jurjevo je 23. aprila (leta 1752 je ta dan padel na nedeljo). omenjena nedelja pa je bila 16. aprila
Gl. J. Stipišić *Pomočne povijesne znanosti u teoriji i praksi*; Školska knjiga, Zagreb 1991.

²⁰ Omenjene kazni so predpisane za "puntarske pomočnike" v §§ 2 in 5 obrtnega reda iz leta 1732:

"§ 2. Pomočnika, ki se je zaradi svojega slabega vedenja ali slabe družbe začel puntati in lujskati (druge), je treba glede na okoliščine (težo prestopka) kaznovati z (mestnim, krajevnim) zaporom (Gefängniß), poslati v prisilno delavnico (Zuchthaus) ali pa zaposliti pri gradnji utrdb . . ."

"§ 5 ... V primeru pomočniškega punta ali nemirov lahko zadene puntarje poleg v § 2 omenjenih zapornih kazni in prisilnega dela tudi telesna ali celo smrtna kazen . . ."

²¹ To naj bi se zgodilo zaradi sorodstvenih vezi sodnika Barbollana in mojstra Pilza (sodnikov svak)

²² Sodnik Barbollan je mojstroma prepovedal pošiljati hrano zaprtima pomočnikoma, zahteval pa je tudi, da pomočnikoma odtegneta denar za stroške zapora (ŠDA, R & K Sach 99; Zaslišanje Andreja Pilza 24. 7. 1752)

odklonila delo, dokler ne dobita zaostalega plačila - Antonu je mojster bojda dolgoval celo za hrano. Četrtojestrovo pretepanje v sredo je na rotovškem dvorišču opazovala precejšnja gruča ljudi (med firbci po izjavah ubežnikov ni bilo nobenega izmed irharskih mojstrov), ob "predaji" pomočnikov mojstroma pa je četrtni mojster zagotovil, da se lahko Pilz in Rieser ob vnovični neposlušnosti pomočnikov takoj pritožita sodniku. Raab je po prihodu v delavnico doživljal vedno nova poniževanja, med drugimi pomočniki pa nikoli ni imel nobenega prijatelja, zato se je navezal na Karla, s katerim sta sklenila s svojimi težavami seznaniti ceh.

24. julija 1752 sta svojo plat zgodbe povedala še oba celjska mojstra.

Andrej Pilz je seveda trdil, da je s pomočniki vedno ravnal primerno, če že ne lepo.

Tudi Kierwägerju je skušal v vsem ustreči. Po 14-dnevni preizkušnji naj bi ta zahteval in tudi dobil par hlač, zahteval pa je še veliko več, kot mu pritiče - predujem, ki ga je proti vsem običajem izsilil od mojstra, je na delovnik pretopil v vino z nekim Rieserjevim pomočnikom. Že po 3, 4 tednih je pomočnik hotel prvič oditi, vendar ga mojster ni pustil (skliceval se je na § 15 in pomočniku zagrozil s sodiščem). Karla grožnje niso ganile in je bojda rekel, da ga "noben hudič ne bo zadržal". Svoj odhod je napovedal vnovič čez tri tedne, ko je Pilza na posteljo priklenila bolezen. Kazalo je, da bodo vsa mojstrova prizadevanja²³ to pot zaman. Bolezen, pravkar začeto usnje, še bolj pa dejstvo, da je bil Karel tedaj edini Pilzev pomočnik, sta mojstra napotila k temu, da je ženo v ponedeljek 17. aprila poslal k sodniku Barbollanu. Sodnik je po neuspešnem "pogovoru" pomočnika zaprl, "prepričal" pa ga je šele tepež. Po tepežu je pomočnik delal še en dan, nato pa ponoči pobegnil, pri čemer je posekodoval dve ograji in uničil več posevkov na vrtovih. Če Pilzu s svojim pomočnikom ne bi priskočil na pomoč tast (Rieser), bi bil obračun škode še precej višji od 60 goldinarjev²⁴, kolikor ga je po njegovem stal Karlov pobeg. Pilz si ni mogel kaj, da ne bi v svoji izjavi potarnal nad svojo "revo", ko so njega - bolnika zvekli na Telovo²⁵ v Gradec, ga tam posadili na zatožno klop brez

pravice do zagovora in mu na koncu naložili še globo, namesto da bi pravično kaznovali oba "pobega". Konec koncev da on ni kriv za tepež, ki ga je ukazal mestni svet.

Podobna je izjava mojstra Janeza Rieserja, ki je odklonil odpust pomočniku Raabu, saj naj bi njegovo pismo od doma ne predstavljalo zadostnega razloga za odhod. Svoji hčeri (Pilzevi ženi) je prav Rieser svetoval, naj gre k sodniku. Antona Raaba je naznanil sam (odvedel ga je sodni sluga), za tepež pa ni vedel vse dotlej, dokler mu o tem ni povedal četrtni mojster. Anton Raab mu je s pobegom naredil za 30 goldinarjev škode.

Vse od Raabovega pobega Rieser ni imel več pomočnikov, saj je moral zaradi popivanja odpustiti enega, drugega pa so mu "speljali" potujoči pomočniki in je pobegnil. Za nadaljevanje dela mora najemati dninarje, kar je drago, vsakega potujočega irharskega pomočnika pa v gostilni pričakajo celjski pomočniki in ga odvrnejo od tega, da bi ostal in se zaposlil v mestu. Celo graški ceh zaradi neplačane Pilzeve globe noče več pošiljati pomočnikov v Celje.

Graški ceh²⁶ se je na sestanku odločil kaznovati Andreja Pilza zaradi pretepanja pomočnikov, ki ni dopustno, saj sicer v deželo ne bo več nobenega potujočega pomočnika. Skrb zanje (hrana, pijača, stanovanje) je zaupana mojstrom v mestu, kjer se taki popotniki ustavijo. Graški ceh po besedah svojih predstavnikov ni nikogar odvrčal od poti v Celje²⁷, je pa res, da so bili z obema Celjanoma nenehni problemi, ker sta potujoče pomočnike na vse načine zvitorepila.

Stvar se je čez poletje nekoliko poglela, graški glavar pa je to zatišje izrabil za izrek kazni²⁸. Raab je dobil osem dni zapor, Kierwäger pa si je s svojim ščuvanjem k nepokorščini poleg osmih dni zapor prislužil še post. Hkrati je Webersberger svojega celjskega kolega zaprosil za informacije o poteku "sojenja" v Celju in za zaslišanje vseh vpletenih.

Naslednji spis, povezan z "irharsko problematiko", je nastal sredi septembra 1752. 12. septembra je namreč celjski okrožni glavar Jožef Anton

²³ Pomočnika je prosil, naj ostane še 14 dni.

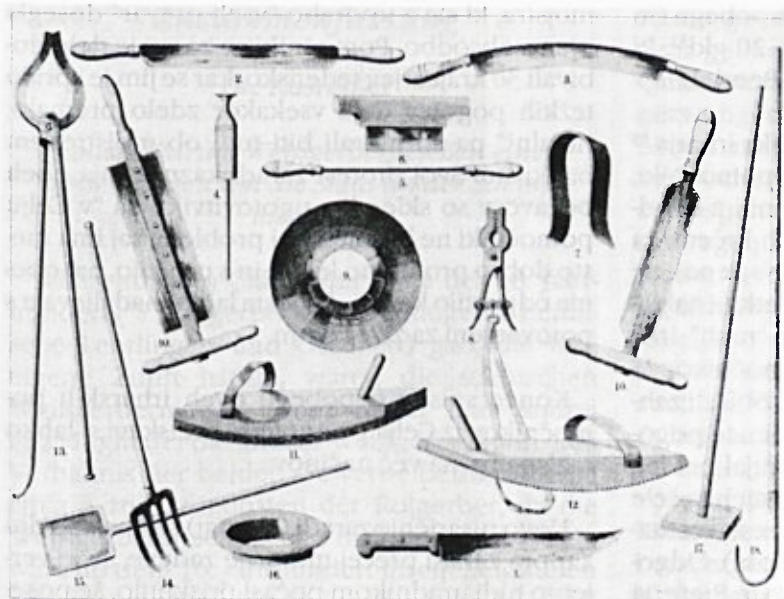
²⁴ Propadla bi celotna količina že pripravljenega (valjanega) usnja, kar bi povzročilo med 200 in 400 gl'd škode (po izjavah obeh mojstrov)

²⁵ 1 junija 1752

²⁶ ŠDA, R & K Sach 99; Zaslišanje mojstrov Antona Hofmanna in Ambroža Meisnerja dne 24. 7. 1752.

²⁷ Opravljanje mojstrov in pomočnikov je bilo z vsemi celjskimi predpisi strogo prepovedano.

²⁸ ŠDA, R & K Sach 99; Dopis graškega okrožnega glavarja z dne 31. 8. 1752

Zbirka usnjarskega orodja

pl. Führenberg v pismu pojasnil, da sta mojstra neposlušna pomočnika zgolj (pisno) naznanila mestnemu sodniku, s samim tepežem pa nista imela nič, kar sta povedala že sama. Magistrat se je za kaznovanje (tepež) odločil zaradi hude kršitve § 15 obrtnih (cehovskih) pravil, ker sta pomočnika odločno zavračala nadaljevanje dela in s tem ogrožala oskrbo meščanov z usnjem. Magistrat je ob tem dogodku nekritično zaščitil mojstra, mestni sodnik pa je bil v zvezi z linčem že ukorjen. Bivša mestna sodnika Čik in Schifferl sta glavarju bojda izjavila, da irharji s svojo nedisciplino prav izstopajo in da z drugimi pomočniki zdaleč ni takih težav kot z njimi. Obenem sta opozarjala, da bi utegnil graški ceh s tem, da v Celje ne pošilja pomočnikov, doseči, da oba celjska irharja obubožata in izpadeta z liste mestnih davkoplačevalcev.

26. septembra 1752 se je graški okrožni glavar Webersberger svojemu celjskemu kolegu zahvalil za poročilo in objavil svojo salomonsko odločitev: celjski magistrat naj v podobnem primeru nikoli več ne poseže po palici, mojstru Pilzu se kazen (2 gld 24 kr) odpusti, ker v postopku pred cehovskim tribunalom ni imel možnosti obrambe, pomočnika pa bosta kazen prestala v Gradcu. Za nameček je glavar Webersberger ukoril tudi graški ceh zaradi pavšalnih obsodb.

Zadeva s tem seveda še zdaleč ni bila rešena - oba nesrečnika je bilo vendarle treba še zapreti, da "se dopolni njuna usoda".

Štiri mesece kasneje²⁹ pomočnika še vedno nista odselela svoje kazni, za nameček pa je pomočnik Anton Raab še pobegnil iz Voitsberga. Nad glavarja Webersbergerja so se po omenjenem dopisu zgrnili črni oblaki. Birokrate iz Reprezentance in komore je seveda zanimalo, zakaj obeh pomočnikov ni utegnil kaznovati kar pet mesecev od izreka kazni, ali pa od njiju oziroma njunih mojstrov ni izsilil plačila varščine. Webersberger se ni potrudil niti toliko, da bi svojim predstojnikom sporočil, ali je v tem času zaprl vsaj Kierwägerja in odkril Raabove pomočnike pri pobegu (zlasti jih je zanimalo, če je Raab dobil mojstrovo odpustnico)³⁰.

Končno je bilo "osmešeni" Reprezentanci in komori dovolj, zato je bil za preiskavo Raabovega pobega določen mariborski okrožni glavar Maks Sigmund pl. Bendel.

Bendel se je stvari lotil pri ubežnikovem mojstru Zisserlu, ki se mu je po zaslišanju³¹ zazdel precej bolj nedolžen kot celjska irharja. Zisserl je povedal, da mu je Raab ob prihodu (28. 4. 1752) pojasnil okoliščine odhoda iz Celja, vseh 15 tednov (do 6. 8. 1752) pa je svoje delo dobro opravljal, zato tudi ni bilo ovire, da za "popotnico" ne bi dobil pohvalne odpustnice, saj Zisserl za zaporno kazen, ki jo je imel Raab na vesti, ni vedel. Bendel je zgodbi očitno verjel, precej manj pa Reprezentanca in komora, ki je Zisserlu sicer spregledala prvo Raabovo zaposlitev brez

²⁹ ŠDA, R & K Sach 99; Pola "JANUARIUS", 26. januarja 1753, Dopis Reprezentance in komore glavarju Webersbergerju.

³⁰ Webersberger si je kot preverjen pisarniški lisjak bliskovito zavaroval hrbet in je v svojo obrambo Reprezentanci in komori jadrno dostavil številne dokaze: nalog cehu, naj oba obsojenca pod pretvezo "dostavi" na kresijo, nalog graškemu mestnemu sodniku za izvršitev kazni ter izjavo obeh graških mojstrov Zisserla in Hofmanna, s katero jamčita za oba pomočnika. Izvrtal je tudi podatek, da ceh podeželskim mojstrom (tudi Zisserl je bil eden izmed njih) zaradi oddaljenosti potrjuje odpustnice kar "na zalogo", mojstri pa jih po potrebi samo izpolnijo. Od ceha je izvedel, da lahko Raabovo vrnitev na prestajanje kazni dosežejo preko irharskega ceha v Raabovem domačem kraju na Češkem.

³¹ ŠDA, R & K Sach 99; Snopič "MARTIUS", Poročilo M. S. Bendla z dne 28. 2. 1753.

papirjev, zato pa mu je ob njegovem pobegu (in izstavitvi odpustnice) izrekla kazen 20 gld³², ki naj bi jo od njega v 14 dneh izterjal Bendel.

Spet sta dvignila glas tudi oba celjska irharja.³³ Pilzu naj bi v letu 1752 odšli kar trije pomočniki, ki so svoje službovanje v Celju sklenili z dvodnevno popivko v eni izmed mestnih krčem, za svojo vrnitev na delo pa so zahtevali vsak po ene usnjene hlače in 24 krajcarjev dodatka (naklade). Zaradi tovrstnih pomočniških "muh" ima mesto namesto 10, 12 irharskih pomočnikov le še 2 ali 3. Celjska mojstra sta zato od oblasti zahtevala, naj jima dovoli sprejemati vajence pogostejše kot doslej. Uk je, kot rečeno, trajal pet let, mojster pa je lahko sprejel novega vajenca šele po nadaljnjih dveh letih (mojstra sta se zavzemala za odpravo tega dveletnega premora). Odgovor, ki je prispel iz Gradca, je na Pilza in Rieserja verjetno deloval kot hladna prha - dveletni premor po izučitvi vajenca je utemeljen s cesarsko potrjenimi cehovskimi pravicami (skratka zacementiran), glede konfliktov s pomočniki pa naj se mojstra sama lepše obnašata in v sporih poišče ta zadoščenje pri magistratu in/ali cehu.

V začetku julija 1753 je bil Zisserl na svojo prošnjo zaradi zadolženosti in petih mladoletnih otrok oproščen plačila denarne kazni³⁴, saj so mu očitno verjeli, da mu Raab za svojo kazen po vrnitvi iz Gradca ni povedal.

Ne vemo, če je Raab ta čas (od avgusta 1752 do julija 1753) res prebil ob očetovi bolniški postelji, gotovo pa medtem ni odslužil svoje kazni.

Zaporu se je do poletja 1753 očitno uspešno izmikal tudi Karel Kierwäger, ki je še vedno delal pri graškem irharju Hofmannu.

Plaz, ki so ga sprožili udarci, zadani na dvorišču celjskega rotovža³⁵, se je poleti 1753 končno podel. Koliko, če sploh kaj, je k temu pripomogla nedatirana peticija graških irharskih pomočnikov, ne vemo. V njej so se seveda postavili v bran svojih "sotrpinov" (za odpust sta prosila v skladu s cehovskimi pravili) in obsodili celjska

mojstra, ki sta z uporabo "vseh prevar" dosegla njuno obsodbo. Pomočniki so za svoje delo dobivali 30 krajcarjev tedensko, kar se jim je spričo težkih pogojev dela vsekakor zdelo premalo, "lojalni" pa so morali biti tudi ob mojstrovem bankrotu. Svoj protest zaradi kaznovanja obeh begavcev so sklenili z ugotovitvijo, da "v Celju pomočniki ne bi smeli biti problem, saj ima mesto dobro prometno lego", in s prošnjo, naj obema odpustijo kazen, da bosta lahko nadaljevala s potovanjem za zaslužkom.

Konec spisov o pobegu dveh irharskih pomočnikov iz Celja po enoletni preiskavi si lahko razlagamo na več načinov.

Novo pisarjenje zaradi (skupaj) šestnajstih dni zapora zaradi precej minorne zadeve, se je verjetno tudi uradnikom počasi priskutilo, še posebej ob dejstvu, da se za obsodbo niso pretirano zavzemali niti stanovski kolegi celjskih irharjev (graški mojstri). Graški ceh je bil (verjetno) zadovoljen že s tem, da je (pre)domišljavega Celjana krcnil po prstih vpričo zbranih mojstrov in pomočnikov. Rieser in Pilz sta poslej verjetno potihlo sprejela kakšnega vajenca tudi v času obveznega in cesarsko potrjenega dveletnega premora - z golobradimi dečki, ki so v mojstru še vedno videli absolutno, nesporno avtoriteto in jih starejši sodelavci ter gostilniški zrak še niso utegnili pokvariti, sta imela verjetno precej več veselja in manj stroškov. Gotovo sta v mestu ob Savinji še dolgo (če že ne z veseljem) plačevala zapovedane davke.³⁶

³² Sklep Reprezentance in komore z dne 23. 3. 1753, isti snopič.

³³ S svojim predlogom sta se najprej (po pravilih) obrnila na celjsko kresijo, ki je zadevo s spremnim dopisom, datiranim 20. 2. 1753, poslala Reprezentanci in komori - ta jo je odstopila Webersbergerju, ki je za pojasnilo zaprosil kar graški irharski ceh (neposredno, hitro in učinkovito).

³⁴ ŠDA, R & K Sach 99; Snopič "JULIUS"

³⁵ Gre za stavbo na Glavnem trgu (danes nosi številko 18), ki jo je dal novoapečenim meščanom grof Friderik II. najprej v uporabo, njegov sin Ulrik II. pa v popolno last kot rotovž. Zapor je bil v dvoriščnem delu

³⁶ 1761 se omenja kot irharska obrt le še Pilzev jus, ki ga je po smrti Janeza Pilza (Andrejev sin?) prevzela vdova Elizabeta. Ta je izvedla kar nekaj izboljšav - "vodno" delavnico je izpred mesta (na Bregu) prestavila kar v hišo (na trgu), bivšo (ločeno) delavnico pa je spremenila v vrt. Komisija, ki je zadevo pregledala, je spremembo sicer načelno dovolila, če pa bi smrad ali odplake motile sosede ali mašile odtočni jarek, je Elizabeti grozilo zaprtje delavnice. (A. Gubo: Aus den Rathsprötkollen der Stadt Cilli; Beiträge zur Kunde der steiermärkischen Geschichtsquellen, 26/1894, str. 104, 106, 107). V 70 letih 18. st. se kot celjski irhar omenja Jakob Hillinger (mestni svetnik; Gl. A. Gubo. Geschichte der Stadt Cilli, str. 294, 303).

Zusammenfassung

Die Ausreißer

... oder: Warum Weißgerbergesellen einen weiten Bogen um die Stadt an der Savinja machten

Während es in Cilli in der Mitte des 18. Jahrhunderts 7 Rotgerber (und genügend heimische Lehrlingen und Gesellen) gab, die ihre eigene Zunft hatten, waren die städtischen Weißgerbermeister Janez Rieser und Andrej Pilz Mitglieder der Grazer Weißgerberzunft. Das Verhältnis der beiden Gewerbe betrug überall circa 3 zu 1 zugunsten der Rotgerber, da die Weißgerberei seit dem Vordringen der Tuchware ab dem 16. Jahrhundert ihrem langsamen Untergang entgegensah.

Der alte Brauch der obligaten Gesellenwanderung zur Arbeitssuche blieb bei den Rotgerbern noch lange erhalten, während das Gewerberecht dies in anderen Gewerben bis zum Ende des 19. Jahrhunderts bereits abgeschafft hatte. In den weniger verbreiteten Gewerben waren aber gerade die wandernden Gesellen die nötige Verstärkung der wenigen heimischen Arbeitskräfte. Die Cillier Weißgerber Rieser und Pilz waren darum großteils auf jene seltenen Wandergesellen angewiesen, die sich Cilli als kurze Station auf ihrer "Lehrwanderung" ausgesucht hatten.

Am 16. Juni 1752 hörte der Cillier Stadtrat die Beschwerde des städtischen Weißgerbermeisters Pilz und befahl ihre Niederschrift. Pilz war angeblich auf der Grazer Zunftversammlung wegen zweier flüchtiger Gesellen verunglimpft und gedemütigt worden. Diese Gesellen hatten im Frühjahr desselben Jahres auf ihrer Gesellenwanderung in Cilli haltgemacht, bei Pilz und

Rieser gearbeitet, und waren schließlich nach Graz geflüchtet. Dort wurden sie als Opfer von Quälereien dargestellt, die zur Flucht geradezu gezwungen worden wären. Beide Meister hätten nämlich alle möglichen Betrügereien verbrochen und erreicht, daß die Gesellen eingesperrt und geschlagen wurden, nachdem sie wegen Meinungsverschiedenheiten mit den Meistern, die ihnen keinen Lohn und keine regelmäßige Verpflegung gaben, nicht mehr arbeiten wollten. Für die Gesellen setzten sich die anderen Cillier Gesellen und schließlich auch die Grazer Weißgerberzunft ein, die den Cillier Meistern Eigensinnigkeit und unmenschliches Verhalten gegenüber den Gesellen vorwarf. Die Angelegenheit wurde vom Grazer Kreisvorsteher Graf Franz Christoph von Webersberger und anschließend vom Marburger Kreisvorsteher Max Sigmund von Bendel untersucht. Beide berichteten der Repräsentanz und Kammer des Herzogtums Steiermark in Graz.

Keiner der Beteiligten wurde nach der ein Jahr dauernden Untersuchung bestraft, allerdings mußten die betreffenden Meister eine Geldstrafe zahlen (der Cillier Meister wegen Grausamkeit gegenüber Gesellen, der Grazer Meister wegen Beihilfe zur Flucht vor der Strafe, d.h. wegen Ausstellung einer Urkunde für den Flüchtigen). Die zwei geflüchteten Gesellen mußten je acht Tage Haft verbüßen.

Obwohl die Flucht der zwei Weißgerbergesellen keine rechtlichen Konsequenzen für die Beteiligten nach sich zog, ist die Angelegenheit von Interesse. Sie zeigt nämlich die komplizierten Beziehungen innerhalb der Zunft und die Rolle der staatlichen (landesfürstlichen) Organe, die weitgehend erfolgreich in Streitigkeiten zwischen den Wirtschafts- und Verwaltungsrelikten der Vergangenheit, d.h. Zunft und Stadtrat, eingreifen.

Andrej Studen

USTAVITE, USTAVITE ŽELEZNEGA SLONA!

Prihod južne železnice v naše kraje

“Kjer so pred enim letom še zeleni travniki in cveteči verti bili, zdej kolodvor (Bahnhof) stoji, veličansko kot kakiga kneza poslopje, gré železnica (železna cesta), in hrumejo železni sloni, hlapóni (Lokomotiven) imenovani.”¹

Že 27. aprila 1846 je stavbno vodstvo c. kr. južne železnice z vrhovnim inženirjem dr. Karlom Ghgom na čelu opravilo prvo poskusno vožnjo z vlakom od Maribora do Celja. To vožnjo z “železnim konjem”, ki je trajala samo dve uri in 45 minut, so navdušeno pozdravile tudi Bleiweisove Novice: “Ko vihar dirjajo hlaponi do Marburga in nazaj; v Gradec nas bodo perhodnji mesec vozili”.²

In res. Na binkošno nedeljo, 2. junija 1846, so slovesno odprli progo za javni promet. Prvi vlak v Celje sta pripeljali lokomotivi “Aussee” in “Drau”. Prvi vožnji od Dunaja do Celja in nazaj pa je Kralovski posvetil veličastno pesem “Perva vožnja na železnici skoz slovensko zemljo”,³ v kateri navdušeno opisuje občutke ob prihodu prvega vlaka.

Južno železnico, ki naj bi po najbližji naravni prometni smeri povezala Dunaj s Trstom, so leta 1849 speljali do Ljubljane. Nedelja, 16. septembra 1849, je bila za Ljubljano in deželo Kranjsko eden najimenitnejših dni. Novice so sicer 12. septembra oznanile, da naj bi v Ljubljano ob prvi vožnji po železnici prispel tudi sam cesar Franc Jožef I.,⁴ vendar so njegov obisk zaradi bolehnosti odpovedali. Namesto njega so Ljubljančani na sijajno okrašenem kolodvoru z velikimi častmi sprejeli njegovega namestnika, nadvojvodo Albrehta.

“Dva hlapóna ‘Ljubljana’ in ‘Triglav’ imenovana sta pridirjala prva na ljubljanski kolodvor z nadvojvodom Albrehtom, ministram Brukam, in z mnogimi povabljenimi gosti iz Dunaja, Gradca, Marburga in Celja, ki so bili od zbrane množice z velikim veseljem in glasnim klicam ‘živijo’ sprejeti... Kmal po petih so se pripeljali med gromenjem topov in petjem vsih zvonov s krasno okinčanim hlapónam v krasno okinčani kolodvor.”⁵ Po slavnostnih nagovorih in blagoslovitvi nove železnice je bila živahna veselica, ki je trajala do zgodnjih jutranjih ur. Nadvojvoda Al-

¹ Novice, 13. V 1846.

² Novice, 13. V 1846

³ Novice, 17. VI 1846

⁴ Novice, 12. IX 1849

⁵ Novice, 19. IX 1849

breht je bil navdušen nad slovesnim sprejemom na celi poti in v Ljubljani.⁶

Že 26. septembra so Novice poročale, da železnica vsak dan prepelje veliko ljudi, še več pa blaga. "Cena je nizka in lukamatija je šembrano živ konj", pravijo. "V nedeljo se je samo za kratek čas več sto Ljubljčanov po železnici peljalo, ki so se na mnogih postajah (stacijonih) po deželi razkropili in veseli dan vživali. Kerčmarji bojo po vsih teh krajih zdej dobro stali, posebno pa tisti, od katerih se bo zvedilo, de gostove z dobro robo prijazno postrežejo in ki imajo čedne gostivnice. Marsikateri, ki bo v tem druge prekosil, zna o malo letih obogateti; zakaj že je dobro znano, de od Prage do Ljubljane je ni prijetniši vožnje, kakor je ta med Celjem in Ljubljano."⁷

Leta 1857 so južno železnico speljali do Trsta, v naslednjih desetletjih pa je ta osrednja prometna žila avstrijskega dela monarhije dobila vrsto odcefov. S progo Trst - Gorica - Videm (1860) je bila ustvarjena zveza z Benečijo, s progo Ptuj - Budimpešta (1861) z Ogrsko in s progo Zidani most - Zagreb - Sisak (1862) oziroma Zagreb - Karlovac (1865) s Hrvatsko. Proga Maribor - Celovec - Beljak (1864) je prečkala Koroško. Nanjo se je vezala proga Ljubljana - Jesenice - Trbiž - Beljak (1873). Kmalu sta bila napravljena tudi odcepa Pivka - Reka (1872) in Divača - Pulj (1876). Pomembni sta bili tudi dolenski progi do Novega mesta (1894) in Kočevja (1898), mednarodno pa je imela največji pomen karavanška ali turska železnica (1908), ki je ponovno povežala Trst s severom, zlasti južno Nemčijo, ter dala Posočju moderno železnico. V letih pred prvo svetovno vojno so zgradili tudi vrsto lokalnih prog, npr. Radgona - Ljutomer (1890), Ljubljana - Kamnik (1890), Grobelno - Rogatec (1905) itn.⁸

In kakšen vtis je naredil pojav železnice na sodobnike. Znano je, da "vsaka novotarja sproži pri človeku različne reakcije, ki na splošno razcepijo ljudi na dva velika tabora, ki sta največkrat deklarirana kot konzervativni in progresivni, ali povedano drugače: ljudi razcepijo na zagovornike in nasprotnike."⁹ Za današnjega steh-

niziranega in avtomatiziranega človeka, ki nezadržno drvi v 21. stoletje, je dostop v miselne tokove naših prednikov iz časa bidermajerja zelo težaven. Težko se je vživeti v njihove izraze veselja ali navdušenja, težko pa si je predstavljati tudi njihove strahove, tesnobne občutke in skrbi.

Na prvo mesto takratnih razmišljanj o železnici lahko prav gotovo postavimo čudenje nad t. i. "nevidno močjo" lokomotive, takoj zatem pa seveda sledi doživetje hitrosti, kakršne doslej še niso poznali.¹⁰ "Hitrost novega prevoznega sredstva je namreč zamaknila človeka v stanje pretiravanja; v isti meri ga je zagrabila tako omama veselja kot vrtočlavica strahu; divjal je proti nekemu cilju, pa se je še vedno počutil izpostavljen vožnji v neznano."¹¹

Prepričanje, da se je z železnico začela nova doba v zgodovini človeštva, je najti tudi na Slovenskem, še preden so začele voziti parne lokomotive po naših tirih. Leta 1834, torej že tri leta prej, preden so zapuhali prvi vlaki na progi severne železnice, poimenovane po cesarju Ferdinandu, je ljubljanski *Illyrisches Blatt* napovedal, da bo železnica korenito posegla v trgovino in ji dala novo usmeritev. S pomočjo lokomotive bo "hitrost komunikacije neverjetna, prednosti, ki iz tega izhajajo, pa nepreračunljive... Očitno je, da je lokomotiva določena, da da evropski industriji nov zagon".¹²

Leta 1843 so o železni cesti spregovorile tudi Bleiweisove Novice. Bralce med drugim podučijo o moči, ki "grozno težke vozove po tem kolovozu, kakor ptica pod nebam, tako naglo podi". Glejte čudo, pravijo, ogenj in voda, dva najhujša sovražnika, sta sklenila, da bosta delala "tako na čudno vižo. Voz, v katerim sta ogenj in voda čudno napravljena, de ga ognjena vročina in vodna soparica podite, naj bo hlapon imenovan". Vozovi za prevažanje ljudi in blaga, ki so pripeti na hlapon, pa pisec poimenuje vozovlak ter zanj pravi, da "tako naglo leti, de v eni uri štir, pet, šest, do deset mil... preleti, sosebnost, ker mu ni treba čez hribe in okoli dolin se ovivati, ker je

⁹ Gerhard M. Dienes, *Mensch und Eisenbahn, v. Die Südbahn*, Hrsg. von Gerhard M. Dienes, Gradec / Dunaj, 1987, str. 282.

¹⁰ Prim.: Wulf Schladendorf, *Das Jahrhundert der Eisenbahn*, München, 1965, str. 12.

¹¹ Hermann Glaser, *Industriekultur und Alltagsleben, Vom biedermeier zur Postmoderne*, Frankfurt am Main, 1994, str. 20.

¹² *Illyrisches Blatt*, 15. II. 1834

⁶ Podrobneje o sprejemih in slavljenju na poti in v Ljubljani je pisal že Jože Jenko, *Ko nam je stekla prva železnica, Kronika slovenskih mest, letnik I, 1934, št. 3 in 4, str. 168-173 in 272-276*

⁷ Novice, 26. IX. 1849

⁸ Glej: *Zgodovina Slovencev, CZ, Ljubljana, 1979, str. 483 in 534.*

Vlak v Rimskih Toplicah ok. 1850, PMC, G/VI. - 30.

kolovoz tako na ravnost narejen, de kakor po dolzih mostovih čez doline pelje; skozi hribe pa mu je prekopano”.¹³

Železnica je bila med pridobitvami industrijske in tehnične revolucije podobno kot drugod po svetu torej tudi pri nas deležna posebne pozornosti in občudovanja, saj je bolj kot katerakoli druga iznajdba širokemu občinstvu razkrivala moč in dinamiko časa. Prvi članki v takratnem časopisju so, kot smo videli, poudarjali njeno moč in hitrost, sem in tja pa so opozarjali tudi na posledice sprememb v prometu in razmišljali o njegovem pomenu in vplivu na razvoj trgovine in obrti. Vprašanje gradnje železnic je sploh postalo “življenjsko vprašanje javnega blagostanja”, poudarjal se je pomen prometnih in trgovskih zvez med deželami. O tem, da bodo z železnico pridobili na veljavi pa so bili - med drugim - še posebej prepričani Ljubljančani, ki so poudarjali, da je Ljubljana “poglavitno mesto ilirske dežele, ne pa kaka vas zabitih ljudi”. Da o pomenu Trsta z njegovim pristaniščem kot središčem in posredniškem mestu Avstrije na jugu Evrope

ter najhitrejšem evropskem mostu proti Bližnjemu in Daljnemu Vzhodu niti ne govorimo.¹⁴

Navdušenje nad železnico pa je bilo tako nesporo in enoglasno očitno le na površini. Posamezniki (denimo predsednik Kranjske kmetijske družbe Wolfgang grof Lichtenberg, Franc Xaver Hlubek (predavanje o vplivu železnice na štajersko kmetijstvo leta 1844), dr. Janez Bleiweis) so se namreč prav dobro zavedali, da bo pomenila železnica globoke in celo nepredvidljive socialne in gospodarske spremembe, ki utegnejo imeti zelo različne in nasprotujoče si posledice. Zaskrbljenosti in nezaupanja pa ni bilo malo tudi med kmečkim prebivalstvom, obrtniki in zlasti med prevozniki ali furmani ter splavarji, ki so z železnico izgubili večji del zaslužka.¹⁵

Anonimni popotnik, neki Heinrich, je leta 1843 objavil v Carniolii opis potovanja od Ljub-

¹³ *Novice*, 27. IX. 1843.

¹⁴ *Prim.: Peter Vodopivec, Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi, doktorska disertacija, Ljubljana, 1978, str. 231-244.*

¹⁵ *Ibidem.*

ljane do Dunaja. Radovedni Heinrich o postanku v Gloggnitzu pripoveduje, da je komaj čakal, da bo prvič videl železnico. S Turkom in Srbom, s katerima je potoval, so se takoj podali na kolodvor. Medtem ko je poglobljeno opazoval postajno poslopje in tire, na katerih je stala dolga veriga praznih vagonov, "je iz daljave zaslišal strašno hrumenje in bučanje. 'Poglejte tja!' je rekel Turek in moje oči so zagledale velik črn fenomen, ki se je približeval po železniških tirih. 'To je vendar slon!' sem ves osupel kriknil. Ta pogled na prikazen je namreč v meni zbudil takšen občutek. Pošast se je vedno hitreje približevala, sikala, piskala, hrumela in bruhala ogenj, nato se je nenadoma počasi obrnila in odpeljala tja, od koder je prišla - bila je lokomotiva, ki se je za preskus in zabavo popeljala malo na sprehod".¹⁶

Tako je svoje prvo srečanje z lokomotivo opisal naš popotnik. Konfrontacija z novim tehničnim napredkom v prometu je v tistih časih mnoge ljudi tako vznemirila, da so skušali "strašne" oblike tehnike opisati tudi skozi magijo, vraževerje, s podobami iz ljudskega verovanja.¹⁷

13. marca 1850 pa se je v Novicah pojavila tudi naslednja vest iz Ljubljane: "Cela Ljubljana je polna neke popoldanske pridige pri Frančiškarnarjih v Ljubljani, v kateri je pridigar železnico 'hudičevo delo' imenoval. Če se je pridigar v pravični jezi razserdil čez nakladanje blaga ob nedeljah in praznikih, bi se ne bil smel tako delječ spozabiti, de je celo napravo 'hudičevo delo' imenoval."¹⁸

Mišljenje, da je železnica hudičevo delo, seveda še zdaleč ni originalna pogruntavščina fran-

čiškanskega pridigarja. Pred njim je, denimo, železnico in parniški promet prekel že sam papež Gregor XVI., češ, da sta deli hudiča, prisposodobu strahu pred "hudičevim konjem" pa najdemo tako v delih evropske literature kot tudi umetnosti.¹⁹

Seveda je izjava s prižnice frančiškanske cerkve vzbudila vsestransko ogorčenje in negodovanje. Dr. Bleiweis je frančiškanskega pridigarja ošvrknil, da še ni vse hudičevo delo, kar se nekomu hudičevo delo zdi. Že v naslednji številki No-

Železniška postaja v Zidanem mostu, OKC, N 218/1985.

vic pa se je oglasil "neki časti vredni gospod", da bi pojasnil okoliščine omenjene pridige. Pridigarja je branil, češ, da so ga ljudje napačno razumeli in da ni nikoli imel železnico za hudičevo delo. Na koncu pa je glasno pribil, da je "železnica imenitna in od več strani koristna znajdba človeškiga uma, in njo poškodovati bi bila velika pregreha zoper cesarsko, cerkveno in božjo zapoved".²⁰

Našo zgodbo pa lahko zasolimo še s prigodbo ljubljanskega gimnazijskega profesorja Karla Melzerja, ki jo je v svojih spominih priobčil Fran Šuklje. Profesorja Melzerja je Šuklje označil kot velikega čudaka, "povsem nemoderno prika-

¹⁶ *Eine Reise von Laibach nach Wien, Carniolia*, 27. III. 1843.

¹⁷ Prim.: Gerhard M. Dienes, *Mensch und Eisenbahn, v: Die Südbahn*, Hrsg. von Gerhard M. Dienes, Gradec / Dunaj, 1987, str. 282.

¹⁸ *Novice*, 13. III. 1850.

¹⁹ Glej npr.: Gerhard M. Dienes, *Mensch und Eisenbahn, v: Die Südbahn*, Hrsg. von Gerhard M. Dienes, Gradec / Dunaj, 1987, str. 282-285 ali pa Hermann Glaser, *Industriekultur und Alltagsleben, Vom biedermeier zur Postmoderne*, Frankfurt am Main, 1994.

²⁰ *Novice*, 20. III. 1850.

zen". Spominja se, da sta se mnogo let kasneje, ko sta postala kolega na ljubljanski gimnaziji, zapletla v dokaj nenavaden pogovor. Profesor Melzer je vprašal Šukljeta: "Gospod kolega, ali ste že danes čitali časnike?" Šuklje mu je odgovoril: "Da, ali ni nič posebnega notri." "Kaj nič posebnega, mar ste prezrli vest o železniški nesreči?" In dostavi: "Glejte, kolega, ponosen sem na to, da se v svojem življenju nikoli še nisem peljal z železnico!" "Toda hudobni jeziki ugovarjajo, da mož ni govoril popolne istine", nadaljuje Šuklje, "marveč da je enkrat le sedel na železnico ter se hotel peljati do prve postaje pod Ljubljano, do Zaloga, ali ko se je vlak začel pomikati, da je Melzer ves prestrašen obupno kričal: "Ustaviti! Ustaviti!" Seveda se ni nihče oziral na njegove proteste in moral je vzdržati do Zaloga. Tam je razburjen izstopil in jo potem peš krenil do Ljubljane, kajti nobena moč na svetu ga ne bi več spravila nazaj v ta preklicani železniški voz!"²¹

A kljub nekaterim odporom in pomislekom proti železnici je bil napredek na področju železniškega prometa v drugi polovici XIX. stoletja nezadržen. Pisec uvodnika vodnika po južni železnici je konec stoletja med drugim zapisal: "Za časa naših starih očetov je bilo potovanje od Dunaja do Trsta ali pa do Benetk predržno tveganje, težka naloga, ki se je ni hotel lotiti vsakdo. Takrat je namreč bilo običajno, da se je potnik moral dneve in dneve prebijati skozi raznovrstne mučne prelaze v okornih poštnih kočijah, po pogosto izredno slabih in prašnih podeželskih cestah. In zato ni naključje, da med ljudmi še vedno kroži šala o tem prevoznem sredstvu s sramotilnim vzdevkom 'polžasta pošta'. Danes ljudje tja drviijo z viharo hitrostjo, z vsemi udobnostmi in razkošjem opremljenimi ekspresnimi in luksuznimi vlaki, ki povezujejo Petrograd z uveljavljeno riviero, severno Nemčijo s sončno Italijo, megleno Veliko Britanijo z obalo Jadrana in od tod s svojimi lastnimi parniki z Egiptom in daljno Vzhodno Indijo. Kdo sploh še pomisli na čas, ko so se težko natovorjeni vozi, odvisni od vetra in vremena, ob pokanju bičev in prekljinjanju kočijažev, le s težavo vlekli po cesti - takrat, leta 1828, ko so morala biti vrata Schottwiena na področju Semmeringa zravnan z zemljo, da bi se lahko na tovornem vozu prepeljal parni stroj, namenjen iz Dunaja v Trst. Najdragocenejše kolonialno blago, ki se iz Argenti-

ne, Japonske, Kitajske, Indije in Egipta kopiči v tržaškem pristanišču, je danes z nepredstavljivo hitrostjo transportirano v notranjost Avstrije in ostale evropske celine. Prefinjen okus po prekrasnih južnih sadežih, ki so dozoreli pod milim italijanskim nebom, in vonj po svežih rožah, ki se razširja po poljanah okoli Nice, se naenkrat znajde okoli nas na neprijaznem severu, sredi snega in ledu." In ravno južna železnica "je bila in je tisti dejavnik, ki je Avstriji omogočil udeležbo pri svetovni trgovini".²²

Prejšnje stoletje lahko upravičeno poimenujemo tudi stoletje železnice. Slavimo ga lahko kot čas sopihajočih parnih lokomotiv in vlakovnih kompozicij, kot novo obdobje, ki je spremenilo čas in prostor in v naše kraje zaneslo novo življenje. Ko sta se prvotno navdušenje in strah polegla, je železnica postala vodilni simbol napredka prejšnjega stoletja. S prihodom železnice se je poglobil vtis o potovalni hitrosti, železnica je postajala prevladujoče sredstvo za potovanja in prevoz blaga po kopnem. Pri naših prednikih je kmalu izgubila svoj, prvotno tuj in nenavaden, naravnost monstuozen značaj. Nikoli pa ni izgubila svojega čara. Prostor se je manjšal, razdalje so se krčile, odpirali so se novi svetovi.

Potniki so lahko potovali v štirih voznih razredih. Med leti 1854 in 1877 so, denimo, znašale tarife na osebo in kilometer v povprečju 4,7 krajcarjev za prvi razred, 3,6 za drugi, 2,4 za tretji in 1,6 krajcarjev za četrti razred. Pri tako višokih tarifah so seveda lahko potovali le pripadniki višjega in srednjega sloja. Za otroke stare med drugim in desetim letom starosti je veljala polovična cena vožnje. Elegantni vagoni prvega razreda so sloveli po udobnosti in razkošni opremljeni, visoka voznina pa je zagotavljala privatnost ter prijetno in nemoteno potovanje. Nekoliko manj udobno je bilo potovanje v drugem razredu. V tretjem razredu so bile potnikom namenjene samo še lesene klopi, v četrtem pa stojišča.²³

V začetku 20. stoletja je železnica dobila tekmeča v novem prevoznem sredstvu, katerega neprekinjen zmagoslavni pohod lahko spremljamo do današnjih dni: na prizorišče je stopil avtomobil. Medtem ko je bil popotnik, ki je po-

²¹ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, 1. del, Ljubljana, 1988, str. 23-24.

²² *Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Österreich-Ungarn, Hrsg. von der k. k. priv. Südbahn-Gesellschaft, Dunaj / Brno / Leipzig, 1899, str. 1.*

²³ *Prim.: Roman Sandgruber, Wir fahren mit der Eisenbahn, v. Beiträge zur historischen Sozialkunde, št. 2, 1987, str. 44-45.*

toval z vlakom, odvisen od voznega reda, si je lahko popotnik z avtomobilom zamislil potovanja po svojih lastnih potrebah in načrtih.²⁴

Zusammenfassung

Stoppt, stoppt den eisernen Elefanten!

Die Ankunft der Südbahn in unsere Gegenden

Am Pfingstsonntag, dem 2. Juni 1846, wurde in Cilli die Südbahnstrecke feierlich für den öffentlichen Verkehr eröffnet. Die Südbahn, die auf dem kürzesten natürlichen Verkehrsweg Wien und Triest verbinden sollte, wurde 1849 bis Laibach und 1857 bis Triest geführt. In allen erwähnten Städten wurden bei Ankunft des ersten Zuges auf prächtig geschmückten Bahnhöfen grandiose Empfänge veranstaltet. In den Jahrzehnten nach dem Ausbau der Südbahn bekam diese zentrale Verkehrsader der österreichischen Hälfte der Monarchie eine Reihe von Abzweigungen, und auf slowenischem Gebiet entstand in den Jahren vor Beginn des ersten Weltkriegs langsam ein Eisenbahnnetz, das unsere Orte mit der weiten Welt verband.

Das Kernstück dieser Abhandlung sind die Überlegungen unserer Vorfahren vor und nach Ankunft der Eisenbahn in unsere Gegenden. Die Eisenbahn erweckte bei den Zeitgenossen sehr unterschiedliche Eindrücke. Wie jede Neuerung bewirkte sie verschiedene Reaktionen und teilte die Menschen in das Lager der Befürworter und der Gegner. An erster Stelle der damaligen Überlegungen stand sicher das Staunen über die "unsichtbare Kraft" der Lokomotive, natürlich gefolgt vom Erlebnis einer bis dahin unbekannten Geschwindigkeit. Die Überzeugung, daß mit der Eisenbahn eine neue Epoche in der Geschichte der Menschheit begonnen hat, finden wir auch in Slowenien, noch bevor Dampflokomotiven auf unseren Gleisen fuhren. Die ersten Artikel in den damaligen Zeitungen betonten die Kraft und Geschwindigkeit der Eisenbahn. Hin und wieder machten sie aber auch auf die Folgen der Verkehrsveränderungen aufmerksam und stellten Überlegungen über die Bedeutung und den Einfluß der Bahn auf Handel und Gewerbe

an. Dabei wurde die Wichtigkeit der Verkehrs- und Handelsverbindungen zwischen den Ländern betont.

Aber offensichtlich war die Begeisterung über die Eisenbahn nur oberflächlich gesehen einheitlich und unbestritten. Einzelne waren sich sehr wohl bewußt, daß die Eisenbahn tiefe und unvorhersehbare soziale und wirtschaftliche Veränderungen mit sich bringen wird, die sehr vielfältige und auch widersprüchliche Folgen nach sich ziehen werden. Große Besorgnis und Mißtrauen herrschten unter der bauerlichen Bevölkerung, den Gewerbetreibenden und vor allem den Fuhrmännern und Flößern, die durch die Bahn den größeren Teil ihres Einkommens verloren.

Im Jahr 1843 beschrieb ein anonymes Laibacher Reisender in der Carniola sein erstes Treffen mit der Eisenbahn in Gloggnitz. Als er die Lokomotive sah, ein großes schwarzes Phänomen, das sich auf Eisenbahnschienen näherte, rief er ganz verblüfft: "Das ist doch ein Elefant!" Er beschrieb die Lokomotive als zischendes, pfeifendes, tosendes und Feuer speiendes Ungeheuer. Die Konfrontation mit dem neuen technischen Verkehrsfortschritt beunruhigte neben diesem Reisenden auch andere so sehr, daß sie die "schrecklichen" Formen der Technik sogar durch Magie, Aberglaube und Gleichnisse aus dem Volksglauben zu beschreiben versuchten. Interessant ist die Aussage eines Franziskanerpredigers in Laibach im Jahre 1850, der die Eisenbahn als "Teufelswerk" beschrieb. Natürlich war das kein origineller Einfall des Predigers, denn schon vorher findet sich das Bild der Furcht vor dem "Teufelspferd" in Werken der Literatur und Kunst sowohl in Slowenien als auch andernorts in Europa.

Das vorige Jahrhundert kann mit Fug und Recht als das Jahrhundert der Eisenbahn gerühmt werden. Als sich die anfängliche Begeisterung und Angst legte, wurde die Eisenbahn zum wichtigsten Symbol des Fortschritts im 19. Jahrhundert. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts aber bekam die Eisenbahn einen Rivalen, ein neues Verkehrsmittel, dessen ununterbrochenen Siegeszug wir bis in die heutigen Tage verfolgen können: das Auto.

²⁴ Več o tem: Ursula Becher, *Geschichte des modernen Lebensstils*, München, 1990, str. 213-214

Marjan Drnovšek

AMERIKA: RAJ ZA ŽENSKE

V času prvih priseljencev na severnoameriškem kontinentu in pionirskega osvajanja nepreglednih prostranstev ameriškega Zahoda in tudi v času množičnega izseljevanja Evropejcev prek Atlantika, ki ga spremljamo v 19. in na začetku 20. stoletja do prvih let po prvi svetovni vojni, je bilo število izseljenk manjše od števila izseljencev. Ko pomislimo na boje z Indijanci in na kolonizacijo ogromnih ameriških gozdov oziroma brezmejnih travniških poljan, pomislimo najprej na moške osvajalce Divjega zahoda, na iskalce zlata v Kaliforniji, rudarje bakrene rude ob Zgornjem jezeru, na kravje pastirje (Cowboye) in še bi lahko naštevali. Kako pa je bilo z ženskami? Sprva so prihajale posameznice kot spremljevalke svojih mož, kasneje so se odzvale vabilom mož in zaročencev, ko so se le-ti odločili, da si uredijo dom v novi domovini. Vendar je njihovo število vedno zaostajalo in posledica tega je bil nastanek vsem Američanom znanega rekla: *"America: The paradise of women"*.¹ Preprosto rečeno: pomanjkanje žensk je povzdignilo njihovo vlogo v ameriški družbi, kar je vplivalo na spoštljivejši odnos moškega prebivalstva do svojih sodržavljank. Mit o trpeči ženski – materi, ki z otrokom v naročju spremlja svojega moža

na poti proti ameriškemu Zahodu in se nato ubada na zemlji kot enakovredna partnerica možu – farmarju, nam je znan iz literature, širšemu krogu Slovencev pa tudi iz ameriških filmov. To svetlo podobo ameriške ženske je motilo samo dejstvo, da so vsi kraji, zlasti novonastale gozdarske ali rudarske naselbine, imeli vsaj en *"saloon"*, kjer so v njegovih zgornjih ali stranskih prostorih nudile svoje usluge *"dame"* vseh barv kože in narodnosti. To je bila tudi posledica pomanjkanja žensk v Ameriki in dejstva, da je bila večina novih priseljencev v svojih najboljših letih. Toda poleg te podobe so se po Evropi hitro širile novice o samostojnosti ameriške ženske, o dobrih možnostih za izobraževanje pripadnic nežnega spola in sploh o enakovrednosti žensk in moških, vsaj na nekaterih področjih javnega življenja. Koliko je bilo v tem pretiravanja in koliko resnice, je vprašanje, saj so bile tudi v Združenih državah velike razlike v obravnavanju žensk med ameriškim vzhodom in njegovim jugom, da o Indijankah, črnkah in Azijkah (zlasti Kitajkah) sploh ne govorimo. Tudi Židinke, Italjanke in Slovanke, ki so se v glavnem priselile v ZDA z zadnjim množičnim valom v dveh oziroma treh desetletjih pred izbruhom prve svetovne vojne, so delile usodo moških priseljencev: na njih so gledali kot na nepismene, umazane in sploh necivilizirane ljudi. Odpor *"starih"* gene-

¹ Omenja ga tudi Jurij Trunk. Glej: J. Trunk: *Amerika in Amerikanci – Samozaložba, Celovec 1912, str. 430.*

racij Američanov proti prihajajočim z evropskega vzhoda in juga je prispeval k strožjim pogojem za priseljevanje in končno do priprtja "*zlatih vrat*" v ZDA na začetku dvajsetih let našega stoletja. Ta gledanja še danes niso povsem presežena, čeprav se rado govori o ameriški ženski, zlasti ženi in materi, temelju ne samo družine, ampak tudi moža na vseh področjih njegovega javnega življenja. Zato se ne smemo čuditi, da ob prisegi ameriškega predsednika stojijo ob njem otroci in zlasti žena, ki je v primeru zadnje Clintonove prisege, 20. januarja letos, držala v rokah biblijo, na katero je njen mož Bill Jefferson prisegel kot 43. predsednik ZDA.

In kako je bilo s Slovenkami v Združenih državah? Redke izseljenke z zanimivimi življenjskimi zgodbami najdemo že med prvimi slovenskimi priseljenci v obljubljeni deželi onstran Atlantika. V času, ko so v Ameriko odhajali slovenski misijonarji in krošnjarji, med njimi ne bi pričakovali tudi predstavnic nežnega spola. Najbolj znana slovenska misijonarja iz prve polovice prejšnjega stoletja, Friderik Baraga in Franc Pirc, sta pritegnila svoje sestre. Frideriku Baragi se je ob vrnitvi s prvega obiska v Evropi leta 1837 pridružila mlajša sestra Antonija, Francu Pircu pa je leta 1855 sledila sestra Polona, poročena Noč, z vso družino, leta 1864 pa še ena od polsester. Tudi Marija Trobec, ki se je leta 1870 odpravila v Ameriko, je bila sestra misijonarja Jakoba Trobca. O njih vemo več, ker so bile bolj ali manj izobražene in dovzetne za pisanje pisem. Manj pa vemo o tistih Gorenjkah, ki so v šestdesetih letih 19. stoletja spremljale može v Minnesoto in niso prijele za pero ali pa njihova pisma niso bila objavljena v takratnem časopisju.

Antonija Höffern je prvič zaprosila za izdajo potnega lista za potovanje k bratu Frideriku Baragi v Cincinnati že leta 1836. Odpluti je hotela na eni od avstrijskih vojnih ladij iz Trsta in Vrhovno mornariško poveljstvo v Benetkah ji je sporočilo, da je to možno, če ima predpisana potni list in izseljeniški potni list (dovoljenje). Kasneje je to obljubo preklicalo, ker so ladijski prevoz poljskih emigrantov v Ameriko zaustavili. Na eni od teh ladij naj bi se peljala tudi Baragova sestra.² Tako se mu je šele naslednje leto pridružila v Parizu oziroma v pristanišču Le Havru de Grâce na atlantski obali, odkoder sta skupaj odpotovala v Ameriko, kjer mu je namerava-

la pomagati pri njegovem misijonarskem delu. Bila je vdova po finančnem uradniku Feliksu pl. Höffern-Saalfeldu in nesojena družica Prešernovega prijatelja Matije Čopa. To je bila verjetno prva izseljenka iz slovenskega prostora, ki je stopila na ameriška tla. V New Yorku sta z bratom kar štiri tedne čakala na prtljago, ki se je peljala s tovorno ladjo, in največ časa je preživela v družbi družine avstrijskega konzula. "*Bila je vedra in živahna do razigranosti. Zanimale so jo naravne lepote. Njena pisma so polna šaljivosti, nagaživosti*", je o njej zapisal Baragov življenjepisec.³ Na poti v Mackinac, kraj med Michiganskim in Huronskim jezeru na severu Združenih držav, so jo navdušili Niagarski slapovi, ki so zapustili občudujoč vtis tudi v mnogih kasnejših slovenskih izseljencih. Zimo 1837/38 je preživela v Mackinacu, na pomlad pa je prispela na Baragovo misijonsko postajo La Pointe ob Zgornjem jezeru, kjer so živeli Indijanci iz rodu Očipve. Kot učiteljica in zlasti kot Baragova gospodinja je vzdržala le dobro leto dni⁴, nakar je odšla v Philadelphijo, kjer je ustanovila vzgojni zavod za dekleta. Finančne težave so jo prisilile, da je zapustila Združene države in se leta 1854 ustalila v Rimu, kjer je vodila podoben zavod za dekleta (Ladies institute). Njena življenjska pot se je končala v Ljubljani, kjer je v osamljenosti in skromnosti umrla 21. maja 1871.⁵

Kaj je spodbudilo štiriintridesetletno žensko, da se je odločila za odhod v Ameriko? Zlasti izguba moža in tudi možnega ženina sta bila huda udarca za življenjsko eksistenco ženske, plemkinje po naslovu in meščanke po načinu življenja, in to v takratnem času, ki ni bil prizanesljiv ljudem s podobno usodo. Pot z bratom v Ameriko je bila ena od morebitnih odrešitev pred tegobami življenja vdove na Kranjskem, ne pa tudi dokončna in zadovoljliva rešitev. Bivanje v divjini, opravljanje gospodinjskih del, učenje Indijancev in podobno je niso zadovoljili in zato je odšla v mesto, kjer je na dekliškem zavodu poučevala ženska ročna dela, glasbo in angleški, nemški, francoski, italijanski in španski jezik. Nedvomno so bila ta opravila bližja njeni izobrazbi in duhovnemu svetu. Toda v Ameriki so bile meje med osebnim uspehom in propadom zelo

³ Jaklič, Franc – Solar, Jakob. *Friderik Baraga. – Mohorjeva družba v Celju, Celje 1968, str. 81.*

⁴ *Nad razmerami v La Pointu je bila razočarana Revščina in preprosto življenje sta bili za telesno šibko vdovo prehudo breme. Julija 1839 je zapustila Baragov misijon.*

⁵ *SBL (Ljubljana), 3. zvezek, 1928, str. 327*

² *Arhiv Republike Slovenije, Deželno predsedstvo za Kranjsko, 1836/990, 1133, 1986 in 2477*

Hudomušna Vavpotičeva ilustracija elegantne ženske postave (Kanada), ki kaže osle za njo hitečemu in vabečemu oboževalcu (Združene države Amerike)

rahle in, žal, se je njena tehtnica nagnila na stran življenjskega neuspeha, ki jo je spremljal do konca življenja.

Buren odmev v *Novicah* je julija 1855 povzročil odhod Polone Noč⁶ v Ameriko. Ta je bil toliko bolj razumljiv, ker je bila sestra misijonarja Franca Pirca. Pirc je bil pogost ameriški dopisnik *Novic* in *Zgodnje danice*, če omenimo samo v slovenskem jeziku izhajajoči pomembnejši glasili iz srede 19. stoletja. Ko je leta 1852 prišel na območje gornjega toka reke Misisipi v Minnesoti, je začel vabiti kmečke družine iz Kranjske, da se preselijo v to deželo, pri tem pa jim je obljubljal vso pomoč po prihodu. Z vabili je sprva vznemiril le sestro Polono, ki je z mo-

žem Lovrencem⁷ in štirimi otroki zapustila Podbrezje na Gorenjskem in odšla v Ameriko. Družbo jim je delal tudi mladi kmečki fant Janez Pogachnik, ženin Polonine starejše hčerke. Urednik *Novic* dr. Janez Bleiweis je bil zgrožen. Krivdo za odhod je naprtil Poloni, ki po njegovem "ni imela več obstanka v svoji domovini", zato je hišni poglavar "na vrat na nos prodal [grunt!] in komej toliko zanj skupil, kolikor jim bo za pot v Novi Jork potreba." Po Bleiweisu je imel Pirc resnično veliko zemljišče za naselitev in "dobre dohodke", vendar naj bil bil že ostarel – poleti 1855 je štel že 69 let – in bi lahko kmalu umrl. Zato se je spraševal: "Kaj bo prosti krajnski kmetič začel samotež v Ameriki? S čim bo svoje pravice branil? Sicer pa mora v ženinu precej velik plamen ljubezni goreti, da gré za ljubico celó v Ameriko! Bog daj, da bi se preselniki prezgodaj ne kesali!"⁸

Polona Noč se je po prihodu oglasila domačim v Podbrezje na Gorenjskem s pismom, ki so ga objavile *Novice* 9. januarja 1856. Po neprijetni vožnji s parnikom so po 37 dneh stopili na trdna tla v New Yorku.⁹ Prvi vtis ni bil prijeten, saj so jim ukradli praznična oblačila. Vendar so šest tednov pred Vsemi svetimi srečno prišli na cilj v Sv. Jožef (St. Joseph), komaj osem milj od St. Clouda.¹⁰ In kakšni so bili prvi vtisi izseljenke o novem okolju in življenju v njem? V prvi osebi

⁷ Z Lovrom Nočem, čevljarjem s Koroške Bele, se je omožila v Kamniku 10. novembra 1828. Šele kasneje sta se preselila v Podbrezje, kjer sta kupila grunt.

⁸ *Novice* (Ljubljana), 1855, št. 56, str. 224. Podobno razmišljanje zasledimo deset let kasneje v pismih zdravniškega Janeza Kovača - Podliščekova, ki je vabil Slovence v Srbijo: "Jaz mislim, da je mnogo pametneje na jugoslovanske še zelo prazne in rodovitne dežele obračati in ondí naseljevati se, kakor pa v daljno Ameriko in v druge čezmorske dežele misliti. Dokler je častiti gosp. Pirc misijonar v Ameriki, je že še, ker on je desna roka in varh Kranjskim naselnikom v severni Ameriki; kaj pa počno reveži ondí, kadar častiljivi starček oči zatísne?" Glej: J. Kovač – Podliščekov, "Iz Kragujevaca v Srbiji", 1. 5. 1866. – *Novice* (Ljubljana), 1866 (13. 6.), št. 24, str. 193–194.

⁹ Pot skozi Evropo do Hamburga je minila brez večjih nevarnosti, čez Atlantik pa ne. Parnik je sprejel 320 ljudi in je plul najprej do Liverpoola, nato dalje do New Yorka. Plovba ni minila brez viharjev in morske bolezni, kar je prizadelo tudi Polono.

¹⁰ St. Cloud je ležal ob izlivu reke Sauk v Missisipi. Franc Pirc je na tem mestu leta 1855 odkupil nekaj zemljišč za postavitev cerkve in drugih stavb. Naselbina je postala središče kolonizacijskega gibanja v tem delu Minnesote in glavna njegova osebnost je bil ravno Pirc, ki so ga imenovali tudi "oče mesta St. Clouda". Večina priseljencev so bili Nemci, ki so se ukvarjali s trgovino, obrtjo in drugimi posli.

⁶ Polona Pirc (Kamnik, 4. 2. 1806 – ZDA, 1878). Bila je deseti otrok v zakonu Jerneja Pirca iz Kamnika in njegove žene Neže, roj. Vavpetič iz Trobevnega pri Vranji peči. Njun prvi sin, rojen tri dni pred njuno poroko, je bil Franc, kasneje misijonar v Ameriki. Od poslednjih šestih otrok je ostala živa le Polona, najmlajši Franc pa je preživel vse brate in tudi sestro Polono. Glej: Zika, Ivan: Trije Pirci v Ameriki. – Kamniški zbornik, XII, Kamnik 1969, str. 133 in nasl.

množine napisano pismo poroča o letini, ki so jo Nočevi prišli šele pobirat in uživat. Vendar moramo poudariti, da je za lažji začetek njihovega novega življenja le poskrbel Franc Pirc, tako tudi k uživanju sadov prve letine. Po njegovi zaslugi so že ob prihodu imeli dobro stanovanje, živino, orodje in dovolj semena za naslednjo setev.¹¹

Slabih pet let kasneje je *Zgodnja danica* objavila Pirčevo pismo z novicami o Poloni. S svojo družino je srečno živela pri Sv. Jožefu ob reki Sauk River na 160 oralov velikem posestvu. Posestvo je bilo štiri leta po pridobitvi ocenjeno na vrednost več kot 4000 goldinarjev.¹² O njihovem dobrem gospodarjenju zasledimo podatke tudi leta 1864, ko so ob dobri letini pridelali čez 800 mernikov pšenice, od katere so po njihovem mnenju plačevali previsok davek, to je v višini od 11 do 13 dolarjev (za primerjavo: pred izbruhom državljanske vojne v Združenih državah so plačevali le od 4 do 5 dolarjev.)¹³ Leta 1864 je prišla v Minnesoto še ena Pirčeva sestra; to je bila Katarina ali pa Marija iz tretjega zakona Jerneja Pirca.¹⁴ Sprva je pomagala Poloni, kasneje pa se je tudi omožila.¹⁵

Polona Noč je verjetno umrla leta 1878, ko je bila zelo bolna in je pisala bratu Francu v Ljubljano.¹⁶ Zahvalila se mu je za njegove pozdrave iz Ljubljane, ki jih je poslal po neki Gorenjki, odhajajoči v Združene države.

Na kratko si oglejmo še Bleiweisovo misel o krivdi Polone Noč za odhod družine v Ameriko.

¹¹ Mladi Janez Pogačnik se je zaposlil pri ostarelem Pircu kot hišnik. Glej: Zika, Ivan: *Trije Pirci v Ameriki*. – Kamniški zbornik, XII, Kamnik 1969, str. 146.

¹² V pismu ali samo v objavi je zapisana vrednost 400 goldinarjev, kar je nedvomno napaka. Glej: Pirčevo pismo bratu Simonu Pircu v Gradec, 12. aprila 1859. – *Zgodnja danica* (Ljubljana), 1860, št. 8, str. 67. Pisma stalno bolehen brat ni prebral, saj je umrl že februarja istega leta. Simon je bil kaplan v Podbrezju od 1831 – tudi v času, ko je župnikoval Franc Pirc (1830–35) –, sestra Polona pa mu je gospodinjala do leta 1838, ko je moral oditi v bolnišnico usmiljenih bratov v Gradec, kjer je 8. februarja 1859 tudi umrl.

Ta ni daleč od takrat splošno sprejete družbene norme, da je ženska, ki se prepusti hrepenenju in v težnji po boljšem in lepšem življenju zapusti dom(ovino), neizogibno obsojena na kazen in pogubo. Kaj bi bilo, če bi zapustila še družino in sama odšla v Ameriko? In kako je bilo s položajem žensk v Ameriki v času, ko je tam živela Polona Noč? To nam v drobcih odražajo pogledi mladih moških, ki so se sicer odločili za duhovniški poklic, vendar se v svojih pismih niso mogli izogniti temu vprašanju. S tega vidika moramo tudi ocenjevati te poglede, ki so lahko pristranski, zlasti v poudarjanju negativnih strani ženskega sveta.

Mladi bogoslovec Jakob Trobec je že v letu prihoda (1864) v benediktinsko opatijo St. Vincent v Pensilvaniji v pismih obširno poročal o

Dekliška Marijina družba v New Yorku

ameriškem življenju in tudi o ameriških ženskah. Njegovi pogledi se ujemajo z mnogimi drugimi slovenskimi izseljenci. Očital jim je, da se redkokdaj vidijo pri delih na polju in da so nagnjene h gosposkemu obnašanju, hkrati pa je izrazil željo, da se vrle Gorenjke ne bi zgledovale po njih. Trobec je menil, da je bila Američankam največja skrb nega lastne lepote (*lišpanje*) in ubijanje prostega časa s sprehajanjem in igranjem na klavir (*glasovir*), inštrument, ki ga

¹³ Tomažičevo pismo župniku v Breznici, 15. 12. 1864. – *Zgodnja danica* (Ljubljana), 1865 (20.1.), št. 3, str. 22.

¹⁴ To je iz zakona z Ano Sodar; Katarina je bila rojena 8. 3. 1827, Marija pa 4. 6. 1830.

¹⁵ Zika, Ivan: *Trije Pirci v Ameriki*. – Kamniški zbornik, XII, Kamnik 1969, str. 148–149.

¹⁶ Mistjonar Franc Pirc se je leta 1873 v 88. letu starosti umaknil v domovino.

je imela vsaka premožna hiša. Mogoče so se lotile še pletenja in pranja, vsa druga hišna dela – med drugim kurjenje, pometanje ipd. – so morali opravljati moški. “*Se vé, da tudi vse Evropejke lenih amerikank ne posnemajo, ampak se nektare še starih navad deržijo*”, je sklenil svoje modrovanje o položaju ameriške poročene ženske Jakob Trobec.¹⁷ Vendar je resnici na ljubo omenil, da imajo v Združenih državah izvrstne šole za ženski spol, ki jih obiskujejo tako mlade kot stare, tako ubožne kot bogate. Tudi oddaljenost jim ni bila ovira pri nabiranju učenosti, saj “*vse zná jahati, na konja se vsede, in hajdi v šolo*”, tako tudi mlada dekleta in žene.¹⁸

Njegov stanovski kolega Janez Tomažič tudi ni mogel mimo lenobe Američank, saj so se po njegovem mnenju najraje učkale v gugalnih stolih in brale časopise. Na poti iz New Yorka proti St. Paulu v Minnesoti je videl – kot da bi jih štel – le tri, ki so delale na polju.¹⁹ In ko je jeseni 1864 prišel med Gorenjce k Sv. Jožefu, je za priseljence zapisal, da so srečni v novi domovini, glede žensk pa pristavil: “*... le ženstvo za dolgočasnostjo zdihuje, menda zato, ker so preveč v samoti, ter nimajo priložnosti po domači kranjski navadi opravljati*.”²⁰

Leta 1870 je dopotovala v Združene države Marija Trobec, sestra misijonarja Jakoba Trobca, ki je zelo doživeto opisala svojo pot in prvi stik z novo deželo. Njeno pismo je objavila *Zgodnja danica*.²¹ Redka so bila pisma, ki jih je napisala ženska roka in so bila objavljena v *Novicah* ali *Zgodnji danici*. Vzroke lahko iščemo v njihovem majhnem številu med slovenskimi priseljenci v Združenih državah, nevajenosti pisanja ali pa celo v politiki obeh glasil, ki sta objavljali le malo prispevkov ženskih dopisnic. Glede objave pa je bila pomembna – tako za moške kot ženske pisce – tudi njihova ustrezna vsebina, ki je, vsaj pri *Zgodnji danici*, pomenila izraze globoke vernosti in pripadnosti cerkvi. Ta pobožnost veje tudi iz Marijinega pisma. Pismo goreče katoličanke je bilo naslovljeno na prednico uršulinskega samostana v Ljubljani, kjer se je tudi

pripravljala za pot v Ameriko. Tako lahko razumemo tudi njen poudarek v pismu na verskih zadevah in na problematiki misijonarskega vsakdanjika. Pri bratu je bila zaposlena kot gospodinja, pri verskih obredih pa je tudi pela in igrala orgle. Veselila se je vsake pridobitve za skromno Trobčevo cerkev v Wabashawu, tako tudi novega tabernaklja, ki ga je naredil Martin Mikuž²², rojak iz Rakitne na Kranjskem. Da se je rada poveselila, vidimo iz njenega navdušenja nad obiski misijonarja Janeza Čebulja, ki je bil vesel človek in ji je rad povedal “*kako šaljivo*” zgodbo.

Vse tri, Antonija, Polona in Marija, imajo skupno to, da so bile sestre misijonarjev. Prva in tretja sta prišli v Ameriko kot pomoč v gospodinjstvu in za druge naloge v misijonu, ki so jih lahko opravljale ženske. Njihova opravila se niso čisto nič razlikovala od zadolžitev, ki so jih imele gospodinje po župniščih na Kranjskem. Polona Noč je odšla z družino in je zato vzbudila več pomislekov, čeprav še vedno manj burnih, saj je bila Pirčeva sestra in je živela pod budnim bratovim očesom. Antonija, ki je zapustila brata in odšla po tipični poti ameriške svobodnjakinje, je bila obsojena in njena življenjska pot je tonila na dno, tja do smrti v osamljenosti in pozabljenju okolice.

V času množičnega izseljevanja Slovencev v ZDA so bile predstavnice nežnega spola bolj prisotne v izseljenškem valu, vendar še vedno v manjšini. Zato je tudi dober poznavalec ameriških Slovencev Jurij Trunk že leta 1912 zapisal: “*Ženske so bile torej od nekdaj ‘drage’, in ker se navadno drži narod naroda, Slovankam še dandanes ni treba dolgo čakati na ženina. Moški naseljenec, ki se hoče stalno naseliti v Ameriki, bo skušal kmalu ustanoviti svoj lastni dom, lastno družino*”.²³ Torej: tudi ameriške Slovanke – med njimi tudi Slovenke – so bile drag(ocen)e za moški svet. Po avstrijskih virih se je v letih 1876–1910 iz avstrijske polovice monarhije izselilo 670 473 (65%) moških in 361 179 (35%) žensk.²⁴ V času 1899–1910 se je priselilo v ZDA

¹⁷ Iz Amerike – *Zgodnja danica* (Ljubljana), 1864 (10 10), št. 29, str. 234–235

¹⁸ Dopis iz Amerike – St. Vincent, 12 8 1864. – *Zgodnja danica* (Ljubljana), 1864 (10 9), št. 26, str. 210–211

¹⁹ Tomažičevo pismo župniku v Breznici, 25 8. 1864 – *Zgodnja danica* (Ljubljana), 1864 (20 10), št. 30, str. 242

²⁰ Tomažičevo pismo župniku v Breznici, 15 12. 1864. – *Zgodnja danica* (Ljubljana), 1865 (20. 1.), št. 3, str. 22

²¹ Pismo Marije Trobec prednici uršulinskega samostana v Ljubljani. – *Zgodnja danica* (Ljubljana), 1872 (29 3), št. 13, str. 102–103 in (11 10), št. 41, str. 330

²² Izdeloval je oltarje za podružnične cerkve; v Wabashawu je bil devet mesecev in po informaciji Marije Trobec naj bi se vrnil v Evropo (1872)

²³ Trunk, Jurij: *Amerika in Amerikanci*, str. 430.

²⁴ Chmelar, Hans. *Hohepunkte der österreichischen Auswanderung Die Auswanderung aus den im Reichsrat*

284 866 (84,9%) moških in 50 677 (15,1%) žensk slovenske in hrvaške narodnosti.²⁵ Po ameriških priseljenjskih statističnih podatkih je med leti 1898–1914 prestopilo vrata Ellis Islanda 374 173 (81,6%) moških in 84 407 (18,4%) žensk slovenske in hrvaške narodnosti.²⁶ In če vzorčno pogledamo še na domača tla: z območja dežele Kranjske (upoštevano ni območje okrajnega glavarstva Krško) se je v leta 1892 izselilo 899 (78,6%) moških in 245 (21,4%) žensk, naslednje leto pa 1558 (82,3%) moških in 334 (17,3%) žensk.²⁷ Te številke potrjujejo oceno o manjšem številu izseljenk v odnosu do izseljencev.

Prihajajoče žene in za možitev godna dekleta so postale gospodinje. Da bi pomagale k boljšemu družinskemu standardu, so mnoge priseljenke, ki so živele v hiši, odprle t. i. *"boarding house"*. K sebi so vzele *"boardarje"*, tj. samske moške, ki so bili zaposleni v bližnjem rudniku ali tovarni. Poleg postelje so jim nudile tudi prehrano in jim prale perilo. Večini samskih priseljencev, t. i. *"greenhornom"*, je bila oskrba pri slovenski gospodinjti tudi prva življenjska postaja v novi domovini, kjer so skusili tegobe in radosti novega življenja. Če je bila hiša dovolj velika in začasnih stanovalcev ni manjkalo, je žena lahko zaslužila več kot njen mož, ki je bil zaposlen v rudniku ali tovarni. To je bila prva stopnička na lestvici gospodarskega vzpona priseljenca oziroma priseljenke. Ko je bilo dovolj prihrankov, so maloštevilni najeli in kasneje celo kupili trgovino ali gostilno. Za mnoge so bile *"boarding houses"* tudi leglo zla, saj je bila zlasti ob koncu tedna žeja *"boardarjev"* velika. Ob sodčkah piva se je obudil spomin na domače, ko pa je bilo pijače že preveč in se je začel še ples, tedaj je pogosto prišlo do *"prepira in še hujšega"* in *"možje, ki so trezni prave ovčice, kadar jih zdiuja pijača, bijejo z vsem, kar je pri rokah, s stoli, svetilkami, noži..."*²⁸ Še huje je bilo, če je bila vzrok prepira ženska, ki je razvnela moš-

Mlada Slovenka na konju

ka srca in povzročila hitrejše kroženje krvi... To se je dogajalo tudi v slovenskih krogih, čeprav je Jurij Trunk zanikal veliko razširjenost nramnega razvrata pri slovenskih *"boardarjih"*. Zato je pozival k družinskemu življenju, ki je bilo v Združenih državah prava svetinja in temelj ameriške družbe.²⁹

Če Trunk zanika, da bi bili Slovenci v Ameriki bolj nagnjeni k pijači in nramstveno bolj zane-marjeni kot v stari domovini, je vsaj do pijače bolj strpen, popolnoma pa je nerazumevajoč do ženskih *"slabosti"*, kot je npr. lepo oblačenje. Krivdo temu pripisuje tudi moškemu svetu, ki mu ni nič predrago, kadar misli na otroke in dekleta: *"Za dekleta in tudi žene, ki so prišle iz dežele in so nosile vedno le cunje, dasi morda svile-ne, je klobuk 'glory of glories' – prava deveta ne-besa, in ker ima Slovan naraven okus za krepke barve, ta ženski lišp ni brez okusa. Drugi kraji, druge navade, nepotrebne in škodljive razkošnosti pa ni treba nikjer."*³⁰ Ko je govoril o vzrokih izseljevanja, je med njimi navedel tudi lahko-miselnost, ki ni bila tuja ženskemu svetu. Primer je vzel kar iz domačih logov. V Ameriko se je iz neke slovenske vasi na Koroškem izselila dekla, ki je prijateljicam poslala svojo fotografijo. Na

vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914, Wien 1974, str. 112.

²⁵ Colakovic, Branko Mita: Yugoslav Migrations to America. – San Francisco 1973, str. 42.

²⁶ Klemenčič, Matjaž: Slovenci v ameriški statistiki v 19. in 20. stoletju. – Celovski Zvon (Celovec), 1984, št. 2, str. 27.

²⁷ Drnovšek, Marjan: Izseljevanje iz širše ljubljanske okolice 1890–1914. – Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelke za zgodovino, 1993, str. 131–132 (doktorsko delo, rokopis).

²⁸ Jurij Trunk povzema po knjigo Emily Green Balch (Our Slavic Fellow Citizens, New York 1910), ko pri-merja alkoholtzirano stanje slovanskih priseljencev s

priseljenci drugih narodov. Tako naj bi Angleži upo-rabljali pesti, Italijani bodalo, črnici britev, Amerikanci pa pištolo. Glej: Trunk, Jurij: Amerika in Amerikanci, str. 434–435.

²⁹ V današnjem času pretresa ameriško družbo razširje-nost mamil, nasilje vseh vrst – zlasti med mladimi – kri-minal in terorizem. Zato nas ne preseneti poziv pred-sednika Clintona (v govoru ob že omenjeni prisegi) k utrjevanju družinskega življenja, ki je eden od pomem-bnejših projektov ameriške notranje politike, za kate-rim pa ne stoji nihče drug kot ženska, tj. predsednikova žena Hillary.

³⁰ Trunk, Jurij: Amerika in Amerikanci, str. 439.

njej je bila upodobljena kot mlada gospodična v beli bluzi *"in kar je za marsikatero kmetsko deklico menda vrhunec sreče (!), s širokim klobukom"*. V vasi je zavrelo in celo hčerke premožnih kmetov niso ostale neokužene od *"amerikanske kuge"* in le z največjim naporom je uspelo, da se je izselila le manjšina ženskega sveta. Tako je bil po Trunku ženski klobuk kriv za nepotrební odhod večjega števila vaščank v Ameriko.³¹ Slovenske cerkve in duhovnike v Ameriki so morali vzdrževati ljudje s svojimi prispevki. Tako je bilo tudi s cerkvijo sv. Cirila³² v New Yorku. Denar pa nekaterim ni šel rad iz žepa oziroma ženskam iz torbic, kar je njen župnik Benigen Snoj zapisal v enem od cerkvenih oznanil: *"...Ali pa ste moji župljani, ki še prihajate v cerkev res tako revni? O, treba je samo pogledati,*

Učiteljica Angela Mensinger iz Waukegana v Illinoisu

kako so opravljeni in opravljene nekatere kakor kakšne princezinje in vsako nedeljo imajo novo obleko. Ko pa gre kaka taka 20-letna slovenska princezinja v svili oblečena in našminkana, še

*ne pogleda ne jerbaščka pri vratih, ki jo prosi miloščine – ne po pravici zahteva plačo 10 centov za sedež – pa gre moško naprej in nič ne da, pri darovanju pa morebiti da kak plesnav cent..."*³³

Že Trunk je ugotavljal, da so bile Slovenke v ZDA redoljubne in da so rade živele v najetih ali lastnih delavskih hišicah, ki so imele majhen vrt, pred hišo pa je bila – po ameriški navadi – majhna terasa z gugalnico (tudi *"parlor"*³⁴ imenovana). Na oknih so bile ročno izdelane zavesse, po stenah pa slike in fotografije staršev, sorodnikov ali domače vasi, manjkale pa niso tudi svete podobe in razpelo. Za red in snaznost so skrbele gospodinje. Preživljanje dneva le v domačem stanovanju je imelo za ženo – zlasti če še ni bilo otrok – razne posledice, med bolj neprijetnimi tudi domotožje. Po Trunkovem mnenju so bile Slovenke manj prilagodljive v ameriškem okolju. Neznanje jezika, pomanjkanje prijateljic in znank, življenje v delavskem naselju in še kaj so oteževali ženski vsakdanjik. Tako se je misel na domačo vas, zelene travnike in vaško okolje oglašala pri mnogih Slovenkah, ki so si bolj želele domov kot njihovi možje.³⁵

Rešitev iz družinskega vsakdanjika in ločenosti od okolja je bila v sodelovanju žensk v raznih društvih, pevskih zborih, igralskih skupinah, cerkvenih akcijah ipd. Zlasti Cerkvi ni bilo vseeno, kaj se je dogajalo s slovenskimi priseljenkami. Od njih je bila odvisna vzgoja otrok in s tem ohranitev maternega jezika in vere v družinskem okolju. Tako je Cerkev ustanavljala poleg fantovskih tudi dekliška društva, npr. Dekliško Marijino družbo v New Yorku.³⁶ Zelo rada pa je dekleta in žene pritegnila v cerkvene pevske zборе. Mnoge Slovenke so pomagale šolskim sestram pri slovenskem pouku na župnijskih šolah. Tako so se celo v Trunkov seznam znamenitejših Slovencev v Ameriki *"prikradle"* nekatere učiteljice kot edine predstavnice med moškimi izbranci. Omenjene so učiteljice Margareta Barich iz South Ranga v Michiganu, Mary Kozjan in Mary Miko iz Steeltona v Pensilvaniji in Angelo

³¹ Trunk, Jurij: *Amerika in Amerikanci*, str. 402.

³² Cerkev je bila blagoslovljena 4. julija 1916.

³³ Arnez, John: *Slovenci v New Yorku*. – *Studia Slovenica*, New York 1966, str. 58.

³⁴ Po domače: kramljalnica.

³⁵ Trunk, Jurij: *Amerika in Amerikanci*, str. 398.

³⁶ Bila je eno prvih cerkvenih društev v New Yorku, ustanovljeno 15. avgusta 1908, ko je sprejela 100 članic. Delovalo je kot slovenska sekcija v okviru nemške Marijine družbe. Dekleta so bila zlasti aktivna na igralskem področju. Glej: Arnez, John: *Slovenci v New Yorku*, str. 87 in nasl.

Mensingers iz Waukegana v Illinoisu.³⁷ Trunk se je še posebej postavil z objavo fotografije gospodične Mary Blatnik iz Salt Lake Cityja v Utahu, ki je bila rojena v Združenih državah, vendar je poznala "vse slovensko slovstvo".³⁸

Med leti 1895 in 1918 so Slovenci v Združenih državah ustanovili petnajst župnijskih osnovnih šol. Sprva so na njih poučevali duhovniki, z letom 1909 pa so jim priskočile na pomoč sestre kongregacije sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja iz Maribora. Poleg njih so na nekaterih šolah poučevale tudi v Ameriki rojena slovenska dekleta, ki so stopile v angleške redove.³⁹ Te šole so omogočale pridobitev izobrazbe za vstop na t. i. "high school", če so si pridobile pravico javnosti. V njih so bila dekleta kar močno zastopana, če o tem sklepamo samo po fotografiji diplomantov in diplomantk slovenske župnijske šole sv. Jožefa v Jolietu v Illinoisu.⁴⁰ Nastala je v času pred letom 1914; na skupinski sliki sedi in stoji 28 fantov in 29 deklet.

Leta 1908 je Kazimir Zakrajšek v New Yorku ustanovil Družbo sv. Rafaela za slovenske naseljence v Združenih državah. Družba je prihajajočim Slovencem pomagala pri prvih korakih na ameriških tleh in zlasti pri zaposlitvi. Ker je bilo med njimi vedno več žensk, so v njenem okviru novembra 1909 ustanovili Žensko podružnico sv. Rafaela. Priseljenske so bile posebej ranljive v novem okolju, zlorabe njihovega zaupanja pa so se začele že mnogo pred prihodom v Ameriko. Tako je leta 1911 dunajski *Der Auswanderer* objavil, ameriško-slovenski časnik

Ave Maria pa v slovenskem jeziku ponatisnil, članek o trgovini z dekleti s Kranjske v Ameriko. Ameriška centra te trgovine z belim blagom naj bi bili slovenski naselbini v Pueblu v Coloradu in v Clevelandu v Ohio. Lastniki "saloonov" in "boarding houses" so vabili slovenska dekleta in jim plačali vozovnice, ki so jih morale po prihodu odslužiti z delom in celo prodajanjem lastnega telesa.⁴¹ Strah pred prisiljevanjem deklet v

Ob prihodu na Ellis Island so bile tudi ženske "predmet" mučnega zdravniškega pregleda

prostitucijo v tujini ni bil značilen samo v tem primeru, ampak je bil splošno razširjen v Avstriji in zlasti Cerkev se je prizadevala za njihovo zaščito na poti v svet.⁴² New York je bil posebno nevaren za tam živeča dekleta, zato so v okviru newyorške Rafaelove družbe razmišljali tudi o ustanovitvi dekliškega doma za tam zaposlena samska dekleta. Idejo so sprejeli decembra

³⁷ Trunk, Jurij: *Amerika in Amerikanci*, str. 547, 564, 572. Pri Frideriku Baragi omenja tudi njegovo sestro Antonijo in objavlja njej posvečen akrostih: *Angel Boshji naj te vedno spremlja / Nie verlasse Dich des Himmles Schutz / Tuta sis et salva in aeternum / Observez toujours la loi de Dieu / Nuovo sempre sia il vostro zelo / Imitate the Saviours holy life / Angwamisín, mino bimadisin* (glej str. 545).

³⁸ Trunk, Jurij: *Amerika in Amerikanci*, str. 528. Verjetno je bila hči G. F. Blatnika iz Dobrega Polja, ki je imel v omenjenem kraju hotel z imenom Jugoslovanski dom.

³⁹ Friš, Darko: *Ameriški Slovenci in katoliška Cerkev 1871–1924*. – Mohorjeva družba, Celovec – Ljubljana – Dunaj 1995, str. 205–206.

⁴⁰ Friš, Darko: *Ameriški Slovenci in katoliška Cerkev 1871–1924*, str. 212.

⁴¹ Friš, Darko: *Ameriški Slovenci in katoliška Cerkev 1871–1924*, str. 315–316.

⁴² Mlada in naivna dekleta so bila lahek plen posrednikov za javne hiše v Italiji, Grčiji, Turčiji in Egiptu. Med njimi so bila tudi slovenska dekleta. Trst je bil najbolj nevaren, zato ni čudno, da sta v njem delovali podružnica Avstrijske zveze proti trgovini z dekleti in Katoliška zveza za varstvo brez spremstva potujočih deklet (*1905). Glej: Drnovšek, Marjan: *Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880–1924*. – Založba Mladika, Ljubljana 1991, str. 91–92.

1912, vendar so jo kasneje zaradi pomanjkanja denarja opustili.

Ob 5-letnici delovanja Rafaelove družbe so 25. maja 1913 priredili shod v dvorani cerkve sv. Nikolaja v New Yorku. Udeležilo se ga je ogromno število Slovencev in Slovenk. Med povabljeni je bila tudi gostja Mrs. O'Donohue, "*milijonarka iz Central Parka*" in predsednica Ladies Auxiliaries, med govornicami pa sta blesteli gospodični Uršula Zakrajšek in Ivanka Kompare, prva z angleškim in druga s slovenskim govorom. Verjetno je bil ta dogodek vzrok za pomoč avstrijske vlade, ki je Družbi odobrila 1000 kron letne podpore.⁴³ Z njeno pomočjo so s 1. novembrom 1913 uredili dohodke za Uršulo Zakrajšek, ki je postala družbena tajnica in izvoljena za zastopnico na Ellis Islandu v pomoč prihajajočim Slovincem in Slovenkam. Ker so ameriške oblasti Slovence zamenjale za Slovake (le-ti so svojega zastopnika na Ellis Islandu že imeli), je Uršula Zakrajšek posredovala le nekajkrat v letu 1914, dokler ni izbruhnila prva svetovna vojna.⁴⁴

Ko razmišljamo o slovenskem izseljenstvu do leta 1914 in se vprašamo o njegovi sestavi po spolu, ugotovimo kar nekaj izključno ženskih izseljenjskih tokov. Iz Nadiških dolin poznamo t. i. "*dikle*", ki so iskale zaposlitev pri bogatih italijanskih družinah.⁴⁵ Mnoge Štajerke z vzhodnega roba slovenskega etničnega ozemlja so hodile na Hrvaško in druge dele takratne Ogrske kot kmečke delavke in predice.⁴⁶ Z vsega slovenskega ozemlja so odhajala dekleta in žene kot kuharice in služkinje v večja mesta in turistične kraje, od Milana do Dunaja in Zagreba. Najbolj odmevno pa je bilo odhajanje Primork v Aleksandrijo, kjer so se udinjale kot kuharice, služkinje, dojilje, varuške in guvernante.⁴⁷ Poznamo pa tudi posebno obliko ženskega izseljevanja v Združene države, to je odhajanje "*slamnikarc*" iz Domžal in okolice v New York, Chicago in Cleveland.

Prve so odhajale že na začetku osemdesetih let 19. stoletja, toda prava mrzlica je zajela domžalska dekleta z letom 1905.⁴⁸ Leta 1923 je v ZDA živelo 384 domžalskih faranov in farank, in sicer 238 (62%) žensk in 146 (38%) moških. Večina, tj. 305, jih je živela v New Yorku, 37 v Clevelandu, 30 v Chicagu in 12 drugod po Ameriki. In kakšne plače so imele? Franc Šušteršič navaja v svojem Poduku⁴⁹ iz leta 1903, da so se Slovenke zaposlovale kot služkinje (gospodinske pomočnice). Kuharice in šivilje so dobile od 5 do 20 dolarjev na teden, dekleta v slamnikarskih tovarnah pa od 10 do 25 dolarjev na teden. Prve slamnikarice so privarčevale tudi do 100 dolarjev na leto, kar je bil visok prihranek, saj je svilen oblačila stala le 3 dolarje.

V začetku 20. stoletja so se med slovenskim delavstvom v ZDA uveljavljale socialistične ideje, ki so okužile tudi ženski svet. V duhu ženske emancipacije so ustanovljale posebna ženska društva ali sekcije v okviru delujočih društev v moških rokah. Na primer: v Clevelandu so julija 1910 ustanovile društvo Napredne Slovenke, ki je bilo pod števil. 137 vključeno v Slovensko narodno podporno jednoto (SNPJ). Ženske so bile že članice SNPJ in le manjšina se je odločila za vstop v to izključno žensko društvo. Leta 1913 je razvilo novo zastavo. Na začetku dvajsetih let našega stoletja je štelo več kot 200 članic.⁵⁰

Januarja 1897 so Slovenci na obrežju Eriejskega jezera ustanovili pevsko in telovadno društvo Zora, kjer med prvimi člani ne najdemo ženskih predstavnic. Že čez nekaj mesecev so ga preimenovali v Slovenski Sokol, iz katerega se je leta 1906 razvilo društvo Slovenske Sokolice. To žensko podporno društvo sta 11. septembra 1906 ustanovili Nežika Zalokar in Antonija Podlesnik z namenom "*gojiti telovadbo, narodni čut, kakor podpirati svoje članice v boleznih in ob smrti*."⁵¹ Sokolice so nosile posebno sokolsko opravo in živele po sokolskih pravilih. Na splošno pa so se ženske predstavnice vključevale v obstoječa društva, kjer so v sodelovanju z moš-

⁴³ Arnez, Jolin: *Slovenci v New Yorku*, str. 12.

⁴⁴ Friš, Darko. *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924*, str. 326.

⁴⁵ Fotoalbum izseljencev iz Benečije / Fotoalbum degli emigranti della Benecia – Fotografski krožek Rečan 1986, str. 157–160. Ta oblika ženskega udinjjanja pri bogatih družinah je bila izrazita zlasti med obema svetovnima vojnima.

⁴⁶ Valenčič, Vlado: *Izseljevanje Slovencev v druge dele Habsburške monarhije*. – *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 44, št. 1, 1990, str. 49–71.

⁴⁷ Makuc, Dorica: *Aleksandrinke*. – *Goriška Mohorjeva družba*, Gorica 1993.

⁴⁸ Bernik, Franc: *Zgodovina fare Domžale*. – *Domžale* 1923, str. 246–252.

⁴⁹ Šušteršič, Francišek S.: *Poduk rojakov Slovincem, ki se hočejo naseliti v Ameriki* – *Zveza slovenskih duhovnikov v Ameriki*, Joliet (Illinois), 1903.

⁵⁰ Zavertnik, Jože: *Ameriški Slovenci*. *Pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in Slovenske narodne podporne jednote*. – *SNPJ*, Chicago 1925, str. 415–417.

⁵¹ Zavertnik, Jože: *Ameriški Slovenci*, str. 424–425.

kimi člani bolj ali manj aktivno delovale in skrebele za svoje pravice. V javnosti delujoče ameriške Slovenke se tudi niso mogle izogniti nazorskim in političnim delitvam, ki so zajele slovenske priseljenke v ZDA na prelomu v 20. stoletje. Do širšega organiziranja slovenskega ženstva v ZDA pa je prišlo šele po prvi svetovni vojni, in sicer z ustanovitvijo Slovenske ženske zveze (*1926), ki je združevala katoliško čuteče ženske in organizacije Progresivne Slovenke Amerike (*1934), ki je zagotavljala versko, filozofsko, etično in politično svobodo članic ter delovala na kulturnem, humanističnem in izobraževalnem področju. Vendar je to že druga zgodba.

Pravega pregleda življenja in dela Slovenk v ZDA do prve svetovne vojne še nimamo. Le slutimo lahko, da niso bile le gospodinje in da so aktivno sodelovale zlasti v tistih dejavnostih izseljenskih podpornih društev, ki so bili vezani na kulturno (glasbeno, pevsko, igralsko itd.) in izobraževalno delo. Politika je bila vedno domena moških, drobno filigransko delo pa ženskih glav. Le bežen pregled članov in članic raznih društev, ki jih navajata Trunk in Zavertnik v svojih knjigah, nam pokaže, da so številne aktivne članice slovenskega izseljenskega društvenega, cerkvenega in političnega življenja nosile priimke, ki jih zasledimo tudi pri najbolj pomembnih moških aktivistih. Koliko je bil tu prisoten vpliv ameriškega življenja, ki je ženi dajal večjo vlogo? So si jo morda morale priboriti s pomočjo raznih ženskih gibanj? Ta vpliv ameriškega življenja in razmišljanja ni bil nezanemarljiv, tudi ko imamo pred očmi ameriške Slovenke.

Kakorkoli že: večina priseljencev v ZDA se je ob prihodu najprej srečala z "žensko", tj. kipom svobode pred newyorškim pristaniščem, ki je bila po Trunkovih besedah "*dar francoske ljudovlade amerikanski sestri*".⁵² In tudi primerjava med novo in staro domovino je marsikdaj temeljila na primerjavi med "*mačeho*" (nova) in "*materjo*" (stara) domovina, škof James Trobec pa je izrekel besede, ki jih je Jurij Trunk postavil kot moto svoji knjigi iz leta 1912: "*Slovenija je naša mati, Amerika naša nevesta*." Kaj je bila Amerika slovenskim priseljenkam, je še odprto vprašanje, vsaj za čas do izbruha prve svetovne vojne.

Zusammenfassung

Amerika: ein Paradies für Frauen

Die slowenische Geschichtsschreibung - und in ihrem Rahmen die Erforschung der slowenischen Emigration - widmete den weiblichen Mitgestalterinnen unserer Vergangenheit keine größere Aufmerksamkeit. Dies stellte bereits Dr. Peter Vodopivec für das 19. Jahrhundert in einer der vorigen Nummern der "Zgodovina za vse" fest (Vodopivec, Peter: Wie die Frau im 19. Jahrhundert ins öffentliche Leben eintrat. - Zgodovina za vse (Celje), Jg. 1, Nr. 2. 1994, S. 30-44). Es ist wahr: "*Die Geschichte der Slowenen ist die Geschichte der Männer*". Ähnliches gilt auch für die Erforschung der Geschichte der slowenischen Emigrantinnen bis zum Ersten Weltkrieg. Zur Zeit der massenhaften Auswanderung von Slowenen und Sloweninnen an der Wende zum 20. Jahrhundert, als der Migrationsstrom besonders in die USA gerichtet war, schrieb die slowenische Schriftstellerin Zofka Kveder ein Stück mit dem Titel Amerikanci [Amerikaner] (1908). Darin beschrieb sie betroffen, aber nicht anklagend, die Auswanderung in die Vereinigten Staaten. Die Journalistin Dorica Makuc widmete ihre Aufmerksamkeit den sogenannten Aleksandrinke [Alexandrierinnen], also jenen slowenischen Mädchen und Frauen, die seit der Mitte des 19. Jahrhunderts nach Ägypten und insbesondere nach Alexandria auf Arbeitssuche gingen. Dort wurden sie als Dienst- und Kindermädchen, als Gouvernanten und Ammen angestellt. Neben zahlreichen Artikeln schrieb Makuc darüber auch ein Buch (Makuc, Dorica: Aleksandrinke. - Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1993).

Die Auswanderung von Sloweninnen in die Vereinigten Staaten war im Vergleich zu den Männern zahlenmäßig kleiner. In den Jahren 1899-1910 wanderten 284 866 (84,9 %) Männer und 50 677 (15,1 %) Frauen slowenischer und kroatischer Nationalität in die USA ein (Colakovic, Branko Mita: Yugoslav Migrations to America. - San Francisco 1973, S. 42). Dennoch stößt man bereits zur Zeit, als Missionare und Hausierer in die USA gingen, auch auf Frauen. Der slowenische Missionar Friderik Baraga brachte 1837 seine jüngere Schwester Antonia mit. Da sie gebildet war und die Tätigkeit unter den Indianern sie nicht fesselte, ging sie nach Philadelphia, wo sie eine Erziehungsanstalt für Mädchen gründete, und später nach Rom. Auch

⁵² Trunkov potopis IV. Nekaj zanimivosti iz New-Yorka. - Mir (Celovec), 1909, št. 43, str. 247-248

der Missionar Franc Pirc kam mit seine Schwester Polona (1855), die gemeinsam mit ihrer Familie emigrierte und erfolgreich einen Bauernhof führte. Und der spätere amerikanisch-slowenische Bischof James Trobec nahm 1870 seine Schwester Marija nach Amerika mit. Die Absicht der Brüder war eindeutig: die Schwestern führten den Haushalt und halfen als Lehrerinnen, Orgelspielerinnen und Kirchensängerinnen bei der Missionsarbeit. Da viele der ersten slowenischen Wirtschaftsemigranten in den USA in der Nähe von deutschen Aussiedlern lebten und über deutsche Sprachkenntnisse verfügten, heirateten sie nicht selten Deutsche, so zum Beispiel der Hausierer und spätere Händler Matija Premuta aus St. Louis am Mississippi.

In den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts emigrierten viele Sloweninnen aus Oberkrain (das damals Teil des mehrheitlich von Slowenen besiedelten österreichischen Kronlandes Krain war) zusammen mit ihren Ehemännern nach Minnesota, wo sie sich mehr oder weniger erfolgreich mit der Landwirtschaft beschäftigten. Zur Zeit der massenhaften Aussiedlung 1890-1914 gingen viele Frauen und Mädchen in die Vereinigten Staaten. Die Frauen folgten ihren Ehemännern (Berg, Forst- und Fabrikarbeitern), als diese beschlossen, sich für ständig in der neuen Heimat niederzulassen. Die Mädchen folgten dem Bräutigam oder waren Dienstmädchen und Köchinnen. Eine besondere *„weibliche“* Form der Emigration nach Amerika war jene der auf die Herstellung

von Strohhüten spezialisierte Arbeiterinnen, die in Hutfabriken in New York, Chicago und Cleveland arbeiteten.

In der amerikanischen Umgebung begannen auch die Sloweninnen verschiedenen Vereinen beizutreten oder gründeten sogar eigene Vereine. Besonders aktiv nahmen sie an den weltlichen Aktivitäten der katholischen Kirche unter den slowenischen Emigranten teil, zum Beispiel als Lehrerinnen in slowenischen Pfarrschulen, als Kirchensängerinnen, Organisatorinnen des gesellschaftlichen Lebens usw. Nur wenige aber konnten die gesellschaftliche Leiter erklimmen. Ein gesellschaftlichen Aufstieg war erst in der Zwischenkriegszeit bemerkbar, als die Kinder der Emigranten schon amerikanische Schulen besuchten.

Der Ausspruch *„America: The paradise of women“* war dem slowenischen Geistlichen und Reisenden Jurij Trunk gut bekannt. Im Jahr 1912 gab er im Selbstverlag das Buch *Amerika in Amerikanci* [Amerika und die Amerikaner] heraus, das mit zahlreichen Fotografien und Illustrationen des slowenischen Malers Ivan Vavpoti illustriert war. Der Ausspruch entstand, weil es einerseits in Amerika wenige Frauen gab und diese andererseits immer freier und von den einstigen patriarchalen dörflichen Fesseln befreit waren. Die tatsächliche und die geistige Weite der Neuen Welt ermöglichte den Frauen ein anderes Leben als es Europa mit seiner einengenden Atmosphäre bieten konnte.

Tadeja Tominšek - Rihtar

PILI SMO VODO, POLNO ŠKODLJIVEGA MRČESA

*H kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in
kanalizacije pred prvo svetovno vojno*

Devetnajsto stoletje je obdobje, ko je voda že davno izgubila značaj mističnega, kot ga je imela v starih kulturah. V tem času je imela že povsem funkcionalen pomen, kar pa seveda ni pomenilo, da je šlo za nek racionalen in spoštljiv odnos do nje. Mnogokrat so jo ljudje zlorabljali, s tem pa so sami sebi omejevali preskrbo s pitno vodo, ki jo je na področju naselitve vedno bolj primanjkovalo. Stanje pa se je poslabšalo z industrializacijo, kajti ta je v 19. stoletju pospešila proces urbanizacije in s tem naraščanje števila prebivalstva na relativno majhnem prostoru. Upoštevajoč ta dejstva gleda Gerhard Auer¹ na uvedbo centralizirane preskrbe z vodo kot na revolucionarno dejanje, ko pravi: "Pod mikroskopi 19. stoletja so v pitni vodi mestnih vodnjakov in rek našli zastrašujočo populacijo bakterij, kar je peljalo do spoznanja o nujnosti centralizirane, bakteriološko nadzorovane preskrbe z vodo. Do tedaj so vodo zajemali iz potokov, rek in vodnjakov, kar je bilo v velemestih intaktno tudi še v 19. stoletju."

Čeprav Gerhard Auer govori o tedanjem stanju evropskih velemest, med katere Ljubljane glede na njeno nizko stopnjo industrializacije in

nenazadnje tudi urbanizacije ne moremo prištevati², se razmere tu niso popolnoma nič razlikovale od splošno evropskih razmer. Razlika je le v tem, da je Ljubljana začela nekoliko kasneje razmišljati o rešitvi tega problema z napeljavo vodovoda. Pri tem je sprva imel veliko zaslug občinski odbornik in kasneje ljubljanski župan Ivan Hribar. Hribarjevo "Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju od dne 25. 5. 1883 do 14. 3. 1888"³ omenja ustanovitev posebne komisije za pregledovanje vodnjakov (20. 5. 1870), ki pa je še leta 1876 izboljšanje razmer povezovala z uredbo novega javnega vodnjaka na Marijinem trgu. Ta bi dobival vodo iz vodovoda s ti volskega hriba, vendar do izvedbe zamisli ni

² Prim.: Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, *Studia humanitatis*. Apes, Ljubljana, 1995 in tam navedena dela

³ *Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL)*: Reg I/ 2041, fol. 331, Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju od dne 25. 5. 1883 do 14. 3. 1888, 19. 3. 1888, Ivan Hribar. Če se omejim na kontinent, ki je v vpeljavi centralnih vodovodnih sistemov zaostajal za Anglijo, je na nemško govorečem področju začel s tem Dunaj leta 1841, z napeljavo vode iz Donave, sledil je Hamburg leta 1848 z že modernejšim sistemom, nato Berlin leta 1856 in za njimi počasi do konca 19. stoletja še ostala nemška mesta. (Gottfried Hösel, *Unser Abfall aller Zeiten, Eine Kulturgeschichte der Stadtereinigung*, Jehle Verlag, München, 1990, stran 137)

¹ Gerhard Auer, *Nasser Wohnen Zum Wassergebrauch im Stadthaus*, Daidalos, Berlin, 1995

prišlo. Tako lahko približno letnico začetka razmišljanja o napeljavi vodovoda postavimo v leto 1881, ko je stalni mestni zdravstveni svet pod predsedstvom dr. Miroslava Keeselbacherja izdal resolucijo, v kateri je mestnemu zboru nasvetoval "napravo vodovoda". Zaradi te resolucije so se začele zadeve v mestnem zboru hitreje premikati. 21.12.1882 je bil ustanovljen vodovodni odsek, ki je bil dokončno odločen za izpeljavo projekta ljubljanskega vodovoda in je imel nalogo preučevati vse aspekte izgradnje.⁴ Ideja o izgradnji centraliziranega sistema za preskrbo mesta s pitno vodo ni več zamrla, tega tudi same razmere na tem področju niso dovoljevale.

Leta 1883 je Hribar⁵ namreč ugotavljal, da: "1. *Ljubljana nima dovolj zdrave pitne vode*, 2. *tla pod mestom so vsled pomanjkljive kanalizacije inficirana in voda vsled tega po mnogih vodnjakih več ali manj okužena*." V svojem Poročilu o kemijskih raziskavah pitnih voda iz leta 1886⁶ je c.kr. profesor dr. Baltazar Knapič opozarjal na dejstva, da Ljubljana v teh problemih ni osamljena: "Mnogovrstna raziskovanja vodnjakov v skoraj vseh velikih mestih so dokazala, da je voda vsacega kraja, na katerem ljudje že dolgo časa prebivajo, z vsakovrstnimi gnjilobnimi tvarimi inficirana in da je zato postala neužitna in škodljiva. Natančni poizkusi so nas podučili, da zdaten del človeških iztrebkov v velikih mestih prodera v tla in jih vedno globokeje onečiščuje... Vodnjaki, ki stoje v podzemni vodi raznih mest, dobivajo svojo vodo samo oziroma večinoma od mokre nesnage pouličnih žlebov, ki ponikuje v tla, od stranišč in drugih umazanij, zato imajo ti vodnjaki navadno strahovito onečiščevo vodo." Dr. Knapič nato v istem poročilu omeni tudi izsledke raziskav vode ljubljanskih vodnjakov, ki so bile izvedene leta 1884 in so prisilile mestni svet k drugačni preskrbi z vodo: "Leta 1884 se je preiskovala užitnost vode v mnogih ljubljanskih vodnjakih v raznih krajih mesta. Mnogo voda še užitnih ni... Mnogo voda hrani tvarine, ki se rade okisajo (gnjilobne tvarine). Skoraj vse imajo amonijak, kar dokazuje, da prodere malo zraka v tla, ki bi gnijoče tvarine popolnoma razkrojil. Nekatere hranijo solitarne sokislino, večina pa velike množine solitarne kisline, kuhinjske soli, tedaj obilo klor, se nahaja v mnogo vodnjakih, kar kaže, da jako veliko

scalnice (to je njene slane vode) v podzemno vodo proderi in od tam v naše vodnjake."⁷ Dr. Knapič je še poudarjal, da se večji del vodnjakov s pitno vodo nahaja le še v okolici mesta. Tako on sam kot tudi mestni odbornik Hribar vidita rešitev le še v izvedbi centraliziranega vodovoda, ki bi pitno vodo pripeljal iz okolice Ljubljane. Hribar je poudarjal potrebnost vodovoda, "tako v kvalitativnem, kot v kvantitativnem oziru"⁸, torej je z uvedbo vodovoda pričakoval izboljšanje zdravstvenih razmer v mestu (pri tem se sklicuje na izkušnje mest Dunaja, Zagreba in Gradca). Ta draga investicija bi se po njegovem mnenju prav gotovo obrestovala takoj, ko bi prebivalstvo spoznalo njegove prednosti. Dr. Knapič se je pridružil Hribarjevemu mnenju in je svoje prepričanje še podkrepil z besedami: "Dolgotrajna in natančna opazovanja so namreč utemeljila prepričanje, da se nekatere nalezljive bolezni, npr. kolera in tifus, širijo s pitno vodo. Na Angleskem so sestavili posebno komisijo zdravnikov in kemikov, ki so imeli nalogo, da preiščejo tamošnje vodne razmere. Isto raziskave nemškega državnega zdravstvenega sveta potrjujejo zgornje trditve."⁹ V nadaljevanju še pojasni: "Razni strokovnjaki so z raziskovanji prišli do zaključka, da voda, ki jo uživamo, nikakor ne sme biti onečiščena z živalskimi odpadki."¹⁰ Tako kot Hribar tudi dr. Knapič omeni izkušnje mest, ki so že preskrbljena s pitno vodo iz vodovoda: "V mestih, ki so jih preskrbeli s čisto studenčnico, so se zdravstvene razmere zelo izboljšale; nalezljive bolezni so odnehale, ali pa vsaj zgubile svoj nevarni značaj." Pritožbe mestnega fizika dr. Kowatscha nad zdravstvenim stanjem v mestu pa segajo že v leto 1881, ko med rešitvami omenja med drugim tudi zahtevo, da je treba "tem preje izpeljati vodovod."¹¹

Vodovod je postal nuja, da bi se izboljšale zdravstvene razmere v mestu in preprečevale epidemije, kar je mestni svet na svojih sejah večkrat poudarjal. Dejstvo, da so na seji vodovodnega odseka z dne 6. 2. 1886¹² sprejeli sklep, da bo-

⁷ Ibidem

⁸ ZAL Reg I/ 2041, fol. 30, Poročilo o kemijskih raziskavah pitnih voda, dr. Baltazar Knapič

⁹ Ibidem

¹⁰ Ibidem

¹¹ ZAL CODEX III/ knjiga 34, fol. 140 Zapisniki mestnega sveta za leto 1883, Policijskega odseka poročilo o mestnega fizika zdravstvenemu poročilu za 1881 leto, dr. Kowatsch

¹² ZAL Reg I/ 2041, fol. 94, Vabilo k seji vodovodnega odseka, 6. 2. 1886

⁴ ZAL Reg I/ 2041, fol. 331

⁵ ZAL Reg I/ 2041, fol. 25, Poročilo o kemijskih raziskavah pitnih voda, dr. Baltazar Knapič

⁶ Ibidem

do poročilo dr. Knapiča javno objavili, kaže na to, da so se odločili dobro osvestiti tudi mestno prebivalstvo, kajti tako drage investicije si brez naklonjenosti potencialnih odjemalcev niso mogli privoščiti.

Vodnjaki

Pred vpeljavo vodovoda je imel v mestu vloga preskrbovalca ljudi s čisto, torej pitno vodo vodnjak, poleg njega pa še kak studenec. Vendar pa tudi po vpeljavi vodovoda vodnjaki in studenci niso izgubili te svoje funkcije, kajti priklopljanje hiš na vodovod je bilo povezano z velikimi stroški, tako za mestno občino samo kot tudi za hišne posestnike. Torej velikemu delu prebivalstva vodovod sploh ni bil takoj dostopen in ostati so morali pri starem.

Hribar je leta 1886 na seji vodovodnega odseka poročal o stanju vodnjakov v mestu: *"Ljubljana ima 917 hiš, 12 javnih in 305 zasebnih vodnjakov. Na sto hišnih števil je v notranjem mestu 14, na Poljanah 45, na Št. Peterskem predmestju 30, na Kapucinskem predmestju 57, v Gradišči 50, na Karlovskem predmestju 55, v Krakovem 32, v Trnovem 21 vodnjakov, tedaj povprečno na sto hišnih števil 33. Med javnimi vodnjaki so le štiri za take spoznali, ki imajo deloma dobro pitno vodo in to so vodnjaki na Mestnem trgu, v "Zvezdi", pri sv. Florjanu in na sv. Jakoba trgu. Komisija za ogledovanje vodnjakov, katera se je ustanovila leta 1876 pod predsedstvom mestnega fizika dr. Kowatscha, je kemično preiskati dala trideset vodnjakov, v raznih krajih mesta in razvidelo se je, da je voda v obče jako slaba... Spoznale so se večine vod iz vodnjakov za nepitne in nezdrave in vidi se torej kaka velika nevarnost proti ljubljanskemu prebivalstvu o priliki kake kužne bolezni, kakor sedaj proti kolera. Mestni magistrat bode tedaj moral iz zdravstvenih ozirrov zapreti mnogo vodnjakov, tedaj pa bode primanjkovalo vode, neizmerno važnega faktorja za kuhanje in čiščenje."*¹³

Dve leti kasneje hoče Hribar pospešiti priprave za izgradnjo vodovoda in zopet omeni stanje na področju preskrbe z vodo iz vodnjakov: *"Nedostatek pitne vode čutil se je v Ljubljani že davno. V celem mestu namreč ni več kot 12 javnih*

*vodnjakov. Prebivalstvo pomagalo si je s tem, da je zajemalo vodo iz zasebnih vodnjakov, v to je šlo le, dokler je bil dotok vode zadosten. Ako pa je vsled suše začelo nedostajati vode po vodnjakih, zaprli so hišni lastniki zasebne vodnjake za splošno porabo in večina prebivalstva bila je odkazana na vodo iz javnih vodnjakov. S takošnjimi neprilikami se je vsled tega bilo boriti semtertje..."*¹⁴

V arhivskem gradivu Zgodovinskega arhiva Ljubljana so ohranjena poročila Kmetijsko-kemijskega preskuševališča Ljubljana¹⁵ od leta 1897 do 1899, ki je preskrbovalo mestni magistrat s podatki o stanju pitnosti vode v ljubljanskih vodnjakih. Na podlagi teh podatkov je mestni magistrat nato določal ukrepe. Sumljivi so bili tile vodnjaki:

1. stari vodnjak za Stolnico, katerega je moral dati lastnik, t.j. knezoškofijski ordinariat zapreti, "ker ima baje najslabejšo vodo v Ljubljani..." (1898);
2. že leta 1891 je bilo ugotovljeno, da je voda v vodnjaku na Resljevi cesti komaj še za rabo, zato so ga opustili;
3. prav tako so zaprli vodnjak na Stolbi, ki je dobival vodo iz tamkajšnjega studenca (1898);
4. zaradi bakteriološko oporečne vode pa so 1898 zaprli tudi vodnjaka Hiralnice pri sv. Jožefu in "Leoninuma";
5. manj oporečne vodnjake pa je naročil magistrat le očistiti in je dovolil nadaljnjo uporabo.

Tudi vse pobude posameznikov niso zmogle sprožiti radikalnih sprememb. Na bolje je kazalo le prebivalcem hiš, ki so se priključile na vodovod. Drugi pa, ki do tega še niso prišli, bodisi ker so stanovali v slabo poseljenem koncu mesta, kjer polaganje vodovodnih cevi še ni bilo rentabilno, bodisi ker si napeljave sami niso mogli privoščiti, so se morali ubadati s starimi problemi in so še naprej pošiljali pritožbe na mestni magistrat.

Prebivalci Ulice na Grad¹⁶ so mestni magistrat tri leta (1896-1899) brezuspešno prosili za napravo javnega vodnjaka na razpotju Florjanske

¹⁴ ZAL: Reg I/ 2041, fol. 331. Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju od dne 25. 5 1883 do 14 3 1886, 19 3 1886, Ivan Hribar.

¹⁵ ZAL: Reg I/ 1089, fol. 552, 596, 609, 628, 630, 647. Rezultati kemičnih analiz vode ljubljanskih vodnjakov, Kmetijsko-kemijsko preskuševališče v Ljubljani.

¹⁶ ZAL: Reg I/ 2040, fol. 397, 587. Prošnja za izgradnjo javnega vodnjaka od Florjanske ceste navzgor, kjer se

¹³ ZAL: CODEX III/ knjiga 37, fol. 120. Zapisniki mestnega sveta za leto 1886, seja 4 5 1886, Poročilo vodovodnega odseka, Ivan Hribar.

ceste in Ulice na Grad, v prošnjah pa so navajali sledeče argumente: *"Pred nekaj leti je bil tak vodnjak na koncu stopnic 'Na Rebri' pri hiši številka 11, a so ga odstranili, ko so vpeljali vodo v bližnje hiše. Za naše potrebe je bil ta na tem kraju sicer tudi odstavljen, ker se je morala voda po strmini navzgor in mnogih stopnicah navzgor nositi."* V nadaljevanju se pritožujejo, da jim je ostalo na razpolago le še nekaj malih, že usihajočih vodnjakov in poudarjajo, da je to njihova edina pitna voda. Še huje pa je poleti, ko nimajo *"po več mesecev kapljice pitne vode. Včasih so nam bližje sosedje konca vodovoda pustili kaki škaf vode vzeti, a tudi ti so se temu protivili, ker jim je bilo le v sitnost in odgovornost."*

Iz drugih virov, t.j. rezultatov kemičnih analiz vode v ljubljanskih vodnjakih, je razvidno, da sta bila na Gradu v letu 1897 še dva vodnjaka, ki sta bila res v slabem stanju in sta potrebovala popravilo. Kemična analiza vode (izvedlo jo je Kmetijsko-kemijsko preskuševališče v Ljubljani) v vodnjaku ob hiši Ulica na Grad 8 pa je pokazala, *"da je voda slučajno inficirana z gnjilobnimi tvarinami in torej glede zdravja jako sumljiva. Na vsak način je treba vodnjak dobro očistiti. Voda bi pa bila drugače dobra, da bi bil vodnjak očiščen."*¹⁷

S tem pa še ni bilo konec problemov, saj hiše, ki so že bile navezane na vodovod, niso smele oddajati vode drugim. To je bilo namreč določeno leta 1890 v *"Določilih za dobivanje vode iz vodovoda mesta Ljubljane"*, v nasprotnem primeru pa so jim bili vodovodni organi upravičeno ustaviti dobavo vode.¹⁸

obrne Cesta na Grad, 21. 2. 1896 in Prošnja posestnikov in najemnikov na Ulici na Grad, da se na vrhu klanca napravi vodovod ali vodnjak za splošno porabo.

¹⁷ ZAL: Reg I/ 1089, fol. 364, 647. Izrazi kemičnih analiz vode v vodnjakih.

¹⁸ ZAL: CODEX III/knjiga 41, fol. 51. Zapisniki mestnega sveta za leto 1890, Določila o dobivanju vode iz vodovoda mesta Ljubljane, §14: *"Tistim, ki imajo zasebne vodovode, prepovedano je izrečno oddajati vodo v porabo izven svojega posestva, tudi ni smeti vode rabiti v noben drug namen, nego za kateri bilo je naznanjeno mestu. Strogo je prepovedano, kakor si koli bodi napačno ravnati, brez potrebe pipe puščati odprte ali ne trdno jih zapirati, objestno pokvarjati mestne vodovodne naprave, oddajati vodo ljudem, ki ne stanujejo v hiši, neresnično izpovedovati itd."* V nasprotnem primeru pa *"sme mesto po svojih vodovodnih organih ustaviti vodo."*

¹⁹ ZAL: Reg I/ 2040, fol. 397. Prošnja za izgraditev javnega vodnjaka..., 21. 2. 1896.

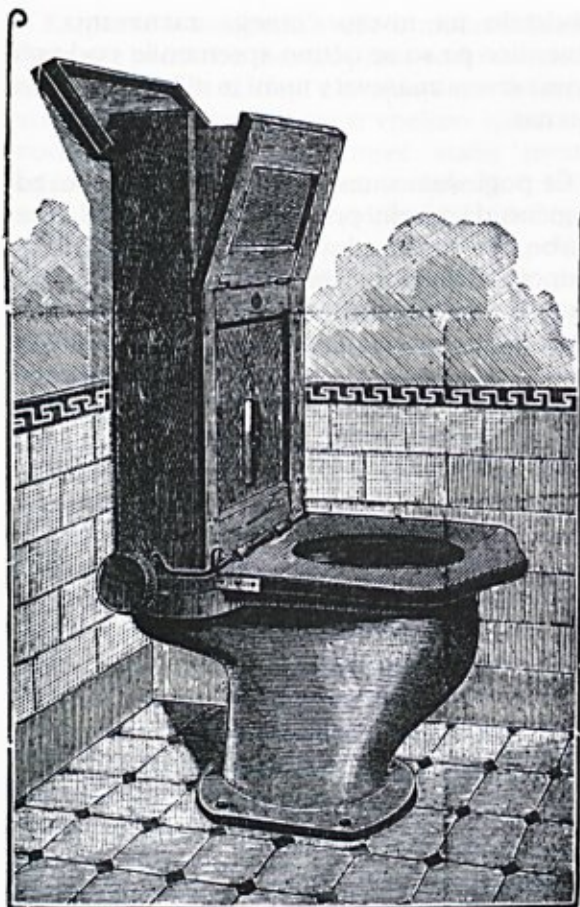
Sobno stranišče

Torej lahko vidimo, da razmere v tem primeru nikakor niso bile rožnate, vendar so bili tokrat za zavlačevanje rešitve iz konkretne situacije krivi sami stanovalci, kajti: *"Upraviteljstvo mestnega vodovoda poroča, da prosilci odklanjajo vsako, bodisi še tako nizko pristojbino za porabo vode v slučaju, če bi se postavil javni vodnjak tam, kakor si ga žele, zato postala je ta prošnja brezpredmetna."*¹⁹

Kot vzrok, da posebne pristojbine ne mislijo plačevati, so navedli, da so davkoplačevalci. Tako se je zadeva zavlekla v leto 1900, ko je prišlo do sklepa, da bodo tu napeljali vodovod, vodovodno naklado pa bodo plačevali le hišni posestniki, ne pa najemniki.²⁰

Ta slikovit primer sem navedla z namenom, da prikažem, da niso bile vedno mestne oblasti tiste, ki so zaradi stroškov oziroma takih in drugačnih razlogov zavlačevale z napeljavo vodovoda, kar se večkrat prebere v virih. V tem prehodnem času modernizacije mesta je namreč razumljivo, da ljudje določenih stvari še niso dojemali na način kot jih dojemamo danes. Vodo so do izgradnje vodovoda dobivali neposredno iz narave, s problemom, zakaj je oziroma ni pitna, se več ali manj niso ukvarjali. Zanimalo jih je le dejstvo, da voda je in da ne predstavlja nobene-

²⁰ ZAL: Reg I/ 2040, fol. 588. Zapisnik o podaljšanju mestnega vodovoda na vrh klanca Ulice na grad, 10. 5. 1900.

Patent predhodnika stranišča na vodno izplakovanje s konca 19. stoletja

ga stroška: "Pojavljajo se torej ugovori, da mestni vodovod sploh ni potreben, ali da ga vsaj ugovornik ne potrebuje. Nekateri pa pogrešajo pitno vodo in se boje, da bo zanjo treba plačevati. Da je ta strah prazen, ni treba naglašati, ker so bili zdravstveni oziri glavni povod, da se je mesto lotilo gradnje vodovoda."²¹ Zmotno bi bilo misliti, da je napeljava vodovoda pomenila konec gradnje vodnjakov in splošno preskrbo prebivalstva z vodo le po vodovodnih ceveh. Zasebne vodnjake so bili še vedno prisiljeni graditi tisti posestniki, ki niso bili priključeni na vodovod, vendar so morali za gradbeno dovoljenje prositi mestni magistrat in se držati strožjih predpisov, ki so vključevali gradnjo nepropustne betonske greznice.²² Tudi gradnja javnih vodnjakov še ni bila povsem izključena, čeprav je mestni magistrat v okoliših, ki so bili preskrblje-

ni s cestno vodovodno cevjo, ukinjal vodnjake. Tako je prebivalcem Trnovskega pristana v enem letu od podrtja tamkajšnjega javnega vodnjaka (1896), uspelo izsiliti izgradnjo novega (april 1897).²³

Kljub vsemu pa so vodnjaki izgubljali na pomen, kajti prebivalstvo je počasi le spoznalo in tudi priznalo prednosti preskrbe z vodo iz vodovoda, saj ta ni bila oporečna in se je nahajala neposredno v hiši.

Pojem pitne vode

Razmišljanja o centralizirani preskrbi z vodo so po mojem mnenju povezana tudi z vprašanjem, kaj je sodobniku 19. stoletja pomenila pitna voda in v kolikšni meri se je lahko zavedal pomembnosti preskrbe, recimo temu, z bakteriološko neoporečno vodo. Izhajala bom iz trditve Gottfrieda Hösla²⁴: "Pri ocenjevanju kakovosti vode se je na začetku še omejevalo na kriterije barve, bistrosti, vonja in okusa. To merilo pa se je spremenilo z razmahom znanstvene higiene. Temeljna dela Maxa von Pettenkoferja, ustanovitelja moderne higiene (1818-1910), sodijo v ta čas, v čas, ko so spoznali tesne povezave med tlemi, odplakami, odpadki, onesnaženjem vode in epidemijami". Tudi v arhivskem gradivu Zgodovinskega arhiva Ljubljana najdemo potrdilo za določanje pitnosti vode po okusu: "Ker je voda na Karolinski zemlji neužitna, prosijo nižje podpisani za napeljavo vodovoda."²⁵ Prav tako so se 1897. nad vodo pritoževali posestniki "Pred konjušnico" in prosili za napeljavo vodovoda z argumenti: "...tam stoje štiri hiše in opokarna z nad sto delavci, ki se preskrbujejo iz mestnih vodnjakov v Trnovem ali pa iz lastnih vodnjakov, katerih voda je iz zdravstvenih ozirorov najslabša, ker je polna različnih živalic in drugih priklav."²⁶

²³ ZAL: Reg I/ 2040, fol. 433.

²⁴ Gottfried Hösel, *Unser Abfall aller Zeiten, Eine Kulturgeschichte der Städtereinigung*, Jehle Verlag, München, 1990, str. 138: "Bei Beurteilung der Wasserqualität beschränkte man sich Anfangs noch auf die Kriterien Farbe, Klarheit, Geruch und Geschmack. Dieser Maßstab änderte sich aber mit dem Aufschwung der wissenschaftlichen Hygiene. Die grundlegenden Arbeiten Max von Pettenkofer's, des Begründers des modernen Hygiene (1818-1910), fallen in diese Zeit, in der die engen Zusammenhänge zwischen Erdboden, Abwasser, Abfallstoffen, Wasserverunreinigung und Seuchen erkannt wurden".

²⁵ ZAL: Reg I/ 1237, fol. 159.

²¹ ZAL: Reg I/ 2041, fol. 707. Poročilo o uvedbi vodovodne napelave, 1889.

²² ZAL: Reg I/ 1089, fol. 603.

Leta 1899 pa so razmere na "Kolizejskih ulicah" opisovali tamkajšnji prebivalci, češ da morajo piti vodo iz "*kalne umazane Gradaščice*" ali pa iz sosednjih "*smrdljivih vodnjakov, v katerih se nahaja mnogo našemu zdravju škodljivih mrčesov, in katera se rabi predusem za škropljenje vrtov.*"²⁷

Seveda prebivalstvo samo ni moglo oceniti vode na drugačen način, kot da jo je sodilo po zunanjih kriterijih. Na njihove tovrstne pritožbe pa je lahko na bolj strokovni ravni reagiral mestni magistrat, ki je nadaljnje kemijske raziskave naročil ali Kmetijsko-kemijskemu preskuševališču v Ljubljani²⁸ ali pa se je obrnil na c.kr. Zavod za državno zdravilstvo v Gradcu.

Poročilo o kemijskih analizah vode dr. Knapiča, ki izvira iz leta 1886, omenja, da leta 1884, ko je Komisija za preiskovanje vodnjakov preiskovala vode ljubljanskih vodnjakov, še ni bilo mogoče izvesti mikroskopskih obdelav. Torej pomeni pri nas začetek modernih bakterioloških raziskav vode prav ustanovitev Kmetijsko-kemijskega preskuševališča v Ljubljani. Pred tem pa so se opirali na raziskave in rezultate tujih znanstvenikov (angleških in nemških). Dr. Knapič je lastnosti pitne vode namreč povzemal po F. Fischerju: "1. voda mora biti čista, brez barve in duha, 2. toplota se mora v vseh letnih časih gibati od 6 do 12 stopinj celzija, 3. organskih snovi sme imeti le malo in nič gnjilobnih organizmov, 4. amonijaka in solitarne sokislne sme nič hraniti, nitratov, sulfatov in kloridov pa le v mali množini, 5. ne sme biti pretrda, posebno pa ne hraniti bistvenih množin magnezijevih solij." ²⁹

Torej lahko prvotne ideje, t.j. ideje Komisije za pregledovanje vodnjakov o izgradnji dveh javnih vodnjakov, enega na Marijinem trgu, ki bi dobival vodo iz starega vodovoda s tivolskega hriba, in drugega na Križevniškem trgu s podzemeljsko vodo³⁰, delno pripišemo prav ocenjevanju pitnosti vode po zunanjih kriterijih. Tako ocenjevanje je toleranco pitnosti v veliki meri

obdržalo na nivoju čutnega zaznavanja. Te smernice pa so se očitno spremenile pod vplivom razvoja znanosti v tujini in njihovega vpliva pri nas.

Če pogledam situacijo s tega vidika, se mi zdi logično, da miselni preskok od vodnjaka do preskrbe z vodo iz vodovoda ni bil hiter, saj je bil princip razmišljanja še tak, kot ga omenja dr. Knapič leta 1886: "*Ko pa je voda slaba postala, nimamo nobenega sredstva več, da bi jo zboljšali. Najbolje je, da si napravimo nov vodnjak v zemlji, ki je še čista, če pa ni možno napeljemo si vodo iz čistih, zdravih studencev.*"³¹

Tudi inženir Oskar Smrekar iz Mannheima, kateremu je bila zaupana izgradnja vodovoda, je leta 1887 v svojem "*Projektu ljubljanskega vodovoda*" gledal na pitno vodo takole: "*Voda za pitje in porabo v gospodinjstvu mora biti brezbarvna in brez vonja, nizke konstantne temperature, dobrega okusa.*"³²

Med ljudmi pa je bil dolgo zakoreninjen tudi strah, da voda iz vodovoda ne bo dobra in ta je le počasi izginjal, o čemer leta 1889 poroča župan Peter Graselli: "*Bojazen, da voda ne bo dobra so ljudje opustili, poprijeli pa so se govorice, da ne bode zadosti vode, da bomo tedaj dostikrat na suhem ostali. ... Dalje bi radi ljudje vedeli, kako se bode cevi v hiše napeljavale, koliko bode stalo to in koliko voda?*"³³

Vendar se je na koncu izkazalo, da je potrebna le močna iniciativa mestne občine, ki ji mora slediti napeljava vodovoda, pa bodo vodovod rade volje sprejeli tudi meščani.

Napeljava vodovoda - modernizacija oskrbe z vodo

Oskrba z vodo iz javnih vodnjakov in studencev je bila, kot rečeno, marsikdaj oporečna, zato se je morala mestna občina začeti ukvarjati z drugačnim načinom preskrbe mesta s pitno vodo. Vendar pa je od razmišljanj do izvedbe preteklo kar nekaj časa, saj je prvemu županu, ki je hotel to izpeljati, uresničitev spodletela.³⁴

²⁶ ZAL: Reg I/ 2040, fol 474

²⁷ ZAL: Reg I/ 2040, fol 550

²⁸ ZAL: CODEX III/ knjiga 49, fol 238 Zapisniki mestnega sveta za leto 1897. Ustanovitev kmetijsko-kemijskega preskuševališča v Ljubljani

²⁹ ZAL: Reg I/ 2041, fol 28. Poročilo o kemijskih analizah vode, dr Baltazar Knapič, 12. 1. 1886

³⁰ ZAL: Reg I/ 2041, fol 331 Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju od dne 25. 5. 1883 do 14. 3. 1888, Ivan Hribar.

³¹ ZAL: Reg I/ 2041, fol 29 Poročilo o kemijskih analizah vode, dr Baltazar Knapič, 12. 1. 1886

³² REG I/ 2041, fol. 341 Projekt für das Wasserwerk Laibach von Oscar Smrekar, 7. 11. 1887

³³ ZAL: CODEX III/ knjiga 40, fol 121 Zapisniki mestnega sveta za leto 1897, Seja mestnega sveta 14. 5. 1889

Razprave v mestnem svetu o možnostih modernejši preskrbe mesta s pitno vodo so šele leta 1881 prerasle iz ideje o uvajanju novih javnih vodnjakov v razmišljanje o vpeljavi splošnega vodovoda. Takrat je namreč stalni mestni zdravstveni svet, ki je bil ustanovljen 21. 2. 1879, izdal resolucijo, v kateri je priporočal mestnemu svetu, naj se začne ukvarjati z mislijo o napeljavi splošnega vodovoda.³⁵ Povod temu je bilo priznanje, izrečeno na seji, "da so vsa tla ljubljanskega mesta zagnojena, tedaj slaba voda povsod".³⁶ Kljub temu pa je ostalo pri starem. Zadeve so se začele zopet premikati leta 1882: "V seji dne 21. 12. 1882 predložil in utemeljil je mestni odbornik Ivan Hribar samostalni svoj predlog, naj se zaradi silne potrebe vodovoda in za pospešilo predpriprav ustanovi posebni vodovodni odsek šesterih členov, katerih pet naj bi volil mestni zastop, šestega pa imenoval stalni mestni zdravstveni svet in naj bi se temu odseku prepustilo na voljo v slučaju potrebe dopolnjevati se z veščaki brez omejenega števila."³⁷ Predlog je bil sprejet, na seji 25. 5. 1883 pa je bil za predsednika odseka izvoljen Ivan Hribar. Prav na taisti seji se je vodovodni odsek izrekel za napeljavo vodovoda, čeprav težnje o množitvi javnih vodnjakov v mestu oziroma o razširitvi tivolskega vodovoda še niso usahnile. Končno je zmagalo mnenje, "da je za odstranitev pritožb o nedostatkah dobre in zdrave pitne vode ter za izboljšanje zdravstvenih razmer potreba splošnega vodovoda."³⁸ Ta sklep je vodovodnemu odseku omogočil ukvarjanje z novimi vprašanji, t.j. koliko vode bi se potrebovalo za vodovod in katera vodovja bi bila v ta namen primerna.³⁹ Na seji 28. 6.

1883⁴⁰ je vodovodni odsek poročal o preučitvi vseh okoliščin in sklenil, da bo za vsakovrstno porabo v mestu zadostovalo 100 litrov vode na osebo na dan. Pri tem je odsek računal število prebivalstva na okroglih 30.000 ljudi, torej bi mesto potrebovalo okoli 30.000 hl vode na dan. Odsek tudi ni pozabil upoštevati bodočega razvoja mesta. Za geološke raziskave ljubljanske okolice so v mesto povabili podravnatelja geološkega državnega zavoda na Dunaju Dionizija Štura. Glede na to, da je v odseku prevladovalo mnenje, da naj se za vodovod uporabi studenčnica (preiskali so izvire v Zverinjaku, na Studencu, Savi, Bistrici, Gradaščici in Gameljskem potoku), je Štur opozarjal na ravnino med Kranjem, Brnikom in Starim gradom pri Zapogah. Naslednji korak je bil storjen s tem, da so pri dr. Knapiču naročili kemijsko analizo vseh teh voda. Njegova poročila je odsek obravnaval na seji 24. 4. 1884: "Vsa ta voda je dobra in pripravna za napeljavo v Ljubljano; voda na Studencu in v Vodicah pa še posebno čista in izvrstna."⁴¹ Obenem so se v letu 1884 dokončno odločili, da vodovod ne bo dvoceven (voda naj bi za potrebe v gospodinjstvu prihajala po eni, voda za ostale potrebe pa po drugi cevi), temveč bo enoceven.⁴² Na seji 5. 11. 1884 so v odseku sklenili uvesti novo službo vodovodnega inženirja, katero je 1. 2. 1885 nastopil Fran Vik. Ob tej priložnosti je bil Hribar mnenja: "Od tega časa viden je nagli napredek v odsekovem delovanju. V tem, ko so se prej vsa vprašanja pretresovala bolj akademično in so mnogi sklepi odsekovi morali ostati nerešeni zato, ker ni bilo na razpolago tehnične moči, prestopilo se je sedaj k izvrševanju vseh dosedanjih odsekovih sklepov in k izpolnjevanju poslovnega programa odsekovega."⁴³

Po drugi strani pa je okrožnica v letu 1884 pokazala, da se je le okoli petina prebivalcev Ljubljane odločila za priključitev na vodovod, 47% prebivalcev pa je bilo še vedno odločno proti vodovodu.⁴⁴

Pod vplivom merjenj zgoraj omenjenih voda, ki jih je Fran Vik opravljal več mesecev zapored, je vodovodni odsek dokončno določil tri najpri-

³⁴ Marjan Drnovšek, *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi*, str. 219. v: *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Kronika. Ljubljana, 1984* "Županu Ambrožu ni uspelo uresničiti tega načrta zaradi šibkih mestnih financ in neregulirane Ljubljane" Miha Ambrož je županoval v letih 1861-1864 (Milan Valant, *Ljubljanci 19. stoletja*, Ljubljana 1985, str. 3)

³⁵ ZAL, Reg I/2041, fol. 331 Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju, Ivan Hribar: "V seji sklenila se je po predlogu inženirja Adolfa Wagnerja resolucija, naj se priporoči mestnemu zboru, da skrbi za splošni vodovod, dasti so nekateri členi - in med temi tudi predsednik g. dr. Miroslav Keesebacher sam - naglašali, da glede na izkušnje, kako se v mestnem zboru ravna z zdravstvenimi vprašanji, ni gojiti prevelikih nad"

³⁶ ZAL, CODEX III/ knjiga 37, fol. 120 Zapisniki mestnega sveta za leto 1886, seja 4 5 1886

³⁷ ZAL, Reg I/2041, fol. 333. Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju, Ivan Hribar

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem

⁴⁰ Ibidem

⁴¹ Ibidem, fol. 334

⁴² ZAL, CODEX III/ knjiga 37, fol. 120 Zapisniki mestnega sveta za leto 1886, seja z dne 4 5 1886

⁴³ ZAL, Reg I/2041, fol. 334 Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju, Ivan Hribar

⁴⁴ ZAL, CODEX III/ knjiga 37, fol. 120. Zapisniki mestnega sveta za leto 1886, seja z dne 4 5 1886

mernejše kraje, kjer bi bilo možno zajemati vodo za ljubljanski vodovod. Najprimernejša se jim je zdela podtalna voda iz Skaručne (Povodje), sledil ji je Babin dol in podzemna voda ljubljanskega polja. Ko je odsek skušal doseči dokončno odločitev, se je naslonil na mnenje Dionizija Štura⁴⁵, ki je hvalil vodo ljubljanskega polja: *"V prvi vrsti pa se vseeno ne zavzema zanjo, ker se bo mesto širilo in to verjetno prav proti Savi, zaradi česar bi vodovodna voda postala onesnažena."* Tako je dal Štur prednost Skaručni, zaradi česar si odsek stvari ni upal doreči in je čakal na podrobne načrte in predračune, ki bi upoštevali vse tri možnosti in pokazali njihove prednosti ter slabosti. Na seji 28. 3. 1887 je odsek sklenil podeliti izdelavo načrta ljubljanskega vodovoda inženirju Oskarju Smrekarju iz Mannheima, tako je 10. 3. 1888 Oskar Smrekar že pojasnjeval svoje načrte, na podlagi katerih se je odsek odločil za napeljavo vode z ljubljanskega polja. Odsek je izdelal tudi predračun, in sicer naj bi napeljava vodovoda mesto stala 485.486 goldinarjev.⁴⁶

dobivanje vode	95.000 goldinarjev
vzdigovanje vode	90.486 goldinarjev
vpeljava vode	90.000 goldinarjev
rezervoar	55.000 goldinarjev
cevna mreža	155.000 goldinarjev.

Obenem so na seji mestnega sveta 13. 7. 1888 ugotavljali: *"V novejšem času začelo pa se je ljubljansko prebivalstvo bolj zanimati za vodovod in upati je, da se bode voda gotovo napeljala v šeststo hiš. Opravičeno pa je, da se nezdravi vodnjaki zapro zaradi zboljšanja sanitete, kakor tudi zaradi ugodnejšega obrestovanja vodovoda."*⁴⁷ 25. 9. 1888 so začeli z delom in 13. 11. 1888⁴⁸ so uvedli službo gradbenega nadzornika, za katerega je občinski svet imenoval mestnega inženirja Jaromira Hanuša, z nalogo nadzorovati vsa gradbena dela pri mestnem vodovodu. Hanuš je ostal v svojem delokrogu sicer samostojen, le v primerih skupnih uradnih opravil je bil podrejen mestnemu stavbinskemu uradu.⁴⁹

Glavno cev so položili od Kleč do Dunajske ceste, pri čemer so prečkali ozemlje občin Ježica in Spodnja Šiška, katerima so morali plačati

odškodnino za uničene ceste in njive. Pri oddajanju del za mestni vodovod se je mestna občina, če je le šlo, najprej obračala na domačo ali avstrijsko obrt in industrijo (Adolf Tönnies je dobil gradbena dela pri vodnjakih v Klečah in pri tivolskem rezervoarju). Vodovod so odprli 29. 6. 1890⁵⁰ in začelo se je priklapljanje hiš na glavne cestne cevi, za kar je koncesijo dobilo podjetje "Laibacher Actiengesellschaft für Gasbeleuchtung". Seveda pa se je bilo pri tem treba držati posebnega pravilnika, ki ga je mestni svet sprejel 1. 4. 1890.⁵¹

⁴⁹ ZAL: Reg I/ 2041, fol. 593 *Tajna seja občinskega sveta* 12. 3. 1889.

⁵⁰ ZAL: CODEX III/ knjiga 41, fol. 185 *Zapisniki mestnega sveta za leto 1890, seja z dne 7. 10. 1890*

⁵¹ ZAL: CODEX III/ knjiga 41, fol. 55 *Zapisniki mestnega sveta za leto 1890, seja z dne 1. 4. 1890*

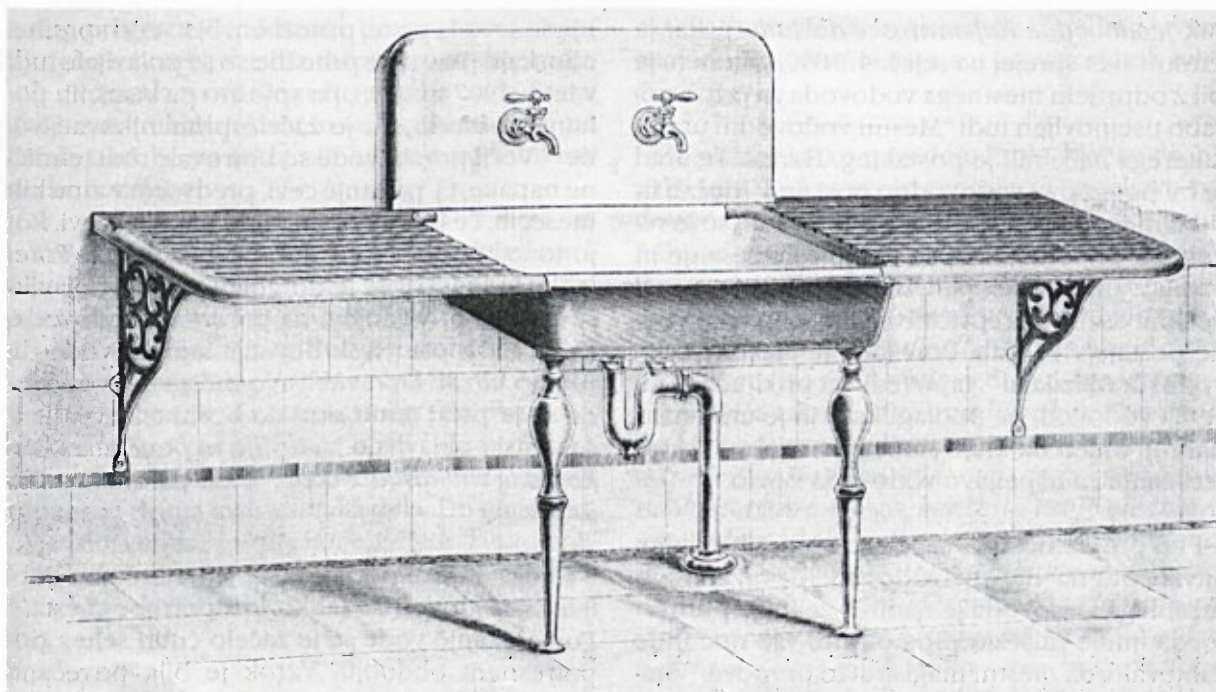
*"§1 Vodovod lahko napeljujejo le mojstri s koncesijo
§2 Pred začetkom del je treba predložiti načrte vodstvu mestnega vodovoda ali pa mestnemu inagistratu
§3 Za napravo vodovodov po hišah smejo se rabiti samo: a) svincene cevi, b) galvanizovane cevi iz najbolj šega kovanega železa
§5 Položene morajo biti do 1,50 m globoko, da so varne pred mrazom. Zato morajo biti po hišah napeljane skozi prostore, po katerih ne zmrzuje, ali katerih stene ne morejo premrzni, torej notranje strani proti zaprtim, toplim prostorom, po srednjih in prečnih zidovih takisto ob kurjenih ali zaprtih prostorih
§6 Cevi morajo proste ležati na ometu in naj bodo, če je potrebno, z dvojno klobučevino ovite. Paziti je treba, da se ne poškodujejo kako, n. pr. z udarcem.
§7 Postaviti treba (pri zasebnih vodovodih) vodomere in zaporne ventile za ves hišni vodovod. Odvodki za kuhinje in klosete naj imajo kolikor mogoče prehodne pipe. Ne smejo se uporabljati samozapiralne pipe; za iztočne pipe le vijakasti ventili
§8 Odvodne cevi so lahko iz asfaltovanovega ali emalovanovega litega železa, ali svincene ali tudi kamene. Voda se ne sme naravnost odtekati v kanale ali v stranišča, in visoka cev mora na najspodnejšem mestu imeti vodno zapiralo (sifon), katero je lahko snaziti.
§9 Straniške naprave naravnost iz cevi izplakovati ni dovoljeno, ampak smejo se le z vodo iz malih rezervoarjev, ki morajo imeti ventil s plovkom najboljše sestave, ali pa morajo biti po klosetnih pripravih zaporni ventili, ki ne sujejo. Da ne morejo plini iz kanalov prihajati v stanovišča, treba po klosetih pousod, koder se z vodo izplakujejo, napraviti zaporne ventile (sifone)
§10 Pomije, perilno vodo itd. je dovoljeno izpeljavati v mestne kanale, straniški poplahki pa se morajo odvajati v gnojne jame, ki ne smejo imeti nikakršnega odtoka v mestne kanale
§11 Hišnih rezervoarjev ni dovoljeno napravljati iz zdravstvenih razlogov. Izjemoma jih dovoljuje vodstvo mestnega vodovoda, a napraviti je v njih ventil s plovkom za zapiranje in odvodno cev za preobilno vodo. Tudi odvodne cevi morajo biti zavarovane proti mrazu.
§12 Priporoča se gradnja požarnih hidrantov in požarnih pip. Smejo se rabiti le ob požarih, zato so zaprti s svinceno plombo"*

⁴⁵ ZAL: Reg I/ 2041, fol. 334 *Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju*, Ivan Hribar.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ ZAL: CODEX III/ knjiga 39, fol. 122. *Zapisniki mestnega sveta za leto 1888, seja z dne 13. 7. 1888*

⁴⁸ ZAL: CODEX III/ knjiga 39, fol. 235. *Zapisniki mestnega sveta za leto 1888, seja z dne 13. 11. 1888*

Meščani so se nato z izpolnitvijo obrazca "Napoved"⁵² lahko prijavi za priključitev na vodovod. V tem obrazcu so morali navesti namen uporabe vode: posebej so prijavljali vodo za po-

trebe v gospodinjstvu, posebej za zalivanje vrta in posebej za obrtne ter druge namene. Pri dobivanju vode so morali tudi meščani upoštevati pravilnik oziroma "Določila o dobivanju vode iz vodovoda mesta Ljubljane"⁵³, posebej pa še ce-

§13 Cevi mestnega vodovoda neposredno spojit s parnimi kotli je prepovedano.

§14 Razvodek od mestnih cevi do hiše da izgotoviti mesto ljubljansko ob stroških dotičnega hišnega gospodarja. Dolžina cevi do hiše se vedno meri s sredine ceste."

⁵² ZAL: Reg I/ 2040, fol. 12.

⁵³ ZAL: CODEX III/ knjiga 41, fol. 51. Zapisniki mestnega sveta za leto 1890, seja z dne 1. 4. 1890, "Določila za dobivanje vode iz vodovoda mesta Ljubljane:

§2 Odtok hišne vode in vode za čiščenje je zastoj, vendar le s predložitvijo določenega načrta, kar je določeno z zakonom 4. 4. 1890. Odvajanje vode v obrtniške in poljedelske namene pa se lahko vrši le po poprej izmerjeni ali dogovorjeni količini vode in po določeni tarifi, ki jo določi deželni zbor.

§3 Kdor hoče dobivati vodo iz mestnega vodovoda, mora to prijaviti mestnemu magistratu, nakar dobi prijavnico, v katero natančno vnese kubike.

§4 Pravilnost navedenega v prijavnici pa na licu mesta preverijo organi vodstva mestnega vodovoda in ti določijo način odvajanja vode za vsak primer posebej. Vse naprave, katere postavijo ti organi, in prostori, v katerih so speljane cevi, jim morajo biti ves čas dostopni.

§5 Porabo vode bojo zaračunali : - za stanovanja do 250f najemščine s 300 l vode na dan ali 9 m³ vode na mesec;

-za stanovanja od 250 do 500f s 450 l vode na dan ali 13,5 m³ vode na mesec;

-za stanovanja s 500f najemščine s 600 l vode na dan ali 18 m³ vode na mesec. Za ugotovitev porabe vode je merodajna celotna mesečna poraba vode cele hiše, katera mora ustrezati količini posameznemu stanovanju odobrene količine vode. Prekoračitev te količine vode pa se smatra kot večja poraba, kar se nato posebej oceni. Mesto Ljubljana si pridruže pravico postaviti vodo-

mer, kjerkoli se ji zdi to potrebno in to na stroške lastnika hiše. Če vodomer pokaže večjo porabo vode, kot je količina določena za to hišo, se zaračuna 0,12f več na kubični meter vode.

§6 Poraba vode v obrtniške in poljedelske namene se ugotavlja s pomočjo vodomera.

§8 Po hišah in zemljiščih (od vodomera dalje) morajo si gospodarji sami oskrbeti in vzdrževati vodovodne naprave. ... vodstvo mestnega vodovoda sme vsak čas po svojih organih dati pregledati in preizkusiti notranjo urednavo zasebnih vodovodov, dati nedostatke takoj odstraniti, v nasprotnem primeru pa dotok v take vodovode popolnoma zatvoriti.

§9 Tudi spremembe na notranjih napravah je treba pisno prijaviti vodstvu mestnega vodovoda in jih izvesti le v primeru, da se mesto s tem strinja.

§13 Vodarina plačuje se v štirih enolikih obrokih ob začetku prvega, drugega, tretjega in četrtega četrtletja solnčnega leta. Količine vode, ki jih izmeri vodomer pa vsak mesec. Vse je plačati pri mestni blagajnici ljubljanski. Če dobivalec vode nad 14 dni po doteklem roku ne plača, sme mesto 6% zamudne obresti zaračunati.

§15 Posestnikom, ki imajo zasebne vodovode, prepovedano je izrecno oddajati vodo v porabo izven svojega posestva, tudi ni smeti vode rabiti v noben drug namen, nego za kateri je bilo naznanjeno mestu. Strogo je prepovedano, kakor si koli bodi napačno ravnati, brez potrebe pipe puščati odprte ali na trdno jih zapirati, objestno pokvarjati mestne vodovodne naprave, oddajati vodo ljudem, ki na stanujejo v hiši, neresnično izpovedovati itd. V nasprotnem primeru sme mesto po svojih vodovodnih organih ustaviti vodo."

⁵⁴ ZAL: CODEX III/ knjiga 40, fol. 215. Zapisniki mestnega sveta za leto 1889, seja z dne 14. 10. 1889, "Vodo-

nik "vodovodne najemninske doklade"⁵⁴, kar je mestni svet sprejel na seji 1. 4. 1890. Obenem je bil z odprtjem mestnega vodovoda za javno porabo ustanovljen tudi "Mestni vodovodni urad", katerega načelnik je postal ing. Hanuš. Ta urad je bil povezan z vodovodno postajo v Klečah in od tam je dobival sporočila o tem, kdaj se je rezervoar napolnil, kdaj se je končalo sesanje in vzdigovanje vode. Sam Hanuš pa se je moral večkrat osebno prepričati o delovanju vodovodne postaje v Klečah. Prav tako je Mestni vodovodni urad izdajal "Napovedi" za priključitev hiše na vodovod, na podlagi katerih je urad nato naredil ogled na kraju samem in napravil skice ter načrte za napeljavo vodovoda v hišo.

Prvi problemi so se začeli že ob prvih priključitvah hiš na mestni vodovod. Upraviteljstvo mestnega vodovoda je namreč že julija poročalo, da ljudje puščajo pipe odprte vso noč in je zahtevalo, da mestni magistrat to prepove.⁵⁵ Sta-

vodnega odseka poročilo glede poberanja vodovodne naklade.

§1 Takoj, ko se v deželnem glavnem mestu Ljubljana polože cevi ob kakem posestvu in tedaj občina zmore preskrbljevati to posestvo z vodo, obvezan je lastnik tega posestva že s tem da plačuje občini vsako leto znesek petih krajcarjev od vsacega goldinarja najemščine, ki se je priznala od tega posestva, zahtevati pa sme povračila te naklade od svojih najemnikov šele tedaj, ko upele vodovod v svojo hišo

§2 Lastnik posestva ima poberati to najemninsko doklado ter jo odvajati občini. On je porok za redno njeno plačilo

§3 Vodo, kolikor jo je potreba za domačo porabo, za kuho, za pranje in snaženje, oddala bode občina brez posebne pristojbine; za vodo ki se bo oddajala v druge namene, pa bode plačevati pristojbino po določenem ceniku. Za veljavnost tega cenika treba je odobrenja deželnega odbora v soglasju s c. kr. deželnim predstvom.

§4 Pravica pobirati to doklado preneha konci leta 1930. Cenik:

-za privatne hiše (pranje, kuha, snaženje): 12 kr za m³
-za javna poslopja, zavode itd., sploh vsa poslopja od katerih se ne plačuje najemščina: 12 kr za m³. Občina se lahko z njimi pogodi za pavšalno pristojbino.

-za obrtne in poljedelske namene oddaja le proti kontroli z vodomeri. a) pri letni porabi do 1000 m³: 12 kr za m³ brez popusta, b) pri letni porabi od 1000 do 2000 m³: 12 kr za m³ s popustom 10%, c) pri letni porabi od 2000 do 5000 m³: 12 kr za m³ s popustom 15%, d) za letno porabo čez 5000 m³: se občina pogodi s trošnikom od slučaja do slučaja

-za motorje po 0,5 kr za m³.

-za vrtove: a) do površine 20 m² ni plačevati pristojbine, ako se voda zanje jemlje iz hišnih vodovodov, b) za površine čez 200 m² in ostale vrtove: po vodomernih, 12 kr za m³, ali pa se občina pogodi za pavšalno vsoto

⁵⁵ ZAL: Reg I/2040, fol. 99. Pritožba upaviteljstva mestnega vodovoda, 30. 7. 1890

nje se seveda po tej pritožbi ni bistveno spremenilo, kajti prav take pritožbe so se pojavljale tudi v letih 1907 in 1908, na splošno pa v sušnih poletnih mesecih, ko je začelo primanjkovati vode.⁵⁶ Večji porabi vode so botrovale tudi tehnične napake, t.j. pokanje cevi, predvsem v zimskih mesecih, če lastnik ni pravilno napeljal cevi, kot je to zahteval 5. člen deželnega zakona. Torej lahko vidimo, da se je zlorabljanje vode pojavilo sočasno s privajanjem na prednosti vodovoda, t.j. na možnost preskrbovanja s pitno vodo direktno v hiši. Upraviteljstvo mestnega vodovoda se je proti temu skušalo boriti tako, da je v časopisju objavljalo "svarilne in poučljive članke glede ravnanja z vodo"⁵⁷, kar pa ni obrodilo sadov.

Kljub tolikšni potratu vode je na začetku ljubljanski vodovod še lahko kril potrebe mesta.⁵⁸ Pomanjkanje vode se je začelo čutiti šele v popotresnem obdobju. Vzrok je bila povečana gradbena dejavnost, v zvezi s tem pa rast števila prebivalstva in mesta, okrepljeno škropljenje cest in trgov ter modernejša opremljenost stanovanj, pri tem mislim na več pip, sicer redko opremljenih stanovanj s kopalnico, "angleškim" straniščem in kasneje tudi s pralnico.⁵⁹

Širjenje vodovodnega omrežja

Uvajanje vodovoda v mesto ni bila lahka naloga, v prvi vrsti je bila namreč povezana s pomanjkanjem denarja in delovne sile. Leta 1895 so bili nadzornik vodovodne mreže (Miroslav Grossmann) in dva delavca zadolženi za cel kup

⁵⁶ ZAL: Reg I/1238, fol. 102. 6. 6. 1908.

⁵⁷ ZAL: Reg I/1238, fol. 100. 6. 6. 1908.

⁵⁸ Marjan Drnovšek podaja v svojem članku Oris odnosa ljubljanskega mestnega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi (Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Kronika, Ljubljana, 1984, str. 221) statistične podatke o količini načrpane in o količini porabljene vode v obravnavanem obdobju: "Količina načrpane vode: 1891. 490.000 m³, 1900. 1.000.000 m³, 1910. 1.800.000 m³. Poraba vode: 1888 (načrt) 100 litrov vode na prebivalca, 1900 71 litrov vode na prebivalca in 1910. 121 litrov vode na prebivalca". Janez Kos pa v članku Oris poglavitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850-1941 (Kronika, št. 29, 1981, Ljubljana, str. 162) podaja še stanje porabe vode za leto 1901: "V začetku je bil obseg vodovodnega omrežja omejen, kar kaže tudi poraba vode, saj je 1901 prišlo na prebivalca komaj 41 litrov vode na dan."

⁵⁹ ZAL: Reg I/1237, fol. 241, Reg I/2040, fol. 392. Vodovodnega odseka poročilo glede nadzorovanja vodovodnih naprav po hišah, 12. 12. 1895

nalog pri gradnji vodovoda: urejanje pri polaganju glavnih cevi, vrtalna dela, škropljenje mestnih ulic, nadzorovanje večje porabe vode, instalacija mestnih objektov in vodovodnih cevi po hišah, nadalje pa še za odčitavanje vodometrov vsako četrletje.

Torej je razumljivo, da ob porastu števila priključkov vsega dela niso mogli zadovoljivo opraviti. Vodovodno ravnateljstvo je bilo zato prisiljeno zaposliti še privatne instalaterje, ki pa tudi niso zmogli vsega dela. Končno so morali prositi magistrat, da uvede še eno delovno mesto za nadzor porabe vode in nadzor vodovodnih priključkov, za popravljanje vodovodnih pip ter za druga instalaterska dela. Do tega je tudi prišlo, vendar je vprašanje, če je to lahko vplivalo na izboljšanje razmer. To so bili torej dejavniki, ki so določali hitrost izgradnje vodovodne mreže.

Vodovodna mreža se je sprva razraščala v središču mesta, predvsem po potresu 1895 pa je začela segati v predmestne predele.⁶⁰

Razvoj vodovodnega omrežja je v svojem članku opisal Marjan Drnovšek⁶¹:

"1896: od Trnovskega pristana po Opekarski cesti, Cesti na Loko do Mestnega Loga;

1897: v smeri proti novopriključenem Vodmatu in Prulam;

1898: od Karlovske ceste v smeri dolenskega kolodvora;

1899: so Prulčani zaprosili občinski svet za izgradnjo stalnega vodovoda. Prošnjo so utemeljevali z dejstvom, da so Prule postale "novi del mesta";

1909: občinski svet je dovolil podaljšanje vodovoda ob cesti na Rožnik."

Do istih zaključkov sem prišla tudi sama s pregledovanjem računov za vrtalna dela, omenila pa bi še dejstvo, da je mestna občina prav zaradi pomanjkanja finančnih sredstev pri napeljavi vodovoda ravnala zelo previdno. Hiše so povezovali z mestnim vodovodom le tam, kjer je bilo to rentabilno, torej tam, kjer je bila ulica že dovolj poseljena in je bila obenem tudi že regulirana. Tožbe o pomanjkanju pitne vode pa pri tem niso bile odločilnega pomena, kajti to se je dalo

rešiti na cenejši način, namreč z izgradnjo javnega vodnjaka ali s polaganjem provizoričnih svincenih cevi.

Za primer lahko navedem Prule, kjer so prebivalci leta 1897 na svojo prošnjo za napeljavo vodovoda od mestne občine dobili takle odgovor: "*Dosedaj se je tam sezidalo šest hiš s skupno 33 stanovanji. Tem hišam primanjkuje zdrave pitne vode, kar je povod, da se stranke za bivanje v teh hišah ne morejo odločiti.*" Občina se je odločila za provizoričen vodovod, čez dve leti pa je razmišljala takole: "*Prošnja hišnih posestnikov, da bi se odstranile provizorične svincene cevi in napravil definitivni vodovod, se je svoječasno odklonila zaradi tega, ker cesta na Prule takrat še ni bila nastala. Sedaj, ko je ta cesta narejena, je treba gledati, da se v ta del mesta napelje zdrava pitna voda. Naprava tega vodovoda nujna je zlasti zaradi zadnje hiše na bregu Ljubljance, katera dosedaj sploh nima pitne vode.*"⁶² Tako so prebivalci Prul v letu 1899 dobili vodovod. V tem primeru se je mestna občina odločila, da je gostota pozidanosti ulice dovoljšnja, da bodo dohodki od vodarine povrnili stroške izgradnje.

Zaradi nerentabilnosti izgradnje vodovoda so na seji mestnega sveta aprila 1906 zavrnil tudi podaljšanje cevi v Kopališko cesto z utemeljitvijo: "*Dokler se Kopališka cesta bolje ne zazida, magistrat ne priporoča, da bi se podaljšal nanjo vodovod. Direktorij predlaga, da se napravi na koncu ceste oziroma vodovodne cevi iztočni javni vodnjak, da se okraju pripomore do dobre pitne vode.*" Ta predlog je bil nato sprejet.⁶³

Ko pa so mestni možje ob desetletnici odprtja vodovoda za javno porabo razmišljali o uspešnosti tega podjetja, so ugotovili, da so bili stroški izgradnje že povrnjeni in da potrebujejo denar le še za amortizacijo. Obenem so se odločili, da lahko glede na to znižajo ceno vode.⁶⁴ Po tem lahko sklepam, da so bili ugodni učinki vodovoda v mestu že splošno priznani.

Obenem pa je rasla tudi poraba vode, kar je mestno občino primoralo, da je dala leta 1905 izkopati nov vodnjak, postavila novo črpalko za

⁶⁰ ZAL Reg I / 1237, 1238, 2040 in CODEX III/ 42-68

⁶¹ Marjan Drnovšek. *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi, Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Kronika, 1984, Ljubljana, str. 220*

⁶² ZAL Reg I/ 2040, fol. 480 Poročilo upraviteljstva mestnega vodovoda o provizorični napeljavi vode na Prule ZAL CODEX III/ knjiga 54, fol. 261 Zapisniki mestnega sveta za leto 1899, seja z dne 6. 12. 1899

⁶³ ZAL CODEX III/ knjiga 67, fol. 80 Zapisniki mestnega sveta za leto 1906, seja z dne 3. 4. 1906

⁶⁴ ZAL Reg I/ 2040, fol. 595

9000 m³ vode in začela intenzivneje razmišljati o napeljavi nove glavne cevi iz Kleč do tivolskega rezervoarja. Vendar pa je prišlo do sporov z občino Spodnja Šiška, kar je za pet let zavleklo položitev druge glavne cevi.⁶⁵

Če upoštevam arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana, je bilo v letih 1890-1895 na mestni vodovod priključenih nekaj manj kot 700 hiš (pri tem so upoštevani tako javni zavodi kot privatne hiše).⁶⁶ *"Od leta 1895 do 1910 je mestnemu vodovodu priraslo 787 novih hiš s 5895 izlivki. Poleg teh izlivkov je priraslo v starih hišah okroglo 700 izlivkov, tako da šteje mestni vodovod od l. 1895 do 1910, torej v štirinajstletni dobi, za 787 hiš in 6595 izlivkov več."*⁶⁷ Avstrijska statistika navaja, da je bilo leta 1910 na mestni vodovod priključenih že 1368 hiš od 1770 hiš v mestu, torej 77,3%.⁶⁸ Ta podatek se sicer razlikuje od mojih ocenjevanj - 83,3% priključenih hiš, vendar pa vseeno lahko vidimo, da je bilo mesto v zadovoljivi meri preskrbljeno s pitno vodo, kar je bilo dobro izhodišče za izboljšanje sanitarnih in zdravstvenih razmer v mestu, predvsem pa v človekovem najožjem bivanjskem prostoru, t.j. v stanovanju.

Sprejemanje vodovoda

Čas do devetdesetih let 19. stoletja je obdobje, ko je bil Ljubljančan pri preskrbi z vodo vezan na domači privatni vodnjak, če ga je premogel. V nasprotnem primeru pa je bil odvisen od javnega vodnjaka, ki ga je uporabljal za svoje vsakodnevne potrebe. Gospodinja, katere domena je bila kuhinja in skrb za red in čistočo⁶⁹, je morala torej vsak dan hoditi v vedri po vodo, ki jo je potrebovala za svoja opravila.

Vodovod je tako tudi v tem smislu pomenil ogromen napredek in olajšanje, pa kljub temu na začetku ni povzročil navdušenja med ljudmi. Bali so se namreč, kakšna bo voda iz vodovoda, ki bo prihajala od daleč po ceveh, kako jo bodo

napeljali po hišah, ali bodo morali zanjo plačevati in če, koliko bo treba za to odšteti. Predvsem pa so ljudje dvomili, če je bo za vse ljudi dovolj. To so bile dileme, ki so zasenčile vse prednosti, ki so jim bile obljubljene z napeljavo vodovoda: torej pitna voda direktno v hiši, kar bi izboljšalo higienske razmere v stanovanju in s tem tudi kakovost bivanja. Očitno znanstvene razprave v časopisju nanje niso naredile tako velikega vtisa, kot življenjski primeri. Tako najdemo v Slovenskem narodu še leta 1896 članek, ki skuša ljudem predstaviti ljubljanski vodovod takole: *"Množina vode, ki sta jo spravili sesalki v mesto, je velikanska. Nič manj, nego 656.008.500 litrov vode sta dvignili iz zemlje in pognali po ceveh deloma direktno v hiše, deloma pa v vodoshrambo na Rožniku. V Ljubljani je bilo leta 1895 število ženskih oseb 15.406. Če računamo, da je mej temi polovica otrok ter starih in onemoglih, nam ostane kakih 8000 krepkih ženskih stanovalcev. Ko bi vse te ženske, naj si bodo bogate ali revne, gosposke ali kmečke, bile primorane, to vodo v škafih znositi v hiše, morala bi vsaka prinesiti 82001 liter, ali ako računamo škaf po 20 litrov, vsaka ženska po 4100 škafov vode na leto, oziroma vsak dan 11 škafov. To bi se naše milostive in nemilostive potile in pehale krog vodnjakov, ko bi se jim naložila ta naloga. No, naj bodo potolažene, to so samo teoretiška razmotrivanja."*⁷⁰

Dejstvo je torej, da pred vpeljavo vodovoda ljudje dnevno niso porabili takih količin vode, kot jim jih je omogočil vodovod, zato menim, da so ga v relativno hitrem času po vpeljavi sprejeli kot nepogrešljiv del vsakdana, saj v istem članku lahko preberemo tudi tole: *"V vodovodu imamo Ljubljančani tehniško zgradbo, ki se lahko glede sigurnosti in uspešnosti meri s prvimi tacimi napravami na svetu. Koliko je bilo opozicije v prvih časih proti vodovodu. Danes naj pride kdo z nasvetom, da se odpravi - zadel bi ob ogromno opozicijo in povzročil pravi pravcati "punt" v mestu."*⁷¹ Tudi če te trditve znatno omilim, lahko izluščim trditev, da je prebivalstvo sprejelo vodovod kot nekaj nujno potrebnega. Šlo je torej za dokaj hiter premik v človekovi zavesti. Kdor je spoznal prednosti vodovoda, jih ni mogel več zanikati.

⁶⁵ ZAL: CODEX III/ knjiga 63, fol. 406. Zapisniki mestnega sveta za leto 1905, seja z dne 21. 11. 1905; knjiga 64, fol. 81 in 109. Zapisniki mestnega sveta za leto 1906, seja 15. 5. 1906.

⁶⁶ ZAL: Reg I/ 1237, 1238, 2040; CODEX III/ 42-68.

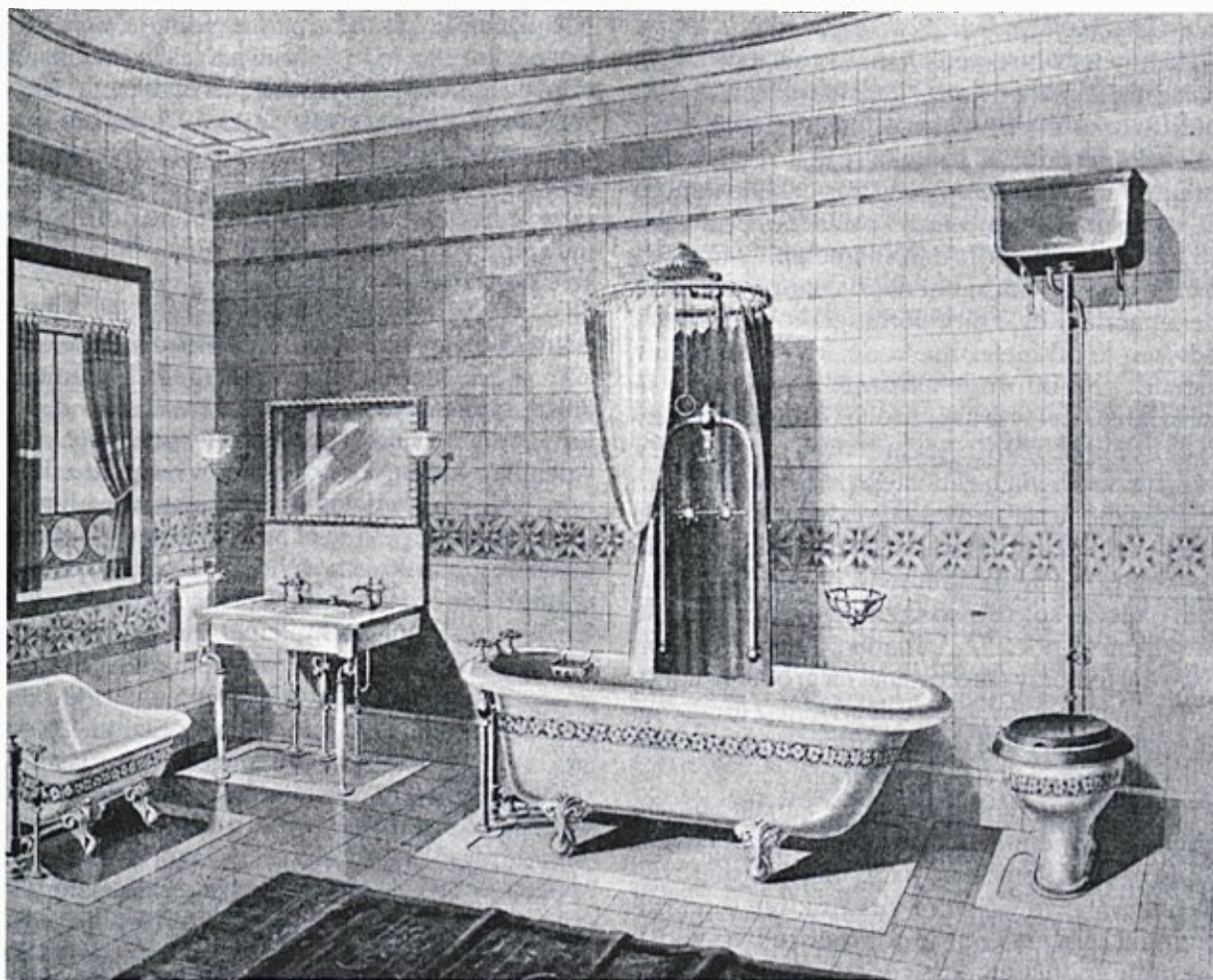
⁶⁷ Govekar Fran, Zarnik Miljutin, Ljubljana po potresu 1895-1910, občinski svet, Ljubljana 1910, str. 114.

⁶⁸ Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani, Studia humanitatis, Ljubljana, 1995, str. 24.

⁶⁹ Ibidem, str. 72-91.

⁷⁰ Slovenski narod, št. 127, 5. 6. 1896, str. 1, Listek, Prirodopisni in tehniški razgled.

⁷¹ Slovenski narod, št. 127, 5. 6. 1896, str. 1, Listek, Prirodopisni in tehniški razgled.

Moderna kopalnica s preloma stoletja

Odvajanje odpadnih snovi

Poleg vodovoda tudi kanalizacija zagotavlja vzdrževanje nujne higijene v mestu, a je bila na žalost v Ljubljani ena izmed najbolj zanemarnih komunalnih dejavnosti vse do popotresnega obdobja. Sicer so se zametki kanalizacije Ljubljane pojavili že v prvi polovici 19. stoletja, vendar pa so začeli to vprašanje moderneje reševati šele v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja.

Obstoječ kanalizacijski sistem so med drugim sestavljale komunske uličice. Komunska ulica je pomenila *“proti cesti zadelan, a sicer odprt jarek med mejnimi zidovi sosednih hiš. V ta jarek so se iztekala stranišča in razni odvajalni kanali, tu pa se je tudi kopičila vsa druga nesnaga. Često so v tedanjih časih skoraj brez izjeme lesene straniščne cevi kar prosto visele v te komunske ulice. Slabi zidani kanali so vezali komunske ulice s cestnim kanalom, ki je nesnago odvajal v Ljubljano. Zdravstveni nedostaki te na-*

*prave so bili velikanski. V komunskih ulicah zastajajoče in z gnilobnimi tvarinami nasičene tekočine so okuževale ozračje in so močile in razjedale zidovje.”*⁷² Ta sistem ni ustrezal tedanjim higienskimi in zdravstvenim merilom, zato so ga vedno pogosteje kritizirali; kritike so šele po potresu privedle do odpravljanja komunskih uličic.

Druge nepravilike, povezane z ljubljansko kanalizacijo, pa najdemo opisane v referatu Friedricha Keesebacherja *“Referat o odvozu odpadkov”*⁷³, s katerim hoče poudariti, da je reforma kanalizacije v Ljubljani nujna. V mestu so namreč poznali tri vrste odvajanja odpadnih snovi:

⁷² Fran Govekar, Miljutin Zarnik, *Ljubljana po potresu 1895-1910, občinski svet, Ljubljana 1910, str. 92-93.*

⁷³ ZAL: CODEX III/ knjiga 32, *Zapisniki mestnega sveta za leto 1881, Friedrich Keesebacher; Referat über die Abfuhr der Mehrung, samozaložba, izdal Klein & Kobach (Eger), Ljubljana, 1881, str. 1-77.*

1. Odvajanje po kanalu direktno v Ljubljano.

Pri tem je iz hiše vodil kanal, ki se je priključil na cestni kanal, od koder so odpadki lahko prispele do reke ali pa tudi ne, saj so gnijoči odpadki ob nizkem vodostaju odtekali prosto po rečnem bregu. Kanali so bili največkrat ozki, kvadratni in so imeli grobo notranjo površino, prav tako so bili večinoma odprti in so imeli prav različen padec, saj niso bili zgrajeni po vnaprej pretehtanem načrtu. Ker je bil celotni splakovalni sistem odvisen le od meteorne vode, ki je prodirla v kanale skozi odprtine v cestnih kanalih, je ta sistem lahko deloval uspešno le ob močnem dežju oziroma ob nalivih, pa tudi v teh primerih le v kanalih, ki so imeli zadosten padec, kajti v drugih kanalih je bilo odvajanje odvisno le od teže samih odpadkov. Tako je bil izid odvajanja največkrat ta, da se ekskrementi po kanalih z nizkim padcem sploh niso premikali oziroma so se premikali le počasi, v kanalih z večjim padcem pa je del teh prav tako zastajal na grobih kvadratnih stenah kanalov, ki so bili grajeni iz lomljenega kamena ali pa iz opeke štirioglatega prereza z ravnim dnom. Tedanji gradbeni standardi pa so v prvi vrsti zahtevali gladke kanale jajčaste oblike. Obenem so odpadne vode ponikale v tla, in to že stoletja, tako da so bila tla v mestu že popolnoma prepojena z organskimi, torej odpadnimi snovmi. To se je odražalo tudi na vodi v mestnih vodnjakih, ki sicer sploh niso ležali v bližini greznic ali pa gnojnih jam. Meteorne vode kot sredstvo splakovanja kanalov so s seboj vedno prinesle še blato in pesek, kar je kanale sčasoma zamašilo. S tem pa še ni bilo konec problemov, kajti zaradi lege kanalov tako plitko pod zemljo so vsebine teh kanalov pozimi zmrzovale in tako preprečevale gibanje odpadnih snovi proti reki. Toliko huje se je to čutilo spomladi, ko se je vzporedno s taljenjem začel proces razkrajanja, kar je povzročalo neznosen smrad, ki je prihajal iz odprtih cestnih kanalov. Neprijetnosti so sledile tudi ob izlivu odpadnih snovi v reko. V primeru, da so se izlivala nad rečnim nivojem, je prihajalo tudi tu do neznosnega smradu. Če pa je izliv ležal v nivoju reke oziroma nižje, je rečna voda vdirala v kanale, kar je povzročalo, da so na eni strani te snovi ponikale v tla, po drugi strani pa je rečna voda nanašala v kanale blato in pesek. Tako ob močnem deževju kanali niso bili več sposobni požirati vseh količin vode, zaradi česar so odpadne vode prestopale odprtine cestnih kanalov in poplavljalce ceste ter ulice. Tako je umazanija zastajala na cestah in spet se je začel razširjati neznosen smrad.

V primerih, ko so odpadne vode le uspešno prispele v reko, to ni dokončno rešilo problema odplak, temveč ga je le prestavilo v reko, ta pa ga je iz mesta odnesla v sosednje vasi, ki so bile pogosto še odvisne od rečne vode. Zato prebivalci sosednjih vasi v reki niso mogli prati perila, prav tako se niso mogli v njej kopati in ne dobivati iz nje pitne vode, kajti vse to je postajalo zdravju zelo škodljivo.

2. Odlaganje odpadkov v greznice.

Te so bile največkrat le obzidane in ne cementirane, obenem pa so bile praviloma le delno pokrite. Sem so ljudje odmetavali tudi vse hišne smeti, vse kuhinjske odpadke in ostanke zaklanih živali, nadalje kosti itd., kar je ponavadi tvorilo zajeten kup, ki je iz več razlogov pomenil nevarnost za okolico. Urin in druge odpadne vode so iz nevodotesnih greznic ponikale v tla, kar je pomenilo zastrupljanje vode domačega vodnjaka ter okoliških tal, obenem pa se je iz teh greznic širil zdravju škodljiv smrad. Ko je bila greznica polna, jo je bilo treba izprazniti. To so storili takole: vsebino greznice je hišni lastnik spravil v sode, največkrat nepokrite in jih je odvažal skozi mesto, kar je spet povzročalo mnogo smradu, posebej še, če je vsebina sodov iztekala. Mestna občina je - sicer bolj iz estetskih razlogov - prepovedala odvažanje grezničnih vsebin podnevi, kar pa ni odstranilo higienskih pomanjkljivosti tega početja.

3. Zbiranje odpadkov v sodčkih za fekalije.

Mestna občina je hotela ta sistem kot obvezen za celo mesto uvesti že leta 1863. Pri tem pa ni bila uspešna, saj se je uveljavil le pri redkih zasebnih hišah in nekaterih ustanovah. Zelo težko je bilo namreč najti odjemalce za odpadke, zbrane na ta način, obenem pa so morali sodčke odvažati iz mesta lastniki sami. Takih obveznosti si pa ljudje niso radi nalagali na pleča.

Keeselbacher je videl rešitev v zbiranju odpadkov po posameznih hišah, v odvozu teh odpadkov iz mesta in v njihovem deponiranju na odlagališču, ki bi moralo obvezno ležati zunaj mestnega teritorija. Obenem pa je predvidel gradnjo modernejših kanalov z večjim obsegom, jajčaste oblike in z gladkimi notranjimi površinami.

Vsak od treh navedenih načinov odstranjevanja odpadnih snovi ni bil higiensko neoporečen in je onesnaževal tako zrak kot tla in vodo, obenem pa ni pomenil dokončne rešitve problema,

t.j. popolne odstranitve odpadkov in vseh drugih zdravju škodljivih snovi. Tako je prihajalo le do premestitve odpadnih snovi in s tem torej le do lokalne rešitve problema. To je vsekakor razumljivo, saj je v tem obdobju manjkalo tehnoloških zmožnosti, ki bi omogočile boljše postopke.

V splošnem kanalizacijskem načrtu iz leta 1896⁷⁴ je bila sicer poleg izgradnje modernejših kanalov za odvajanje odplak predvidena tudi gradnja čistilnih naprav: *"Projektovane so naprave za čiščenje odpadnih voda, kemičnim postopkom in po načinu zavlazevanja in filtriranja."*

Vendar pa so za mestno občino pomenile preveliko finančno breme in se jim je morala odpovedati. Obenem pa mestna občina ni mogla računati na zaslužek od prodaje prečiščenih fekalij okoliškim kmetijam (za gnojilo), kajti v okolici Ljubljane poljedelstvo ni bilo dovolj razvito, da bi zaslužek presegel stroške razpečevanja fekalij.

Prej omenjeni Keeselbacherjev referat so nato obravnavali na seji mestnega sveta⁷⁵ in prišli do sklepov, da je treba kar se da hitro odpraviti dotedanji način zbiranja in odvažanja odpadkov. Glede fekalij so sklenili, da jih je potrebno zbirati v neprepustnih betonskih greznicah, ki jih je mogoče pnevmatično izpraznjevati. Odpadne vode pa je potrebno odvajati po kanalih. Za zbiranje hlevskega gnoja so predvideli izgradnjo gnojnih jam. Tako greznice kot kanali, ki jih je bilo potrebno povezati s cestnimi kanali, so morali biti zgrajeni natančno po predpisih magistrata, izgradnjo pa so morali financirati hišni posestniki sami. Občina je nameravala sama poskrbeti za odvažanje vsebin greznic in odpadkov, torej zastonj, če bi lastnik dopustil občini uporabo odpadkov. Če pa bi jih ta odvažal na svoje njive oziroma bi jih prodajal neposredno kakšnemu kmetu, bi moral hišni lastnik občini plačevati določeno pristojbino. Iz teh določil so izvzeli predmestja: Kurjo vas, Hradetzkega vas, Karolinsko zemljo in Barje, pa tudi tiste dele mesta, ki so ležali bolj na obrobju mestnega pome-rija in so se ukvarjali pretežno z vrtnarjenjem. Dopustili so sicer tudi drugačen način zbiranja

in odvažanja odpadkov, če vpeljava zgoraj ome-njenega načina ne bi bila izvedljiva, vendar pa niso dovolili odvajanja po kanalih. Magistrat je istočasno dobil nalogo izdati tiskana navodila o tem sistemu. Razdeliti jih je moral med prebivalce tistih delov mesta, kjer naj bi ta način zbiranja in odvažanja odpadkov najprej uvedli. Namen teh navodil je bil tudi izvedeti za odziv ljudi na nov sistem, torej, koliko bi se jih bilo pripravljeno vpeljati tak sistem kanalizacije.

Tako mnenje je zastopal tudi "mestni fizik" dr. Kowatsch, ki je leta 1883 predstavil zdravstveno poročilo za leto 1881.⁷⁶ V njem je poudaril, da je za izboljšanje zdravstvenega stanja v mestu potrebno izboljšanje higijene. Za to bi po njegovem bili potrebni tile pogoji: čimprejšnja napeljava vodovoda, ureditev pobiranja in odvoza smeti, ureditev izpraznjevanja stranišč in greznic glede na sklepe mestnega sveta dne 28. 6. 1881 ter obvezna dezinfekcija stranišč. Mestna občina je nato v letu 1883 naročila pnevmatični stroj za izpraznjevanje greznic. Vendar pa je bila izgradnja vodotesnih cementnih greznic zelo draga, Ivan Hribar pa ni uspel s predlogom, da bi vpeljali posojilo za njihovo izgradnjo. Torej se stanje spet ni moglo izboljševati z zaželeno hitrostjo. Šele leta 1894 je mestni svet sklenil, da je treba starejšim hišam odobriti predujme za izgradnjo novih betoniranih greznic, kajti pri novih hišah je bila izgradnja le-teh že tako ali tako obvezna.⁷⁷ Nevodotesne greznice so se sicer še dolgo obdržale, tako tudi s tem povezani problemi še dolgo niso izginili. Take greznice namreč največkrat niso bile pokrite, velikokrat so bile prenapolnjene, njihove vsebine pa so zato pogosto iztekale. V najboljšem primeru se je nesnaga stekala na cesto, slabše pa je bilo, če je zamakala zidove hiš in pritekala v kleti, pritlične stanovanjske prostore, ali pa je onesnaževala domače vodnjake.⁷⁸ Leta 1894 je mestni svet sklenil,⁷⁹ da bodo mestni organi prevzeli odvažanje fekalij iz nebetoniranih jam, le na periferiji

⁷⁶ ZAL: CODEX III/ knjiga 34, fol. 140. Zapisniki mestnega sveta za leto 1883, Policijskega odseka poročilo o mestnega fizika zdravstvenem poročilu za leto 1881, seja z dne 2. 11. 1883.

⁷⁷ ZAL: CODEX III/ knjiga 44, fol. 185. Zapisniki mestnega sveta za leto 1894, Policijskega odseka poročilo glede uvedbe stranišč in odprave fekalij, seja z dne 13. 10. 1894.

⁷⁸ ZAL: CODEX III/ knjiga 44, fol. 185. Policijskega odseka poročilo glede uredbe stranišč in odprave fekalij, 13. 10. 1894.

⁷⁹ ZAL: Reg I/ 1266, fol. 328 (februar 1904).

⁷⁴ ZAL: Reg I/1233, fol. 523. Poročilo mestnega stavbnega urada o Hraskyjevem kanalizacijskem načrtu, 7. 1. 1897.

⁷⁵ CODEX III/ knjiga 32, Zapisniki mestnega sveta za leto 1881, seja z dne 28. 6. 1881.

pa bodo to še naprej prepuščali hišnim lastnikom. Odvažali naj bi v nalašč za to izdelanih sodih. S tem so hoteli v sistem odvažanja odpadkov uvesti neko sistematiko, kar pa spet ni obrodilo zelenih sadov.

Hiša na Rimski cesti 11⁸⁰ je primer hiše s slabo greznico, katere vsebine so zamakale zidove in vdirale v klet še leta 1904. Odprta greznica pa je krasila hišo na Tržaški cesti 2 še v letu 1906⁸¹ in na žalost ni bila ne edina ne redka, kajti taki primeri so obstajali tudi še kasneje in to vse v leto 1910. Dejstvo, da so bile greznice večinoma odkrite, je povzročalo tudi neprijetne dogodke. V hiši Marjete Zupančič na Cegnarjevih ulicah številka 3, kjer se je nahajala 2 metra globoka in slabo pokrita greznica, je gospodična Hubar med nekim opraviлом padla v greznico *"in bila do vratu v grdi, smrdljivi umazani vodi, in se ni mogla iz jame rešiti, dokler ni Marjeta Hubar stanujoča v tej Hiši pri okni zapazila nesreče."* Posestniki Marjeti Zupančič je magistrat nato odredil, da naj greznico pokrije, kar je posestnica tudi storila. Podobno nezgodo pa je doživel šestletni otrok iz hiše na Dunajski cesti 47 še v letu 1908.⁸² Občina je hotela, kar zadeva greznice, priti sanitarnim pomanjkljivostim⁸³ do živega z določili stavbnega reda (1896), čigar paragraf 59 določa, da morajo imeti greznice nepremočljive stene in dno, poleg tega si je pomagala tudi z razglasi, ki jih je razobešala po mestu, vendar pa se stanje s tem ni bistveno izboljšalo. Izgradnja in pnevmatično izpraznjevanje betonskih greznice je bilo namreč zelo drago, zato so si

izpraznjevanje greznice večkrat na leto lahko privoščili le premožnejši meščani, drugi pa so jih praznili večinoma le enkrat letno.⁸⁴ Kljub temu lahko trdim, da je število betonskih greznice naraščalo, saj je iz poročil stavbnega sveta iz leta 1900 razvidno, da so naročila za pnevmatično izpraznjevanje greznice naraščala in štiri pnevmatične črpalke niso več zadoščale potrebam. Sanitarno nedopustne greznice pa so še naprej obstajale in grenile življenje meščanov s svojim smradom ter puščanjem nesnage.

Kanali - modernizacija odvajanja odpadnih snovi

Začetke moderne kanalizacije, se pravi gradnjo podzemnih kanalov za odvod odpadnih voda in fekalij, zasledimo v Ljubljani v drugem desetletju 19. stoletja. Nekaj kasneje (1840) so že zidali kanale z ravnim dnom in svetlobnim prerezom 40-50 cm.⁸⁵

Pred letom 1890 so v Ljubljani gradili kanale iz lomljenega kamenja ali pa iz opeke štiriogatega prereza z ravnim dnom. Edina izjema je kanal na Resljevi cesti, ki je bil zgrajen v letih 1882-83. Ta kanal ima že okroglo dno iz betona, stene so običajno iz lomljenega kamenja, pokrit pa je s kamnitimi ploščami. Njegova bistvena prednost je, da je prehodni (svetla višina 100 cm).⁸⁶

Mestna občina je storila naslednji korak k napredku, ko je leta 1890⁸⁷ na levem in desnem bregu Ljubljanice začela graditi cestne kanale iz betona, ki so bili jajčaste oblike, kar je povečalo njihovo prehodnost. Te kanale, ki so jih zgradili po letu 1890, so izvedli po splošnem kanalizacijskem načrtu⁸⁸, ki ga je izdelal ing. Hrasky, profesor v Pragi. Ker občina ni razpolagala z zadostno vsoto denarja, ki bi zadoščala za splošno kanalizacijo mesta, je morala do nadaljnjega kanalizacijskega dopolnjevanja tudi s starimi kanali, zgrajenimi že pred letom 1890. Slednjih pa zaradi pre-

⁸⁰ ZAL: Reg I/ 1316, fol. 360. Policijska ovadba z dne 30. 8. 1906.

⁸¹ ZAL: Reg I/ 1266, fol. 353; Reg I/ 1316, fol. 671.

⁸² Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895-1910), Gradivo in razprave, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1994, str. 89 - "Gnojne jame morajo imeti nepremočljive stene in tla in trdne, dobro zapirajoče pokrove ter biti narejene, koliko je največ moči, oddaljene od vodnjakov in stanovanj."

⁸³ Zgoraj omenjeni razglasi so bili posledica pogostega nepravilnega ravnanja pri odvažanju fekalij in gnoja iz mesta, kar se vidi pri Razglasu št. 22078 (ZAL: Reg I/ 1316, fol. 528. Na novo objavljen razglas z dne 18. 7. 1896, 15. 9. 1907): "I. Gnoj skozi mesto voziti je prepovedano in sicer po leti, to je od 1. majnika do zadnjega oktobra, po sedmi uri zjutraj, po zimi to je od 1. enajstega do zadnjega aprila po osmi uri zjutraj. Vozovi za gnoj morajo biti tako napravljeni, da se gnoj iz njih ne troši in po ulicah zgublja. II. Stranišča in straniščne jame trebiti in izpraznjevati je dovoljeno le po noči od 11 ure do 4 zjutraj. Sodi v katere se gnoj iz stranišč naliva, ne smejo puščati in morajo biti med vožnjo tesno zaprti. III. C. kr. okr. glavarstvu v Ljubljani na znanje s prošnjo, da primerno obvesti občine v ljubljanski okolici."

⁸⁴ ZAL: Reg I/ 2042, fol. 258. Župana Ivana Hribarja poročilo o zadevi uvedbe kanalske pristojbine v Ljubljani, 28. 9. 1903.

⁸⁵ Janez Kos, Oris poglobitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850-1941, Kronika, št. 29, 1981, Ljubljana, str. 159.

⁸⁶ Fran Govekar, Miljutin Zarnik, Ljubljana po potresu 1895-1910, občinski svet, Ljubljana 1910, str. 146, 147.

⁸⁷ ZAL: CODEX III/ knjiga 44, fol. 185. Zapisniki mestnega sveta za leto 1894, seja z dne 13. 10. 1894.

⁸⁸ ZAL: Reg I/ 2042, fol. 237. Župana Ivana Hribarja poročilo o zadevi uvedbe kanalske pristojbine v Ljubljani, 28. 9. 1903.

majhnega prereza in preplitve lege vendarle ni bilo mogoče uporabiti pri splošnem kanalizacijskem načrtu iz leta 1898.

Vzporedno z razmahom gradbene dejavnosti v popotresni dobi, ki je povzročila nastanek novih ulic in hiš, se je okrepila tudi izgradnja kanalov. V zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja je ob vsaki gradnji novega kanala postalo bolj očitno, kako potrebna je splošna kanalizacija mesta.⁸⁹

Splošni kanalizacijski načrt je izdelal profesor praške tehniške visoke šole Jan Hrasky. V svojem načrtu je za Ljubljano predvidel odvod vseh padavin, odpadnih in podtalnih vod ter fekalij po enem, in to izplakovalnem sistemu, kar je bilo po napeljavi vodovoda in vpeljavi angleških stranišč, ki jih je bilo mogoče izplakovati z vodo, gotovo najprimernejše. Vse odplake je bilo po njegovem mnenju najbolje spuščati v Ljubljano pod mestom, kajti menil je, da bi uporaba čistilnih naprav onesnaževala zrak, kar se mu je zdelo nevarnejše "od relativno majhnega in hitro odpravljujočega onesnaževanja reke."⁹⁰ Gradaščica se mu je zdela najprimernejša za izplakovanje kanalizacijskega sistema.

V te ideje je podvomil le vitez Bleiweis Trsteniški, vendar so bile njegove bojazni strokovno neutemeljene in zato niso vzdržale.⁹¹ Drugi svetniki so se s Hraskyjevim načrtom strinjali in začelo se je podrobnejše načrtovanje kanalizacijskega sistema Ljubljane.

Načrt je na levem bregu Ljubljanice predvideval izgradnjo glavnih cestnih kanalov: v Trnovskem predmestju od Opekarske ceste do Gradaščice, od tod do Tržaške ceste, Erjavčeve ceste, Franca Jožefa ceste in končno do Dunajske ceste. Po desni strani Ljubljanice pa so namerali polagati glavne cestne kanale po Sv. Florjana ulici, Karlovški cesti in Streliški ulici ter Mesarski cesti. Tem kanalom bi priključili še kanale na Rimski cesti, Erjavčevi cesti, Prešernovi ulici, Dunajski cesti, Komenskega ulici, Slomškovi ulici in Elizabetni ter Kuhnovi cesti.

S tem bi bile kanalizirane vse pomembnejše ceste Ljubljane, kar bi omogočilo postopno pri-

ključevanje manjših cestnih in hišnih kanalov. Vse njihove odpadne vode pa bi se zbirale v dveh glavnih zbiralnih kanalih ob levem in desnem bregu Ljubljanice, nato pa se izlivali v reko pod mestom. Načrta o zbiralnikih niso realizirali, vendar je bil na njegovi podlagi zasnovan načrt iz leta 1912, po katerem so začeli graditi zbiralnike še pred začetkom prve svetovne vojne.⁹²

Pomen zbiralnih kanalov je bil za izboljšanje javne higiene precejšen, nikakor pa ne popoln, "kajti na ta način ostane struga Ljubljanice snažna in prosta vseh kanalskih snovi, medtem ko je videti sedaj pri nizki vodi Ljubljanice vse polno izlivov raznih kanalov, kar ni lepo, vrhu tega pa je smrad, izpuhtevajoč iz ustja teh kanalov, za stanovalce ob nabrežjih včasih zelo nadležan. Ob velikih nalivih bi seveda zbiralni kanali ob nabrežjih ne mogli požirati ogromnih množin voda, zato so projektovane v spodnjem delu kanaloškega prereza odprtine, skozi katere bi se vsebina kanala odvajala na dno struge v Ljubljano, tako da bi po kanalu prihajajoče snovi na površju vode sploh ne bi bile vidne in bi torej tudi ne povzročale smrada."⁹³

Tako kot vodovodno se je tudi kanalizacijsko omrežje sprva širilo po mestnem jedru, po potresu 1895 pa je začelo segati tudi v periferne predele. Janez Kos⁹⁴ navaja, da je bilo v Ljubljani do leta 1890 "9033 m kanalov, po tem letu pa do 1909 so jih zgradili še 20.756 m." Meni tudi: "Glede na število prebivalstva moremo reči, da je bil na področju kanalizacije storjen najpomembnejši korak v popotresni dobi do leta 1910, ko je na prebivalca prišlo štirikrat več kanala kot četrto stoletja kasneje."

Iz povedanega torej sledi, da se je razvoj modernega kanalizacijskega omrežja začel nekako v drugem desetletju 19. stoletja, ko beležimo skromne začetke gradnje podzemnih kanalov. Tehnološki napredek pri tem pa zasledimo šele v osemdesetih in devetdesetih letih istega stoletja, ko so vpeljali gradnjo jajčastih kanalov z bolj-

⁹² Judita Šega, *Zdravstvene in higijenske razmere v Ljubljani (1895-1910)*, ZAL: Gradivo in razprave, Ljubljana 1993, str. 88.

⁹³ Fran Govekar, *Zarnik Miljutin, Ljubljana po potresu 1895-1910, občinski svet, Ljubljana, 1910*

⁹⁴ Janez Kos: *Oris poglavitnih točk razvoja nekatere lokalne dejavnosti v Ljubljani 1850-1941*, Kronika, št. 29, 1981, Ljubljana, str. 160 (dalje: Janez Kos: *Oris...*).

⁸⁹ ZAL: CODEX III/ knjiga 51, fol. 94. *Zapisnik mestnega sveta za leto 1898, seja z dne 5. 7. 1898.*

⁹⁰ ZAL: Reg I/ 1233, fol. 411. *Telnično poročilo o splošnem kanalizacijskem projektu za mesto Ljubljano.*

⁹¹ ZAL: Reg I/ 1233, fol. 427. *Zapisnik o seji kanalizacijskega odseka z dne 18. 8. 1896.*

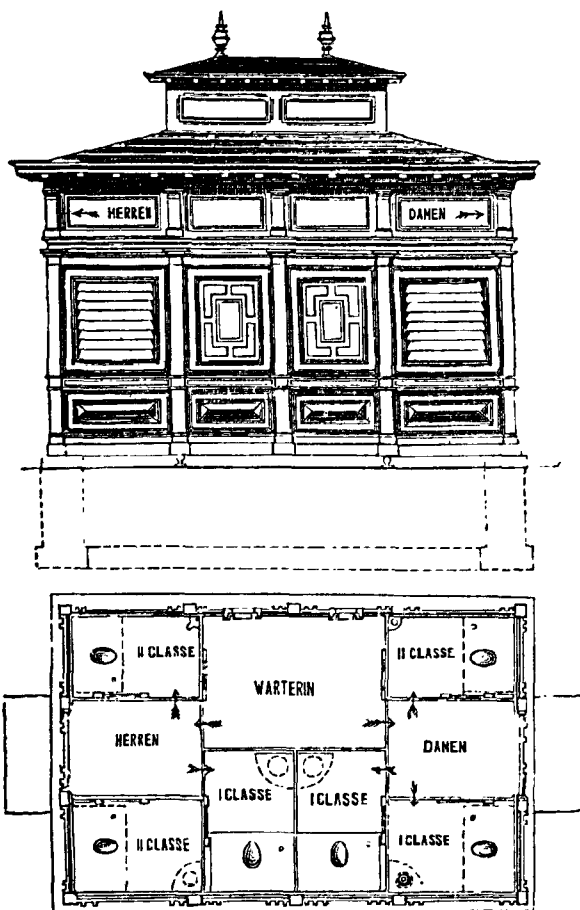
šo prehodnostjo. Mestni občini so delala pregla-vice predvsem finančna sredstva, ki niso dopuščala splošne kanalizacije mesta, temveč je bilo potrebno stvar reševati z dopolnjevanjem kanalizacijske mreže s starejšimi, še uporabnimi kanali. Do leta 1910 je bila mestna občina na tem področju zelo dejavna, kasneje pa ni več dohitevala rasti mesta in *“je bila zlasti v letih 1910-1935 storjena velika zamuda.”*⁹⁵

Hišni priključki

Mnenje župana Ivana Hribarja⁹⁶ je bilo, da je *“dobra kanalizacija glavni predpogoj za urejene zdravstvene razmere.”* Na tem področju je bil zato zelo dejaven: odredil je čiščenje kanalov, popravila starih in gradnjo nekaterih novih kanalov. Obenem pa je moral zagotavljati sredstva za vsa ta dela, ki so bila prav v tem času v strmem vzponu, kajti že stavbni red z dne 25. 5. 1896 je v členu 60 določal, da je treba pri novih stavbah in tistih, *“ki so toliko, kakor nove stavbe, tam kjer še ni kanalov za odvajanje nesnage, napraviti take kanale.”*⁹⁷

Zavedal se je tudi prednosti, ki jih kanalizacija prinaša meščanom, kajti razbremenila bi jih gradnje dragih betoniranih greznic in obenem tudi dragega pnevmatičnega izpraznjevanja, česar se je hotel Ivan Hribar počasi znebiti, saj oboje ni zadoščalo higijenskim zahtevam časa. Moderno podzemno odvajanje odplak in fekalij je preprečevalo, da bi se okužila podtalnica in širil smrad, ki je vel iz mnogih odprtih greznic.

Po vzoru nekaterih nemških, avstrijskih, čeških in italijanskih mest je v letu 1905 nameraval uvesti *“kanalsko pristojbino”*⁹⁸. Ta prispevek bi bili obvezani plačevati enkrat letno vsi posestniki, katerih hiše so bile priključene na kanalizacijsko omrežje, izvzel pa je posestnike hiš, ki so imele izpeljane odplake direktno v Ljubljano. Kanalska pristojbina bi pomenila reden vir prihodkov mestni občini, ki bi lahko sredstva takoj vlagala v gradnjo novih kanalov in v razširjanje

Načrt javnega stranišča

kanalizacijskega omrežja. Vendar je moral deželni odbor za to najprej izdati zakon o kanalski pristojbini, kar je stvar zavleklo. Kanalske pristojbine pred prvo svetovno vojno še niso začeli pobirati, saj jo je deželni odbor prestavil na čas, ko bi bila zgrajena zbiralna kanala ob Ljubljani. Denarnih sredstev je primanjkovalo, zato je bilo potrebno graditi kanale bolj sistematično, pri čemer je imel spet prioriteto bolj frekventirani center.

Že prej sem omenila, da so bili v obdobju Hribarjevega županovanja gradbeni predpisi poostreni. Zaostritev se je odražala tudi pri gradnji kanalov, kajti hišne priključke so gradili pod nadzorstvom magistrata. Po oddani prošnji za priključitev na cestni kanal je bil izveden komisijski ogled na kraju samem. Ogled je odredil magistrat, na njegovi podlagi pa je bil nato izdelan načrt.

⁹⁵ Janez Kos, *Oris...*, str. 160.

⁹⁶ ZAL: Reg I / 2042, fol. 237. Župana Ivana Hribarja poročilo o zadevi uvedbe kanalske pristojbine v Ljubljani, 28. 9. 1903.

⁹⁷ Deželni zakonik števika 28, Stavbni red za mesto Ljubljano, §60.

⁹⁸ ZAL: Reg I / 2042, fol. 261. *“§2 Ta pristojbina iznaša 6 stotink kronske veljave od vsacega štirijaškega metra (m²) zazidane površine, stanovališč, delalnic, pralnic, kuhinj in hlevov.”*

⁹⁹ ZAL: Reg I / 2042, fol. 305.

Še vedno pa tu govorim le o začetkih kanaliziranja Ljubljane, kajti v starem centru so še vedno obstajale odprte greznice in odprti kanali, ki so odplake prosto odvajali v Ljubljano, zato je po mestu še vedno vel smrad in stvari so se le počasi premikale na bolje.

Ovadbica proti posestniku hiše Gradaška ulica 4, Franu Novaku, nam pokaže primer, ki tudi sicer ni bil redek. Novak je s svojega dvorišča spuščal zeljnico po odprtih kanalih v Gradaščico, "kar povzroča smrad in okužuje okolico."¹⁰⁰ Podobne probleme, le da z vsebinami greznic, je poznala tudi Karlovška cesta.¹⁰¹ Še večkrat pa je meščanom delala preglavice meteorna voda, ki je plitvi in pogosto z blatom ter smetmi zamašeni cestni kanali niso zmogli odvajati, tako da je poplavljala razne pločnike, pritličja in kleti hiš. To so bile vsakodnevne težave Ljubljancem.

Prav gotovo so bili meščani nanje navajeni, kar pa ne pomeni, da so jih bili pripravljeni prenašati v nedogled. Magistrat je dobival mnogo pritožb nad stanjem kanalizacije in prav tako veliko prošenj za priključitev nanjo. Seveda je magistrat vse pritožbe preveril s komisijskimi ogledi, ki so mu prikazali pravo sliko, na podlagi katere je nato ukrepal stavbni odsek, seveda po županovem naročilu.

Ob deževnem vremenu je bila slika na več delih mesta taka kot na Ravnikarjevi ulici: "Takrat nastane celi jezer in potop, ne samo naša dvorišča in kleti, tudi vsa pritličja so polna vode... Vrh tega pa še ljudi nesnažno vodo na ulico zlivajo, ktera se radi pomanjkanja kanalizacije, nikamor iztekati ne more, kar je za zdravje škodljivo, ker se ta okužna smrad po celi naši ulici razširja."¹⁰² Prošnje glede kanalizacije Ravnikarjeve ulice so se pojavljale od leta 1905 dalje in šele, ko so prebivalci te ulice mestni občini brezplačno odstopili zemljo, je ta leta 1908 izvedla potrebno kanalizacijo.

Pomen kanalizacije

Lahko rečem, da sta obe noviteti, centralizirana preskrba z vodo in kanalizacija, enako pomembni pri boju proti epidemijam, še posebej proti tifusu in koleri, za kateri je značilno, da člo-

vek njune viruse sprejema s pitjem okužene vode in s prehrano. Zdi pa se mi, da so meščani težje pričakovali napeljavo podzemnih kanalov za odvajanje odplak, kajti neprestana nesnaga je že sama dajala vtis, da ne prinaša nič dobrega. Na željo po spremembi pa so vplivali tudi časopisi, ki so se trudili dvigniti pomen higiene. Verjetno si je bilo tudi lažje predstavljati čisto okolje, ki bi bilo mogoče šele, ko bi iz mesta pod zemljo odvedli moteče odplake in fekalije. Teže pa si je bilo predstavljati, da bi prav tako po podzemnih kanalih od drugod privedli čisto, pitno vodo.

Seveda pa je vodovod pripravil vse pogoje za razvoj moderne kanalizacije s tem, ko straniščnih in drugih odplak ni bilo več treba spuščati le po lesenih, nepropustnih jaških v komunske ulice, temveč so se začela pojavljati angleška stranišča na vodno izplakovanje, ki so ekskremente razgradila v toliki meri, da jih je bilo mogoče odvesti v kanale. Nastal pa je nov problem, in sicer, ali bo reka - v tem primeru Ljubljanka - lahko sprejemala tolikšne količine odplak, ki jih je v tem obdobju hitro rastoče mesto napovedovalo, in kako jih bo sprejemala. Mnenja so se križala, vendar pa je bilo vsem že na začetku jasno, da čistilne naprave, ki bi odplake kemijsko razgradile, ne pridejo v poštev, kajti za mesto so pomenile preveliko finančno breme. Mestni veljaki so se tako oprli na še edino tedaj veljavno mnenje, da lahko reka v doglednem času sama razgradi odplake. Tako stališče je po Hraskyjevem priporočilu zavzemal tudi stavbni odsek¹⁰³, ko je nepotrebnost čistilnih naprav ob iztoku kanalizacije v Ljubljano utemeljeval z besedami: "Z vpekljavo vodovoda v Ljubljani večina hiš izpira stranišča z vodo, torej se odpadne vode in fekalije že tako razgradijo, da se tudi iz zdravstvene stališča ne bi moglo ugovarjati, da se ne bi mogle spustiti kar iz zbiralnih kanalov naravnost v Ljubljano v spodnjem delu mesta." S tem je odsek hotel poudariti Hraskyjevo mnenje¹⁰⁴, da je bolje spuščati odplake v Ljubljano pod mestom, kot pa jih kemično čistiti, saj bi po njegovem mnenju to pripeljalo do mnogo hujše zastrupitve zraka. V nemških publikacijah najdemo potrditve, da se to ni dogajalo le pri nas, vendar smo sprejeli te ideje iz drugih evropskih držav z rahlo zamudo. Seveda so v Angliji in Nem-

¹⁰⁰ ZAL: Reg I / 1233, fol. 541. Ovadbica proti Franu Novaku, Gradaške ulice 4, 21. 3. 1902.

¹⁰¹ ZAL: Reg I / 1233, fol. 567.

¹⁰² ZAL: Reg I / 1234, fol. 259 (28. 2. 1905).

¹⁰³ ZAL: Reg I / 1233, fol. 523. Poročilo stavbega odseka o Hraskyjevem kanalizacijskem načrtu, 12. 4. 1900.

¹⁰⁴ ZAL: Reg I / 1234, fol. 411. Technischer Bericht zu dem Generalprojecte über die Canalisierung der Landeshauptstadt Laibach.

čiji globlje raziskovali to vprašanje, kar je pripeljalo do spoznanja, da reka lahko odplake le sedimentira in razredči, ne more pa jih kemično razgraditi. V zadnjem desetletju 19. stoletja pa je celo obveljalo prepričanje, da previsoke koncentracije odplak v vodah povzročajo odmiranje rek, to je tam živečih organizmov.¹⁰⁵

S tem sem hotela opozoriti na problem, da odvajanje odplak na bolj higienski način zunaj mestnega teritorija ni pomenil definitivne rešitve tega ekološkega problema, temveč se je iz mesta preselil v okolico, ter ji preprečil izkoriščanje vode na način, kot so ga bili vajeni.

Glede na to, da v Ljubljani tudi v samem mestu kanalizacijsko vprašanje v tem obdobju še ni bilo dokončno rešeno, je šlo torej tudi tu še vedno le za kombinacijo starega načina odvajanja odplak in fekalij, delno po odprtih kanalih, delno

po starih, neprehodnih, podzemnih kanalih, delno po na pol odprtih greznicah in nazadnje tudi že po modernejših, novih, dobro prehodnih, jajčastih kanalih. Obdobje 1880-1910 je torej obdobje začetkov modernizacije na tem področju, ki je sicer pomenilo za mesto ogromen napredek, vendar je bilo prekratko, da bi dokončno uredilo prejšnje zanemarjeno stanje.

Stranišča in kopalnice

Z ureditvijo vodovoda in kanalizacije je neposredno povezana tudi ureditev sanitarnih naprav po hišah. V prvi vrsti stranišč na vodno izplakovanje in proti koncu obravnavanega obdobja tudi kopalnic. Tako eno kot drugo se je uveljavljalo le počasi, kajti prvi pogoj za njuno izgradnjo sta urejena kanalizacija in vpeljan vodovod, poleg tega pa stroški izgradnje niso bili majhni.

Stanje torej tudi na tem področju v predpotresnem obdobju ni bilo rožnato. Zanemarjena lesena stranišča, t.j. stranišča "na štrbunk", ki praviloma niso tesnila in so zato oddajala neprijetne vonjave, so se nahajala ali v samih hišah ali na dvoriščih. V primeru, da so se nahajala v hiši, so iz njih vodile lesene cevi, za katere tudi ne moremo trditi, da so bile nepropustne. Mnogokrat so vsebine zamakale zidovje hiš, kar je povzročalo smrad in druge higienske težave.¹⁰⁶ Manjkalo pa tudi ni primerov, da so straniščne vsebine padale v komunske ulice s prostim padcem. Ko so vsebine vseeno prispele do vznožja hiše, so se iztekale ali v komunske uličice ali v greznice, za katere sem že prej omenila, da niso bile vodotesne, mnogokrat tudi niso bile pokrite ali pa so bile pokrite le delno. Torej se je greznična ne-snaga tudi od tu največkrat prosto širila globlje v zemljo, v določenih primerih pa tudi nad njo. Prav tako je obstajal še sistem odvajanja s sodčki za fekalije.¹⁰⁷ O vsem tem lahko beremo: "Izpraznjevanje greznic in sodčkov se je vršilo veči-

¹⁰⁵ F. J. Brüggemeier / Th. Rommelspacher, *Besiegte Natur. Geschichte der Umwelt im 19. und 20. Jahrhundert*, založba C.H. BECK, München, 1989: "In der Auseinandersetzung zwischen Worms und Mannheim tauchten zwei Argumente auf, die ab den 1870er Jahren zunehmend Bedeutung gewannen: der Verweis auf die Verdünnung von eingeleiteten Verunreinigungen und das Vertrauen in die Fähigkeit der Flüsse, Schadstoffe abzubauen. Die Theorie der Selbstreinigung diente als Rechtfertigung für das Einleiten von Fäkalien und Schmutzwasser. Kombiniert mit dem Verdünnungseffekt der "gewaltigen Wassermassen", auf den auch die oben erwähnte Ministerialkommission verwies, erlaubte sie nahezu schrankenlose Nutzung der Flüsse als Vorfluter für städtische und Industrieabwässer, die gegen Ende des 19. Jahrhunderts durchgesetzt wurde. Die Beobachtung, daß Flußwasser in einiger Entfernung nach Einleitung von Schadstoffen wieder klar war und Leben enthielt, wurde 1864 von englischen Forschern beschrieben. Sie führte zu der Annahme, daß auch die "schmutzigsten Bäche und Flüsse" sich "durch einen solchen Prozeß" selbst reinigen würden. Die Theorie der Selbstreinigung war allerdings zunächst umstritten. Noch zweite Untersuchungskommission des britischen Parlaments zur Flußverunreinigung sah hierin nur eine Verdünnung und Sedimentierung der Schmutzstoffe, während ihr chemischer Abbau derart langsam verlaufe, daß kein Fluß in Großbritannien lang genug sei, um eine Vernichtung durch Oxydation zu erreichen. Ähnlich argumentieren in Deutschland die Gutachter von Kommunen, die sich gegen Verunreinigung wehrten. Zunächst wurden nur chemische Abbauprozesse gesehen, die durch Licht, Sauerstoff, Wasserbewegung und mechanische Einflüsse des Bodens erklärbar waren... In den 1890er Jahren setzte sich die Erkenntnis durch, daß die Lebewelt der Gewässer eine Selbstreinigung bewirkt. Werden die Schadstoffe jedoch in zu hoher Konzentration eingeleitet, so sind die Organismen überfordert und sterben ab - und mit ihnen auch die Flüsse, die ohnehin ständig mit Stoffen belastet wurden (und werden), die sie nicht abbauen sondern lediglich hinausschwemmen können- bis ins Meer."

¹⁰⁶ ZAL: Reg I/ 1265, Komisijski ogled Virantove hiše na Šentjakobskem trgu 2 je pokazal: "Straniščne cevi so tukaj skozi in skozi lesene ter izpeljane le do drugega nadstropja, vsled česar izpulitevajo plini od fekalij direktno na hodnik... Straniščne cevi so lesene, ter večji del že strohnele, vsled česar je tik ležeče zidovje od fekalij impregnirano, ter se vsled tega razširja neznosen smrad v stanovanju, ki se nahaja tik stranišča. Tudi ventilacije v straniščih so zelo pomanjkljive." Ta konkretna situacija izvira iz leta 1901, policijski registri pa nam dokazujejo, da ni ne prva ne zadnja ne edina.

¹⁰⁷ Andrej Studen, *Stanovani v Ljubljani*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1995, str.42: "Fekalije so odvažali v lese-

noma zanikrno in površno ter je napolnjevalo Ljubljano vsako noč z neznosnim smradom.¹⁰⁸ Odvažanje grezničnih vsebin je namreč potekalo ponoči, kajti s tem so hoteli preprečiti širjenje smradu podnevi, kakšnih drugih koristi pa si od tega ukrepa ni bilo nadejati, kajti še naprej so odvažali v neprimernih sodih in vozovih ter večkrat v še bolj neprimernem, t.j. popoldanskem oziroma dopoldanskem času.¹⁰⁹

Med policijskimi ovadbami najdemo tudi primer Štefana Kozjeka, hišnika na Tržaški cesti 25, ki je čistil gnojno jamo in stranišče tako, da je gnojnico izlival pred sosednje stanovanje, za kar je bil kaznovan z dvema kronama globe.¹¹⁰

Vsi zgoraj omenjeni problemi so pripeljali mestne veljake do ugotovitve, "da se mora ljudi navaditi na snago."¹¹¹ Torej jih je izkušnja naučila, da je za izboljšanje higiene v mestu potreben daljši proces, ki vključuje tako restriktivne metode (globe in zaporne kazni) kot tudi osveščanje ljudi prek obstoječih medijev.

Gledano z drugega zornega kota pa je stvar bolj optimistična, kajti leta 1910 je imelo 1442 hiš stranišče v hiši, 405 hiš pa pri hiši oziroma na vrtu. S straniščem je bilo opremljenih 2431 (31,3%) stanovanj, stanovalci drugih stanovanj pa so uporabljali stranišča na hodniku ali na vrtu.¹¹² Seveda pa ostaja odprto vprašanje, v kolikšni meri so bila ta stranišča "ekološko neoporečna", to je, ali so bila to stranišča na vodno izplakovanje.

Potres je namreč pomembna ločnica tudi, kar zadeva intenzivnejše akcije za izgradnjo modernih angleških stranišč na vodno izplakovanje, čeprav so tudi že pred potresom zgradili nekaj takih stranišč. V popotresnem obdobju so namreč za gradnjo in ureditev stranišč in greznic porabili kar 2% sredstev, ki so jih porabili za ob-

novo in novogradnje v letih 1895 - 1910.¹¹³ Mestna uprava je ustanovila tudi posebno komisijo, ki je imela vlogo nekakšnega inšpektorja. Ta naj bi preverjala, ali so v vseh po potresu obnovljenih, prezidanih ali zgrajenih hišah uredili moderna, to je angleška stranišča na izplakovanje, ki so jih povezali s cevmi, s kanali ali z dobro urejenimi greznicami.¹¹⁴ Judita Šega omenja tudi predpise stavbnega reda, ki so bili povezani z izgradnjo stranišč: "Za stranišča je bilo predpisano, da morajo biti sezidana v poslopjih, svetla, zračna in najmanj 90 cm široka in 120 cm dolga. Njihovo število v stavbah je bilo odvisno od števila stanovalcev. Cevi so morale imeti primeren padec in niso smele biti lesene. Prav tako stranišča niso smela biti v neposredni zvezi s stanovanjskimi prostori; po možnosti naj bi bila čim dlje od shramb. Če to ni bilo mogoče, je morala biti stena med njima debela vsaj 30 cm."¹¹⁵ Koristen bi bil seveda tudi predpis o izgradnji stranišč s sifonom, kajti le-ta bi ščitila okolico oziroma stanovanje pred tam razvijajočim se smradom.

Kljub vsemu pa ni šlo brez zapletov, kajti vse hiše še niso bile priključene na kanalizacijsko omrežje, torej so morali lastniki primernih angleških stranišč svoje hitro se polneče greznice neprestano prazniti, to pa je pomenilo ogromne stroške. Ivan Graiser se je leta 1900 pritoževal zaradi tega problema, saj je moral svojo greznico pnevmatično prazniti vsake tri tedne, medtem ko so jih drugi lastniki, priključeni na cestne kanale, dajali prazniti le dvakrat letno.¹¹⁶

Še večja redkost kot angleška stranišča so bile kopalnice. Te so bile v Ljubljani še pred prvo svetovno vojno redek pojav. Jasno je, da so bile sprva le privilegij bogatih, kajti le-ti so si lahko privoščili tako visoke stroške, poleg tega pa je

¹¹³ Janez Kos, Oris...

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895-1910), Gradivo in razprave 12, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana, 1993, str.89.

¹¹⁶ ZAL: Reg/ 1034, fol. 322.

¹¹⁷ Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani, Studia humanitatis, Ljubljana, 1995, str. 26.

¹¹⁸ Andrej Studen, Stanovanjske razmere nemških in slovenskih višjih slojev meščanstva v Ljubljani na začetku 20. stoletja, na primeru Kapucinskega predmestja), Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa, Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg, Feliks J. Bister, Peter Vodopivec, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 1990, str. 251.

nih in odprtih sodčnik kmetje iz bližnje okolice, največ iz Vodmata in Most. Odvažanje je bilo nesistematično in 'divje'."

¹⁰⁸ Fran Govekar, Miljutin Zarnik, Ljubljana po potresu 1895-1910, občinski svet, Ljubljana, 1910, str. 131.

¹⁰⁹ ZAL: Reg I/ 1316, fol. 285, 334. Policijske ovadbe iz leta 1906.

¹¹⁰ ZAL: Reg I/ 1316, fol. 494. Policijska ovadba z dne 20. 7. 1907: "Štefan Kozjek, hišnik na Tržaški cesti 25, je 19. t.m. ob 12 opoldne snažil gnojno jamo (stranišče) ter izlival gnojnico pred stanovanje Trostovo."

¹¹¹ ZAL: Reg I/ 1266, fol. 371.

¹¹² Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani, Studia humanitatis, Ljubljana, 1995, str. 25.

morala potreba po kopalnici in spremljajoč način vzdrževanja osebne higiene šele vstopiti v zavest ljudi. Dokler pa se to ni zgodilo, je kopalnica pomenila le prestiž. V letu 1910 je bilo v Ljubljani in njenih predmestjih namreč le 6,1% stanovanj opremljenih s kopalnico.¹¹⁷ V to nas prepriča tudi podatek, da je začelo imenitno ljubljansko naselje vil v Kapucinskem predmestju nastajati šele po potresu leta 1895. Vile so pripadale imovitejšim Ljubljančanom in so bile praviloma opremljene tako s stranišči kot s kopalnicami. V drugih delih mesta pa takega razkošja ni bilo moč zaslediti.¹¹⁸

Naš zaostanek za Nemčijo, ki je v Hamburgu prvo stranišče na kontinentu dobila že leta 1840, je torej bil precejšen, vendar je tudi tam uvajanje modernih sanitarij trajalo desetletja dolgo in šele okoli leta 1900 je nemška gradbena policija uvedla izplakovalna stranišča kot obvezna.¹¹⁹ Temu so povsod botrovali visoki stroški izgradnje in mentaliteta ljudi, ki je morala te novosti sprejeti in opustiti tradicijo. Tudi v Ljubljani je začetek 20. stoletja hkrati pomenil začetek izboljševanja kanalizacije, ki se je iz leta v leto širila, in širitev keramičnih straniščnih cevi ter angleških stranišč na izplakovanje z vodo. Napredek je bil sprva viden v centru mesta, ki so mu mestni očetje dajali prednost, šele nato sledijo izboljšave v predmestjih.¹²⁰

Javna stranišča

Kronični problem Ljubljane je bil tudi opravljanje velike in male potrebe po raznih ulicah in temnih koticah, do česar je prihajalo bodisi iz nujne ob odsotnosti javnega stranišča bodisi zaradi zabave po napornih urah ponočevanja.¹²¹ Temu so mestni oblastniki hoteli priti do dna s postavljanjem javnih stranišč. V Ljubljani so jih postavili na pokopališče pri svetem Krištofu, pred cerkev sv. Petra, na Pogačarjevem trgu, pri mestni klavnici, pri Šentjakobskem mostu, v Trnovskem pristanu,¹²² Lattermanovem in Šolskem

drevoredu, za Frančiškansko cerkvijo¹²³ ter od 1913 še pri Karlovškem mostu.¹²⁴

Poleg tega, da javna stranišča niso bila prepogosta, tudi urejena niso bila preveč dobro. Mnoga so bila zarjavela in so oddajala nemogoč smrad, tako da je mestni svet že aprila 1891 ukazal odstraniti najbolj zanemarjena stranišča.¹²⁵ Sicer so bila vsa ljubljanska javna stranišča razvrščena v razrede in glede na to so za uporabo pobirali različne vstopnine. Pristojbina za uporabo javnih stranišč prvega razreda je znašala 5 krajcarjev, drugega razreda pa 3 krajcarje.¹²⁶ Za pobiranje teh pristojbin so imeli zaposlene ženske, ki so pogosto zagrenile življenje tistim, ki pri sebi v kritičnem trenutku niso imeli drobiža. Tako je mestna občina odredila, da naj vsi delavci, zaposleni v Lattermanovem drevoredu (vrtnarji in pazniki) uporabljajo stranišča brezplačno, kajti drugače jih je iz stiske reševalo le še zavetje bližnjih smrek.¹²⁷ Tudi okoliški prodajalci na Pogačarjevem trgu niso uporabljali tamkajšnjega zanemarnega stranišča in pisoarja, temveč so malo potrebo raje opravljali v njegovi bližnji okolici, kar je magistrat pripeljalo do odločitve o poostrenem nadzoru na Pogačarjevem trgu.¹²⁸

Nadaljna popravila mestnih javnih stranišč so sledila v letu 1906.¹²⁹ Opravljanje male potrebe na prostem se je navkljub vsemu nadaljevalo. Sicer pa na ta pojav naletimo še danes.

Zusammenfassung

Wir tranken Wasser, voll schädlichen Ungeziefers

Zur Kulturgeschichte der Laibacher Wasserversorgung und Kanalisation vor dem Ersten Weltkrieg

Das 19. Jahrhundert ist in Europa jene Epoche, in der man auf wissenschaftlicher Grundlage feststellte, daß für die Verhinderung von Epide-

¹¹⁹ Gottfried Hösel, *Unser Abfall aller Zeiten, Eine Kulturgeschichte der Städtereinigung*, Jehle Verlag, München, 1990, str. 143-147.

¹²⁰ Fran Govekar, Miljutin Zarnik, *Ljubljana po potresu 1895-1910*, Občinski svet, Ljubljana, 1910, str. 94.

¹²¹ ZAL: Reg 1/ 1265, 1266, 1316, 1317. *Politijske zadeve, več ovadb proti storilcem*.

¹²² Judita Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani 1895-1910*, ZAL: *Gradivo in razprave*, Ljubljana, 1993, str.88.

¹²³ ZAL: CODEX III/ knjiga 40. *Zapisniki mestnega sveta za leto 1889*.

¹²⁴ ZAL: Reg 1/ 1031, fol. 153

¹²⁵ ZAL: Reg 1/ 1024, fol. 209.

¹²⁶ Slovenski narod, št. 118, 23. 5. 1896, str. 5

¹²⁷ ZAL: Reg 1/ 1227, fol. 26.

¹²⁸ ZAL: Reg 1/ 1266, fol.281.

¹²⁹ Judita Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani 1895-1910*, ZAL: *Gradivo in razprave*, Ljubljana, 1993, str. 88.

mien eine Verbesserung der Hygieneverhältnisse unbedingt notwendig ist. Wegen der großen Bevölkerungsdichte waren alle mit der öffentlichen Hygiene verbundenen Probleme in den Städten am ausgeprägtesten. Überall begannen die Stadtbehörden die Notwendigkeit einer verbesserten Trinkwasserversorgung und der Beseitigung der Abwässer und Abfälle zu betonen. So wurden Wasserleitung und Kanalisation die erste Bedingung zur Verbesserung der städtischen Hygiene und zum Schutz vor drohenden Epidemien.

In Laibach wurde gegen Ende des 19. Jahrhunderts die Situation bei der Trinkwasserversorgung besorgniserregend. Darauf machten schon die Stadträte selbst aufmerksam, wobei sie sich zunächst auf Untersuchungen ausländischer, vor allem englischer und deutscher Wissenschaftler beriefen. In den achtziger Jahren wurden sie auch von der neugegründeten Landwirtschaftlich-chemischen Prüf-anstalt unterstützt. Diese führte moderne bakteriologische Wasseruntersuchungen durch und verbesserte so die vorher übliche Bestimmung der Trinkbarkeit des Wassers nach rein äußeren Faktoren, d.h. Farbe und Geschmack.

Bis zur Verlegung von Wasserleitungen gab es in Laibach zwei Arten von Trinkwasserquellen, nämlich 12 öffentliche und 305 private Brunnen sowie seltene Quellen. Wegen der allgemein schlechten Hygienesituation der Stadt waren diese Wasserquellen allerdings zu einem großen Teil nicht einwandfrei, wie eine Brunnenbesichtigungskommission Ende der siebziger Jahre feststellen mußte. Aufgrund dieses Erkenntnis wie auch aufgrund späterer Untersuchungen der Landwirtschaftlich-chemischen Prüf-anstalt begann die Stadt die beanstandeten Brunnen zu schließen. Außerdem zeigte die Erfahrung anderer Städte, daß dort, wo die Bewohner durch (größtenteils nicht einwandfreie) Brunnen mit Trinkwasser versorgt werden, eine größere Gefahr im Fall von Epidemien droht. So blieb den Stadtvätern nichts anderes übrig, als über eine bessere, zentralisierte Trinkwasserversorgung der Stadt nachzudenken. Dabei sollte das Trinkwasser in Gebieten geschöpft werden, wo der Boden und vor allem das Grundwasser noch nicht verunreinigt waren, und durch unterirdische Rohre der Stadt zugeführt werden. Eine solche Versorgung der Stadtbevölkerung mit bakteriologisch einwandfreiem Wasser war für eine

Verbesserung der allgemeinen Gesundheitssituation in der Stadt unerläßlich, wessen sich aber zunächst nur wenige in führenden Positionen Tätige bewußt waren. Auf der Gegenseite stand die Bevölkerung, die der unterirdischen Wasserleitung nicht vertraute und zunächst noch die traditionelle Art der "Trink"wasserversorgung befürwortete. Noch im Jahr 1884 waren 47 % der Bevölkerung entschieden gegen die Wasserleitung und nur ein Fünftel entschloß sich zum Anschluß an das Wasserleitungsnetz. Die Bürger fürchteten, daß das von weitem kommende Wasser nicht gut bzw. nicht in ausreichender Menge vorhanden ist. Hinzu kam die Angst vor den Kosten der Wasserleitungsverlegung in die Häuser.

So mußte die Idee einer Wasserleitung auch die Bestrebungen zum Ausbau zweier neuer öffentlicher Brunnen (auf dem Marijin trg und dem Križevniški trg) überwinden und beweisen, daß nur eine Wasserleitung die Probleme bei der Trinkwasserversorgung zu lösen vermag. Auch der Stadtrat und spätere Bürgermeister Ivan Hribar unterstützte entschlossen den Ausbau der Wasserleitung. Dabei berief er sich vor allem auf die Erfahrungen anderer europäischer Städte, wo die Wasserleitung entschieden zur Verbesserung der öffentlichen Hygiene und Gesundheit beigetragen hatte. In den achtziger Jahren setzte sich die Idee des Wasserleitungsbaus schließlich durch. Ihre Verwirklichung verzögerte sich aber, da sie mit anspruchsvollen Vorbereitungen (Festlegung des geeignetsten Schöpfplatzes und der benötigten Wassermengen) sowie riesigen Ausführungskosten verbunden war. Die Wasserleitung, die Grundwasser aus dem Laibacher Feld entnahm, wurde am 29.6.1890 eröffnet. Danach begann der Anschluß einzelner Häuser an die Hauptwasserleitungen.

Es wäre aber falsch zu glauben, daß dadurch der Ausbau von öffentlichen und privaten Brunnen endete. Die Stadtgemeinde beschränkte zwar ihren Bau, aber die Bewohner der noch nicht an die Wasserleitung angeschlossenen Häuser waren noch auf die Brunnen angewiesen. Also verbesserte sich die Situation nur für jene, die in kurzer Zeit mit einer Wasserleitung und dadurch mit Wasser im eigenen Haus versorgt wurden.

Das Wasserleitungsnetz verbreitete sich nur langsam aus dem Stadtzentrum in die peri-

pheren Gebiete. Der Ausbau fand überwiegend in der bautätig intensiven Zeit nach dem großen Erdbeben statt, erreichte aber hauptsächlich nur die dicht besiedelte Stadtgebiete, wo sich der Ausbau rentierte. Bis zum Jahr 1910 waren bereits rund 80 % der Häuser an die Wasserleitung angeschlossen. Das war eine gute Ausgangslage für die Verbesserung der städtischen sanitären und gesundheitlichen Verhältnisse.

Auch der Standpunkt der Städter zur neuen Errungenschaft Wasserleitung veränderte sich. Die anfängliche Gegnerschaft, geboren aus der Angst vor allem Neuen, verschwand allmählich, wurde aber zunächst durch den Widerstand gegen die Wassergebühr ersetzt. Da die Bewohner das Wasser bis dahin kostenlos aus der Natur bekommen hatten, sahen sie nicht ein, warum sie nun eine Gebühr für den Wasserverbrauch bezahlen sollten. Nachdem sie aber die Vorteile der Wasserleitung auf eigener Haut verspürt hatten, verstummte ihr Widerstand nach recht kurzer Zeit.

Noch größer waren die Probleme bei der Beseitigung der Abwässer und Abfälle der Stadt. Das bestehende Kanalisationssystem aus "Communegäßchen", schlecht gebauten unterirdischen Kanälen und undichten, nur teilweise bedeckten Senkgruben ergänzte das noch mangelhafte System des Fäkalienabtransports in besonderen Fäkalienfässern. Die Modernisierung dieses Gestank und Hygieneprobleme verursachenden Systems wurde in den letzten zwei Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts in Angriff genommen, wobei auch hier die schlechte Gesundheitsituation in der Stadt die Hauptursache war. Der Gestank und das Durchsickern der Fäkalien aus den schlechten Senkgruben und lecken Kanälen in das Wasser der öffentlichen und privaten Brunnen musste begrenzt werden. Im Jahr 1896 wurde ein allgemeiner Kanalisationsplan entworfen, der den Ausbau von moderneren, besser durchlässigen, unterirdischen, eiförmigen Kanälen zur Ableitung der Fäkalien und Abwässer vorsah, die erst unter der Stadt in den Fluß Ljublanica münden sollten. Auch der Zustand der Senkgruben mußte geregelt werden, weshalb die Stadtgemeinde den Ausbau von wasserdichten Zementsenkgruben vorschlug,

die das Grundwasser nicht verunreinigen würden. Die Situation verbesserte sich aber nur sehr langsam, da der Bau solcher Senkgruben enorme Unkosten für die Hausbesitzer verursachte und man nicht mit ihrem "ökologischen Bewußtsein" rechnen konnte. Der Bau von Kanalisationskanälen nahm während der verstärkten Bautätigkeit nach dem Erdbeben seinen Aufschwung und war bis zum Jahr 1910 am intensivsten, als er wieder zu stagnieren begann. Natürlich wurde zunächst das verkehrsmäßig wichtigere und dichter bevölkerte Stadtzentrum kanalisiert und danach erst die Vorstädte. Durch das unterirdische Kanalisationssystem wollte die Stadt vor allem die ungeeigneten Senkgruben ersetzen. Deren Bau sollte nun nicht mehr nötig sein, wodurch eine Reihe von hygienischen Problemen gelöst worden wäre. Doch die Veränderungen gingen nur langsam voran und so vergällten offene, wasserdurchlässige Senkgruben sogar im Stadtzentrum noch einige Zeit das Leben der Städter. Nur die "Communegäßchen" verschwanden bald nach dem Erdbeben.

Wasserleitung und Kanalisation verbesserten auch die Hygieneverhältnisse in den Wohnungen spürbar, denn sie ermöglichten die Installation von "englischen Klosetts" mit Wasserspülung, von wo die Fäkalien in wasserdichten Kanälen in Senkgruben bzw. Straßenkanalisationskanäle abfließen. Bis zum Jahr 1910 hatten bereits gut 81 % der Häuser ein "englisches Klosett" im Haus, die restlichen im Hof, was eine merkbare Verbesserung brachte. Später kam zu dieser Neuerung noch die Ausstattung der Häuser mit Badezimmern hinzu, wobei sich anfangs nur begüterte Städter die zunächst sehr seltenen Badezimmer leisten konnten. Die neue Art der persönlichen Hygiene mußte überhaupt erst in das Bewußtsein der Menschen gelangen, um sich dann allgemein durchzusetzen. Bis zum Jahr 1910 waren so erst armselige 6,1 % der Wohnungen mit Badezimmern ausgestattet.

Der behandelte Zeitraum 1880-1910 stellt also nur den Beginn der Modernisierung des Kanalisationssystems in Laibach dar. In dieser Zeit konnte die vorher vernachlässigte Lage nur teilweise verbessert werden.

Darja Keréc

NEKAJ MALEGA O MADŽARIH, GROFIH IN ŠE ČEM

Sobočanci naj bi bili pred slabim stoletjem le prebivalci Sóbote, med sabo "različni" po veroizpovedi, narodnosti in socialnem položaju, sama Sóbota pa je bila tisto malo slovensko mesto, kjer so ljudje še 1919. leta govorili madžarsko in kraj, ki ga je morda "višja sila" postavila (če uporabimo naslov znanega Hardyjevega romana) daleč od ponorelega sveta...

Do začetka 20. stoletja je Sóbota postala urbano središče sredi neskončnosti, katere širno ravnilo so tu in tam presekale blatne ceste, obrasle s platanami in visokimi akacijami... Arhitekturno sicer zelo dovršene stavbe pa so zvečine služile le izvrševanju osnovnih funkcij province, kar je Sóbota nedvomno bila, a bolj v okviru "upravnega zatočišča" ogrskih uradnikov, ki pa se niso ravno trudili, da bi iz te "male blatne vasi" naredili kaj več od tega, kar je do leta 1900 že bila, namreč prometno stičišče okoliških zaselkov z nekakšnimi atributi, kot so grajska posest, bolnišnica, lekarna, poštni urad, gasilsko društvo, osnovna šola, (katoliška) cerkev, sinagoga (zgrajena po letu 1908), hranilnica in banka, tiskarna, nekaj prodajaln ter obrtnih delavnic. Po vaseh v širši okolici Sóbote seveda ni manjkalo gostiln, a "biser" med vsemi je predstavljal središčni Dobray, hotelsko gostišče s Kazinskim društvom. Slednjega ni več, ostala pa sta hotel in gostilna,

po drugi svetovni vojni preimenovana v "Zvezdo", ki s svojim zvencečim imenom trmasto (verjetno pa tudi s pridihom nostalgije) kljubuje novim časom; brez nje si Sobočanci tudi danes ne morejo predstavljati vročih julijskih večerov. Tako kot si tudi Vilmoš Tkalec ni mogel predstavljati svoje politične kariere, ne da bi s hotelskega balkona zbrani množici vzklikal o Murski republiki in nekakšni (neizogibno razglašeni) "pomladi narodov"...

Prvi zapisi o Prekmurju in njegovi vzhodni "prestolnici" se v slovenskem časopisju pojavijo šele v drugi polovici 19. stoletja. O njej sicer (že) leta 1819 Jožef Košič piše, da je bila zanjo največja nadloga blato, saj je bila večkrat na leto poplavljen, tako da tudi voda iz vodnjaka ni bila pitna in so ljudje morali tudi v hiši položiti deske sredi sobe, da je lahko duhovnik ob taki vremenski nepriliki prišel spovedat vernike.¹ Blatne poti so bile za Sóboto nadloga tudi zato, ker so ovirale tedenske in mesečne sejme. Poleti prašna, spomladi in jeseni blatna pa je bila Sóbota tudi vsa leta do druge svetovne vojne. Leta 1919 jo

¹ Jožef Košič, *O Slovencih na Ogrskem*, str. 18-22 (leta 1819 objavljen spis v listu *Chronik der Österreichischen Literatur*, Wien), v originalu: *A Magyar országi Vendus - Tótokról*; prevod je objavljen v knjigi *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*, Izbor del, Budimpešta 1992.

pisec opisuje podobno kot Košič: "Dostakrat je vu vodi plavala. Prek po varaši je samo s konjem ili na kolaj bilo mogoče prek priti. Zato se pravi i zdaj blatna Sóbota."² In ker je popotniku že od nekdanj samoumevno dojemljivo najprej tisto, kar zapazijo oči, in ker človek raje dá več na zunanost, je tudi tujec, nenavajen revščine in drugačnosti, gledal na Sobočánce (ki niso bili niti vaščani niti meščani) bolj skozi oči Sóbote same, saj skoraj nobeno drugo mesto ali trg na tedanjem Ogrskem ni bil tako "ubogo" pozidano kot Sóbota, katere "mizernost" naj bi se zrcalila že v arhitekturi, ki je s svojo (ne)slovensko drugačnostjo v oči zbudila tudi prleškega publicista in popotnika Antona Trstenjaka: "Sredi tega koruznega polja stoji trg Sóbota. Ni prav, da pravimo stoji, kajti Sóbota čepi sredi prekmurske ravnine. Hiše so itak nizke, zvonik tudi ni visok in tako se ti res dozdeva, da Sóbota čepi."³

Takole se je Trstenjaku vtisnila v spomin Sóbota, ko jo je leta 1883 prvič obiskal. Predvsem pa je bila Sóbota drugačna in niti malo meščanska, kot bi se za mestece ali mezőváros z okrog 2000 prebivalci konec 19. stoletja tudi "spodobilo"; prav toliko prebivalcev naj bi leta 1880 imela (le) tretjina slovenskih krajev oz. okrajnih središč,⁴ ki pa niso imela statusa "mestne občine" kakor Sóbota, ki je bila z "mestnim" statusom in načinom življenja že takrat v zaostanku za več desetletij. Že zato, ker so mnoga štajerska ali kranjska mesta ter mesteca imela nekakšen "kulturni pedigre", medtem ko naj bi v soboški narodnostni, jezikovni in verski raznolikosti ne bilo nič meščanskega ali vsaj svetovljanskega. Pa vendarle: bili so grofje Szápáryji, kot Géza, Mária, Pál in Lászlo, ki so Sóboto zaznamovali z avtentičnim hungarizmom, pa tudi z diskretnim šarmom plemenitosti. Vse do razsula monarhije je bil z njimi kanonik in kasnejši dekan Janoš Slepec, ki je bil ogrski kroni zvest ravnolično kot dr. János Czifrák, urednik soboškega tednika Muraszombat és Vidéke in eden vodilnih v društvu VMKE. Bil je tudi predsednik soboškega bralnega društva ter lokalni oblastnik - župan Pósfay Pongráz. Bila sta dr. Samuel Ritscher, predsednik soboške Izraelitske verske skupnosti, in rabin dr. Albert Schweiger. Bil je nadarjen arhitekt Lászlo Takács, pa nekronani

soboški magnat, hotelir Johann Dobray in bil je celo "prvi slovenski avtonomist", sporni uzurpator ter oportunist Vilmoš Tkalec.

Bili pa so tudi lokalni židovski povzpetniki, trgovci in obrtniki, kot na primer Bergerjevi, Heimerjevi, Hirschlovi ter Ascherjevi, dokler ni v tridesetih letih tik pred nemško okupacijo z nadvse dobičkonosno "fabriko klobas in šunke" prevladal sposoben Josip Benko.

Altdeutschi radi utišajo Slované in obratno, Madžara pa niti policija ne upa utišati...

Tako je Sóbota veljala za kraj, ki je bil nacionalno omejen na ozki krog Madžarov, pa tudi madžaronov in Nemcev, predvsem pa Židov, od katerih jih je večina spadala v družbeno najmanj obremenjeni "stan". Socialna in poklicna struktura se za razliko od nacionalne nista bistveno spreminjali, saj sta se izoblikovali šele po prvi svetovni vojni, nakar je v štiridesetih letih prenehal "veliki selitveni val" Prekmurcev, med temi največ Slovencev iz vrst kmetov.

Ker meščanstva kot takega v Soboti torej ni bilo, je nemogoče potegniti kakršnekoli vzporednice s kakim od slovenskih mestnih središč!

Leta 1860 je imela Sóbota vlogo polfevdalnega trga,⁵ katerega zahodni del je bilő zemljišče - last Szápáryjev, vzhodno ozemlje pa je bilo razdeljeno na več kot sto kmetij. Edino neagrarno gospodarsko poslopje je bil grad, pa tudi opekarna z mlinom, drevesnica in gostilna. Število gostinskih objektov je naraslo po letu 1900, to pa je tudi obdobje, ko vzporedno z naraščajočim madžarskim šovinizmom v kavarnah in (celo) v gostilnah med Sobočánce vzniknejo na pol zasebni družabni krožki, ki naj bi služili vsem mogočim umetnostim in kulturi nasploh. Sobočánke madžarskega rodu so medtem stopale v dobrodelna društva, ki so bila bolj karitativno kot politično obarvana, saj so politične spremembe soboški trški vsakdan zdramile šele v začetku 20. stoletja, ko so se ob Glavnem trgu "razbohotile" za to najbolj primerne gostilne ter kavarne. Med slednjimi je dominirala tista v Dobrajevem hotelu, kjer so se v prostorih Kazine zbirale pomem-

² *Kalendar Najsvetejšega Srca Jezušovega 1919, str. 52.*

³ *Anton Trstenjak, Slovenci na Ogrskem, Ljubljana 1909 (rokopis hrani NUK v Ljubljani, Rokopisni odderek, starifond 193).*

⁴ *Vasilij Melik, Središča, provinca, meščani (glej: To in ono o meščanstvu v provinci, Celje 1995), str. 6-7.*

⁵ *Skica katastrskega načrta iz leta 1860 (merilo: 1:2880); Irtant Zavod za družbeno planiranje v M. Soboti.*

Templom utca — hier járásbíróház és posta.

Művészlet Muzassombattól.

Leány, 23. 7. 1900.
 Lipton Danka
 für die
 in der
 6. 1. 1900.
 Das
 Riefen
 abgelehnt.
 Mit besten
 Grüßen
 Dein
 J. J. J.

Katoliška cerkev z delom upravnega središča na prelomu stoletja

bnejše "lokalne učene glave". Članstvo v Kazini je (lahko) pripomoglo k vzpenjanju po hierarhični lestvici, posredno pa je družbeno zaznamovalo tudi zakonske izvoljenke članov, saj tako niso bile le žene, matere in gospodinje, skratka Sobočanke, ampak gospe iz Sóbote. Te pa naj bi bile "pomembnejše" in "drugačne" od tričetrtinske večine soboških kmečkih žena.

Šovinizem soboških madžaronov in Madžarov se je zrcalil ravno v prepričanju, da je njihova vsakdanja kultura tista, ki je kompleksna, kakor je ali naj bi bila nacionalno, versko in jezikovno kompleksna sama Ogrska. Tu pa naletimo - kot že tolikokrat poprej - na hiperhungarizem ad infinitum. Kako vendarle ne bi, ko pa je (edini) krog bolj izobraženih madžaronov in "pravih" Madžarov "edino resnico o Bogu" spreobrnil v "edino resnico o kraljevi Ogrski", ki pa v končni obliki ni bila nič drugega kot politični oportunitizem, v pričo katerega je ponekod v očeh zahodnih sosedov monarhije (med njimi tudi Slovencev) prihajalo do zavestnega odklanjanja madžarske zgodovine.

Kar so "uprizarjali" soboški Madžari, niti ni bilo več "narodno gibanje", ampak kompleks družbene manjvrednosti, ki bi se ga z atakira-

njem lokalnih učenih glav na samo prestolnico dalo "ozdraviti" v bližnji prihodnosti. Takih in podobnih sindromov širom Ogrske seveda ni manjkalo. Kot zanesljiv "ranocelnik" se je seveda - nasprotno od "gorečnih" katolikov v deželi Kranjski (in Štajerski) - izpostavljala (štefanova) Cerkev.

Dobra plat omenjenih lokalnih glav je bila ta, da so jih v Pešti le redkokdaj jemali resno, slabost pa se je pokazala v učinkovitosti šovinizma, ki so ga zato z vnemo izvajali v domačem okraju.

Predstavo o tem, kaj se je dogajalo (če se sploh je) v Sóboti v zadnjih letih 19. stoletja, pa je zaradi "primanjkljajev" v zgodovinopisju težko podati. Lahko pa uporabimo nekaj "skromnejših" zapisov...

Eden izmed takih je nedvomno Trstenjakov, ki je nastal ob njegovem obisku v Sóboti leta 1883, torej v času, ko je bil duh monarhije prežet z neizogibnim antisemitizmom. V 19. stoletju sta bila plemič in Žid osrednja dejavnika Ogrske; oba je družil (kot se je pogosto naglaševalo) denar, čeprav je treba ob tem poudariti, da je antisemitizem 19. stoletja za razliko od tistega v 20. stoletju vzniknil iz verskih konfliktov in družbe-

ne represije, ki so jo čutili predvsem revnejši slojji (le-te pa so v Soboti predstavljali zvečine Slovenci, to so rimokatoliki).

Sóbota ni bila še eno izmed ogrskih mestec ali trgov, bila je (kot jo je opisal A. Trstenjak) "židovsko gnezdo" in je Slovencem z obeh strani Mure predstavljala vse tisto, kar je že bila Budimpešta evropskim nacijam v drugi polovici 19. stoletja. Tudi dr. Franc Ivanocy je glavno mesto Ogrske imenoval Judapešta ali ostudna Sodoma.⁶

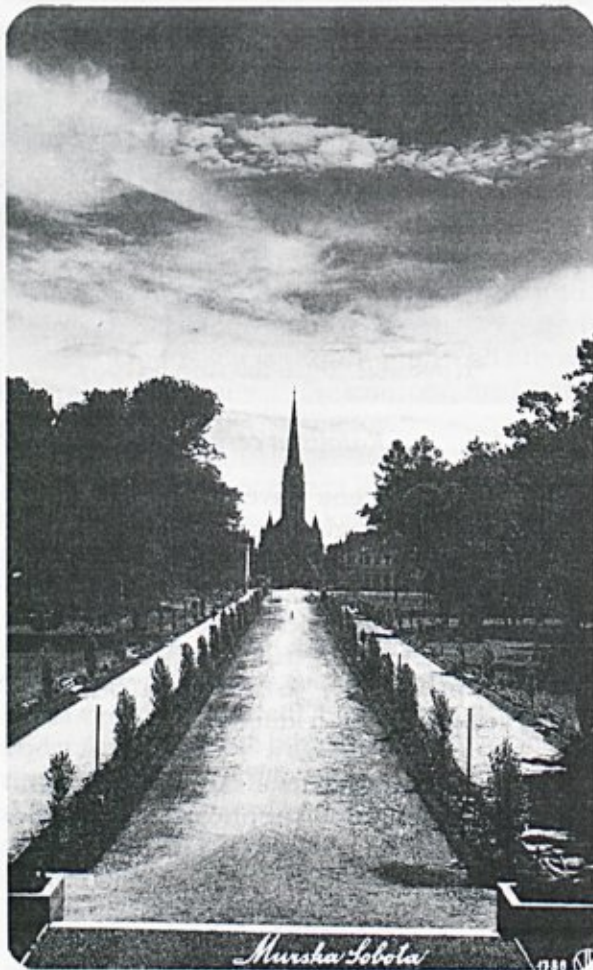
Trstenjakova zapažanja Sóbote z verskega, to je židovskega "profila" odražajo duh časa, v katerem je živel, to je duh "evropskega mesijanstva" in nenazadnje prebujanja slovenskega naroda - versko in jezikovno opredeljenega po volji etnične, torej "neogrske" ali "nenemške" večine: "Proti večeru dne 28. avgusta sem dospel v Sóboto. Krenil sem kar naravnost v hotel, da si zagotovim prenočišče. Tržani so se zanimali zame bolj nego jaz za nje, posebno Židi so me pozno nadzorovali. Zaupali mi, tujcu, niso, ker se jim je v onih časih slabo godilo. /.../ Jud je povsod in zmerom drzovit, tudi v Soboti, kjer misli, da sme storiti, kar se mu ljubi."⁷

Trstenjak je v Soboti le prenočil, takoj naslednje jutro jo je zapustil. Tej odločitvi je botrovalo "neprijetno večerno zaslišanje" pomembnejših Sobočancev, med katerimi so bili vsi po vrsti (kot je kasneje zabeležil) le Židje: "Sklenil sem kaj iste noči, da na vse zgodaj zapustim Sóboto. /.../ In tako sem izginil iz Sóbote, da me niso imeli pred očmi sobotski radovedni. Mislim sem si, Sóbota je naša, dokler je ljudstvo naše, a ljudstvo je slovensko..."⁸

Vendar je Sóbota postala "monumentalno" židovska uradno šele 31. avgusta 1908, ko so svečano blagoslovili novo sinagogo. Pri tem je šlo za verski, kulturni in politični dogodek, o katerem so poročali širom Ogrske, lokalni gorečnejši pa so otvoritev medijsko podkrepili s političnimi in verskimi obračunavanji, kot poroča tednik *Muraszombat és Vidéke*: "Na mestu stare razpadajoče sinagoge v Lendavski ulici je mogočna palača. /.../ Člani verske skupnosti so storili veliko. /.../ V letu in pol so zgradili sinagogo. /.../ Antisemitisti (podč. D.K.) učite se od židovskih

krajanov, priznajte, da se hudujete na njih, ker vse, kar je za njih razvojno, imajo v sebi. /.../ Vendar se nad primerom gradnje te molilnice lahko zamislijo verniki drugih ver. Ne vemo, v katerem stadiju je izgradnja protestantske cerkve v Soboti, le da katoličani nič ne delajo, o tem slišimo dosti. /.../ Naj bi dragi Bog dal vsakemu sinu madžarske domovine takšno srce, moč in sodelovanje, kakršno so imeli in imajo soboški Židje."⁹

Da je bila v Soboti "družbena asimilacija" podvržena konstantnim primerjavam med židovsko

Protestantska cerkev

in nežidovsko kulturo (to je le med majhnim delom slovenskih Sobočancev in madžarsko "večino"), ni treba posebej poudarjati. Kakšno vlogo so potemtakem imeli Slovenci, v takratnih časih priznani le kot Vendi? Nikakršne. Tudi ne prese- neča, da so bila vsa bolj ali manj huda medsebojna obračunavanja vezana izključno na socialna (materialna) ter verska (kulturna) razhajanja med nekaj tisoči prebivalcev. Tudi ne presene-

⁶ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov* (Znamenje 1989, št. 2, str. 178, op.9).

⁷ Trstenjak, n.d., II./ 127-131.

⁸ Prav tam.

⁹ *Muraszombat és Vidéke*, 6. september 1908.

ča, da se je Židom očital (velikokrat neutemeljeno) nonšalanten odnos do socialnih razlik in pretirano prizadevanje za finančno stabilnost, kar ni zamrlo niti v medvojnih letih.

Kljub (nujnim) obračunavanjem je bila sinagoga kot spomenik (neke) kulture v ponos prav vsem Sobočancem.¹⁰

Pa vendarle ni bilo le židovstvo tisto, ki naj bi zaznamovalo Sóboto, čeprav so Židje s svojo - že tradicionalno sposobnostjo akomodacije težili

boval svojemu delodajalcu) branja željnim Sobočancem opisal, kaj vse lahko dva ogrska Sobočanca doživita na popotovanju po nemški (beri: slovenski!) zemlji. Nemara srečata tudi kega "pristnega Madžara (-ko)" ali "vsaj" Sobočanca (-ko):

"Torej po nagli odločitvi in ne po "večtedenskem preudarku" sva z najbolj koščenim neporočencem Sóbote, na četrtek dan pred binkošti, dobro opremljena s konji barona Trdega, letela proti postaji v Radkersburgu, od koder sva,

Judovska sinagoga v Sóboti na začetku stoletja

k nacionalni integraciji, torej zavestni opredelitvi za Madžare.

Niso pa (soboški) Madžari zapadli v kak krog lokalnih samozadostnežev; nasprotno, kdor si je lahko privoščil, jo je mahnil v svet in neutrudno (kot da je to poslanstvo vsakega Madžara) propagiral Štefanovo državotvornost. Tako kot na primer Hugo Stern - novinar tednika Múraszombat és Vidéke, ki je (da bi z barvitimi opisi¹¹ klju-

razen prestopa Pragersko - Maribor, potovala naravnost na Koroško. Toda v Mariboru je, kjer je bilo treba na brzi vlak, ki pelje proti zahodu, čakati dve uri in pol, najino nedolžno zabavo zmotil majhen incident. Ravno si ogledujeva eno od znamenitosti mesta, gotski samostan in cerkev na krasnem sprehajališču pod senčnimi lipami, ko nama nasproti prihaja mlada, lepa ženska. S polno nakupovalno mrežo v roki in z nasmeškom na svojem svežem obrazu mimo naju odlebdli s simpatičnim priklonom.

¹⁰ Kot taka je sinagoga svoje dostojanstvo ohranila vse do leta 1954, ko so jo (najverjetneje) po navodilih novopeljane občinske oz. državne vlade porušili...

¹¹ Hugo Stern, *Zasmehovani binkoštni izlet (feljton)*, Múraszombat és Vidéke, 2. in 9. avgust 1908.

S svojim tovarišem sva se spogledala z rivalsko očitajočim se pogledom, in v obeh se je t.i. sam-ska vest začela strašansko oglašati, tako da sva rahlo zardela, obstala in se ozrla na lepo ženski-co. Tedaj se je izkazalo, da je iz imenitne *soboške* (podč. D.K.) družine, ki naju, oziroma mojega sopotnika, pozna že od doma.

Po vzajemni vnovični predstavitvi sva z veseljem vzela na znanje, da je dejansko očarljiva ženski-ca, ki naju je v začetku najinega izleta kot "tajni agent" aretirala na cesti ter odkrila najino incognito bistvo, namenjena proti Unter-Drauburgu, kjer je njen mož glavni železniški oficir. O dveh urah vožnje, ki sta prijetno odleteli, seveda ne morem pisati kronike; nisva pa imela časa, da bi si ogledala pokrajino ali preučevala ljudi. Moja splošno znana govorniška sposobnost je prestala preizkušnjo: v sladki ženskici sva utrdila njene že izoblikovane pojme o *madžarskem kavalirstvu; restavrirala sva madžarsko-avstrijsko prijateljstvo; lastnoročno sva prispevala k madžarskemu izvozu* (podč. D.K.) z nega mesta na drugega prenašajoč domač krompir, pa druge jedi, ki so se v mreži naše sopotnice znašle poleg avstrijskih industrijskih izdelkov. V Unter-Drauburgu sva se toplo poslovila in zaužila hladno malico."

Prvi "uradni" cilj njunega potovanja je bil Celovec:

"Prispela sva zvečer okrog sedme ure. Na tujca deluje Celovec z imenitno mirnostjo nemških mest. V najimenitnejšem, razkošnem in hiper-modernem hotelu 'Hotel Lerch Kaiser von Österreich', ki je prenasiten z gorečnimi Nemci, sva prenočišče dobila le zato, ker sva bila *Madžara, ki jih povsod v tujini poznajo kot dober turistični material* (podč. D.K.). V nekaj trenutkih sva z električnim dvigalom dosegla svojo sobo v višini cca 30 metrov. Bila je pedantno čista in relativno poceni opremljena, zaradi česar sva jo vzela v najem takoj še za tri dni vnaprej: za advokata, ki se navdušuje za pravico in glavnega inženirja, ki deli zemljo."

Popoldne sta turista uživala ob poslušanju štiridesetčlanskega civilnega orkestra kot preludij za sprejem tujcev.

Z ozirom na enosmerni politični entuziazem večine Madžarov pa je omembe vredno piščev priznanje, da je šovinist (in vendarle !):

"Zvečer sva se utrujena vrnila v hotel počivat. Oziroma ne počivat, le v posteljo! Dokaj globoko v noči je nekdo s prisiljeno dikcijo, malodane na ves glas, poskušal uveljaviti neko madžarsko melodijo! Moj sopotnik je celo ugotovil, da je najin samozavestno otožen rojak z veliko vztrajnostjo in otožnostjo pel "pijan sem, vrtnica moja!" Nihče ne dvomi v *moja čustva, ki se nagibajo k šovinizmu* (podč. D.K.), četudi odkrito priznam, da sem ob domači produkciji pesmi mastno preklel. Naslednje jutro sva slišala, da je tod ponoči priporočljivo peti in se zabavati le *madžarsko, ker Altdeutschi radi utišajo Slované in obratno, Madžara pa niti policija ne upa utišati* (podč. D.K.)."

Spoznanje, da se "njegova" koalirana domovina maje na temeljih šovinizma, je več kot očitno, svoje visoko zastavljene misli pa Stern dopolnjuje z omembo "nevarnih" Slovanov: "Res je, da je ta južna Koroška Nemcem nevaren teritorij, saj prilagodljivi, spretni Slovani, ki sprejemajo kulturo, čedalje bolj prodirajo z juga proti severu, tako da v bližnji Krajni in naprej proti jugu niti duha ne sluha ni, o na ves glas oznanjeni hegemoniji, na kateri je zgrajen organizem naše bratske države."

Vse poti vodijo v ... Trst, tudi njuna je preko Ljubljane vodila proti morju...: "Torej sva v Ljubljani, na gracioznem gradu, ki je zgrajen na vrhu skale; po ožjem družinskem posvetu, ki se ga je udeležil tudi nek Dunajčan, ki sè nama je pridružil med potjo, sva preglasovala Nemca in se odločila (tudi sam sem glasoval "za"), da gremo na morje ! In tako je tudi bilo."

Modrokrvi diplomat - gospod grof je med drugim povedal, da je njegov največji diplomatski čin banket, ki ga je stal 1000 šterlingov...

Konflikti med Židi in katoliki, ali Madžari in Slovenci so se vedno znova porajali. Kakor med dvema ognjema, so med njimi kolebali tudi grofje Szápáryji, ki so se v očeh domačinov predstavljali kot bogataši, ki so se udeleževali lovov in proščenskih poedin ter plesov. V tem okviru so videli znamenje družbenega in kulturnega udejstvovanja. Le to pa ni nujno pomenilo "izobrazbo duha". Kadar se je grof hotel prikupiti (slovenskemu) kleru, je preprosto segel v mošnjo, in to tako globoko, da je župnik ob mo-

Üdvözet Muraszombatból.

Fő-utca a park részlettel.

Glavna ulica na začetku stoletja

rebitnih "grehih" rade volje zamižal na eno oko in raje pridigal ostalim vernikom, češ da pre malo prispevajo za Cerkev in nje blagor, za razliko od Szápáryjevih, ki da so v mnogih letih prispevali že preveč denarja...¹²

"Modrokrvnim" se je očitalo, da hodijo po svestu z zaprtimi očmi in ne opazijo razlik okrog sebe, a tudi lokalni kozmopolitizem ni mogel koristiti "podaniškim plastem", tistemu delu Sobočanec iz vrst premožnejših kmetov in peščice malomeščanov. Vsled stremljenja za aristokratskim idealom se je plemič odtujeval ljudem in prekmurska duhovščina je v njem lahko našla zagovornika socialnih pravic le v primeru občasnih (denarnih) donacij.

Eden izmed v Soboti bivajočih je bil tudi Géza Szápáry (1828 - 1898), o katerem se je med ljudmi govorilo, da je bil zelo varčen gospod. Nasprotno od svojega starejšega sina Ladislava (1864 - 1939), ki je kot zadnji uradni lastnik soboškega gradu veliko prispeval (tudi na veliko veselje (pre)mnogih dvornih in "pomembnih" dam) k dobremu slovesu ogrskih plemenitašev, je oče Géza živel umirjeno poluradno življenje, kot mu ga je že vnaprej predpisala usoda.

Med prvimi, ki so v 19. stoletju "zaznamovali" življenje v obrobni Soboti, je bil Antal Szápáry

(1802 - 1883), poročen z Augusto Keglevich Buzin (1808 - 1879). Iz tega zakona sta hči Elizabeta (roj. 1827) in že omenjeni sin Géza.¹³ Elizabeta se je poročila z grofom Eugénom Vossom (roj. 1827); iz tega zakona je (sodeč po epitafu na soboškem pokopališču) hči - grofica Louise, ki pa je umrla že pet mesecev po rojstvu.

Géza se je 10. avgusta 1861 poročil z Marijo Györy.¹⁴ Stroga katoliška vzgoja jo je zaznamovala (za) vse življenje, vendar v pozitivnem smislu, saj si je vse do smrti prizadevala "zanemarjati" prislovičen sloves že od rojstva privilegiranih. Že njen pogled je izpričeval milino ter poštenost in kot tako so jo ljudje še dolgo ohranili v spominu. V zakonu je rodila dva sinova, leta 1864 Ladislava in 1873 Pavla.

Ljudje se grofice Marije spominjajo kot "angela dobrote", saj od nje nihče ni šel praznih rok.¹⁵ Če so se po protokolu visoke družbe v javnosti mnogi pojavljali oblečeni v izbrane toalete z dodatki dragega nakita, je grofica (če so to dopuščale okoliščine) dajala prednost preprostim

¹³ Družinska grobnica Szápáryjevih je v Sorok Uffalu. V soboški družinski grobnici je pokopanih deset članov družine - v cerkveni kripti in v kapeli štirje, med njimi tudi Antal in Mária ter grofica Louise (Jutro, 25. oktober 1939, št. 249, str. 3).

¹⁴ Marija (Mária) Györy se je rodila 7. oktobra 1840 v Nagy Perkátan-u. Imela je še dve sestrji: Felicitás in Terezija.

¹⁵ Muraszombat és Vidéke, 31. maj 1908.

¹² Marijin list, julij 1908, št. 7, str. 223.

temnim oblekam ter živela življenje zveste žene in dobre matere.

Menda ni imela kakih "skrivnosti", zato se je tudi z lažjim srcem posvečala ubožnim in bolnim ljudem. Ob njeni smrti leta 1908, ko je dopolnila 68 let, je marsikateri Sobočanec zavzdihnil: "Mater szmo zgübili, pokojna szo poznali nase nevole!"¹⁶ Tudi v Muraszombat és Vidéke jo pisec omenja kot "Sobočánko, vdovo Géze Szápáryja", ki je večji del svojega življenja prebila v soboškem gradu, v zimskih mesecih pa seveda v Budimpešti. Po soboških blatnih cestah se je na stare dni rada vozila (skupaj s še eno od izbranih prijateljic) s kočijo.¹⁷

Njena dobrota se je neposredno izkazala ob ustanovitvi soboškega "Dobrodelnega ženskega društva". 26 let je predsedovala v istoimenovanem društvu v Budimpešti. Nekoč so v ulici Szép (kjer je tudi imela domovanje) reveži ustavili promet, ko so šli k njej po hrano, ki jo je menda delila lastnoročno... Na Reki je dala zgraditi otroško sirotišnico. Tako ne preseneča, da je bila prva od Madžark modre krvi, ki jo je cesarica Elizabeta I. odlikovala z Redom najvišjih zaslug; podobna čast jo je doletela tudi od Svete Rimske Stolice.¹⁸

Umrla je po tridnevnem boju s pljučnico. Pokopali so jo v Sorok Ujfalu.¹⁹

Ob materini smrti je bilo Ladislavu 44, Pavlu pa 35 let. Odtlej je seveda dobro ime Szápáryjevih moralo sloneti na reputaciji Ladislava, ki mu je bilo v začetku dodeljeno službeno mesto reškega guvernerja, po prevratu pa je postal veleposlanik Horthyjeve vlade v Londonu. Živel je grofa primerno življenje in bi ostal v spominu Sobočanec (ter ostalih državljanov Ogrske) zapisan kvečjemu kot "zadnji od lastnikov soboške grajske posesti" ter "stalno potujoči diplomat". Toda njegov nestanovitni duh in živahna narava sta poskrbela za številne "popoprane zgodbe", o katerih se je pisalo v skoraj vseh madžarskih časopisih, tudi v uglednem budimpeštanskem "Bácsmegyei Napló".

Dve leti po mamini smrti se je Ladislav poročil. Šele pri šestintridesetih je našel srečo pri po-

tomki plemiške družine Weisenwolff, ki je imela domovanje na gradu Steyregg v Avstriji, grofici Ireni Ungnadovi. Skupnih otrok nista imela, pač pa je Irena v zakon pripeljala hčerko Mariette. Tako je Ladislavu, preden je "zaplul v zakonske vode", ostajalo več časa za plovbo po morju, saj si je kupil tudi jahto, s katero je nameraval objadrati svet, a se je le-ta kmalu razbila ob obalah Indije.²⁰

Številne (pol)uradne dolžnosti mu niso dopuščale, da bi pogosteje prihajal na soboško posest, ki je bila le ena od mnogih domovanj, namenjenih oddihu. Poti so ga vodile po vsem svetu. Tako lokalni časopis vse do leta 1919 skoraj vsak mesec poroča (kajpak na prvih straneh) o njegovih potovanjih - tudi službenih - v Budimpešto, Pariz, Sorok Ujfal, na Reko in Dunaj... Tako ne preseneča, da je leta 1907 izbruhnila mala "časopisna afera", potem ko je lokalni trgovec Kardos v svoji obtožnici zoper grofa (z namenom, da bi na sodišču pričal sebi v prid) Szápáryju med drugim javno očitil neznani naslov stalnega bivališča. Prava narava tega spora med grofom in lokalnim trgovcem ostaja bralcem prikrita, verjetno je šlo za "denarni spor", kakor je poročal tudi Muraszombat és Vidéke: "József Kardos ima do gr. Lászla Szápáryja zahtevo, ki je preko odvetnika dr. Lajosa Sömna postala pravdna zadeva. Iz nepomembnega dejstva je nastala taka svinjarija na državni ravni, o kakršni tisti, ki so jo hote ali nehoti povzročili, še sanjali niso, saj o njih predpostavljamo, da tega ne bi storili, če bi to vnaprej predvidevali. /.../ Znana stvar je, da grof Lászlo Szápáry stalnega bivališča ni imel v Murski Soboti (verjetno bo zdaj še manj tu!), ampak je kot veleposestnik potoval sem ter tja, čeprav je v soboškem gradu celo zadnji služabnik znal povedati, kje se gospod grof zadržuje. Gospod József Kardos zahteva svoj denar, prav ima, saj mu pripada, če mu."²¹

Kardos je pridobil občinsko potrdilo, češ da bivališče grofa Lászla Szápáryja ni znano, kar je v javnih občilih, lačnih senzacij, povzročilo namigovanja, da se je grof umaknil v neznane kraje zaradi nekaj tisoč kron... Pisec članka v soboškem tedniku seveda ni podlegel takšnim govoricam: "Ne glede na to, da je vsebina dokumenta očitno lažna, je občina Murska Sobota družini grofa Szápáryja dolžna hvaležnosti. Kardos ni

¹⁶ *Marijin list* 1907/08, št. 3-4, str. 199-200.

¹⁷ *Muraszombat és Vidéke*, 31. maj 1908.

¹⁸ *Prav tam*.

¹⁹ *Glej op. 16*.

²⁰ *Jutro*, 25. oktober 1939, št. 249, str. 3.

²¹ Članek "Obrekovanje grofa Lászla Szápáryja" je bil objavljen v *Muraszombat és Vidéke* 7. februarja 1907.

pomislil na to, koliko ljudi v Murski Soboti živi na račun grofovske družine, ki ves svoj denar porabi ravno tu; ni pomislil na to, da grof Szápáry žrtvuje za izgradnjo soboške cerkve blizu 70.000 kron, da je grofovska družina najlepši del svojega starega parka dala prav občini?!"²²

Kako se je vsa zadeva razpletla, ni znano, a že konec istega leta je soboške grofe doletela nova nadloga, saj je decembra v družinski palači v Pešti izbruhnil požar v osrednjem bivalnem krilu prvega nadstropja in uničil mnogo družinskih dragocenosti. Kljub visoki zavarovalni premiji je bila škoda neprecenljiva, saj je zgorel velik del (zgodovinsko pomembnih) slik ter spominskih predmetov.

Če so nekateri časopisni članki grofa Ladislava omenjali kot "nomada", so ga v letih po prevratu v časnikih dvomljivega slovesa omenjali kot "lahkoživca": "Dika in krona soboške domače elite, h kateri so svojčas spadali le akademski poklici, je bil premilostivi grof Szápáry, med plemiči znan lahkoživec..."²³

Slovesa "večnega šarmerja" se ni otresele niti na stare dni, ko je živel le še skromno, skoraj ubožno življenje sedemdesetletnika, in zdi se, da je večina govoric izvirala bolj od zavistnih Sobočancev, medtem ko so Sobočanke (če se o tem niso same prepričale) v njem videle gentlemana, celo dobričino z videzem upokojenega profesorja, ki so mu staromodne hlače opletale okrog gležnjev. In skoraj ganljivo ga je bilo gledati, ko je kupoval srce in konjičke iz lecta na soboškem sejmu leta 1931, kot je takrat zapisal eden slovenskih časopisov.²⁴

Če že drugega ne je v "vsakdanje zaspano" Sóboto" vnesel kanček vedrine, kot je to znal tudi na (pre)mnogih banketih širom Evrope, zelo pogosto pa v času službovanja v Londonu, kjer je na diplomatskem banketu v zimi 1924. leta priredil pojedino, ki je "zahtevala" kar 380 buteljšk šampanjca in 150 buteljšk tókaja. V času "diplomatiziranja" pa naj bi visoke goste povabil na kar 222 zajtrkov in kosil..."²⁵

Grofu se je očitalo predvsem troje: službena neučinkovitost, zapravljenost na račun madžarskih državljanov in popolna vdanost Horthyjevi politiki.

Zapravljenost ga je privedla do prodaje nekaterih nepremičnin, med drugim tudi soboškega gradu. Pred veliko nočjo leta 1935 je zadnjič bival pod soboškim "krovom", ko sta po prodaji ostali nedotaknjeni le še spalnica in kuhinja. Celotno grajsko posest je odkupila občina za 2.125.000 din, večina pohištva je šla čez mejo ali v zasebno ter občinsko last.²⁶

O žalostni usodi soboškega gradu govori tudi tale zbadljivka:

*Odkar je Szápáry šel, park nima mira,
stalno ga neka zadeva nervira.
Leta in leta so z njim barantali,
sedaj ga spet kupili, zdaj spet prodali.*²⁷

Na "stara leta" ga je (že) izdajalo zdravje, nakopal si je dolgove²⁸ in vendarle dosegel čast dosmrtnega člana madžarske Visoke zbornice. To in še kaj so le redki zapisali v dobro njegovega imena do 12. oktobra 1939, ko je na Dunaju umrl. Začasno so ga pokopali v bližnjem Hötzenendorfu.²⁹

O tem, da je tako Ladislava kot njegovega brata na stara leta zapustil razum, ni trdnih podatkov, čeprav so Sobočanci pogosto pripovedovali, da sta se vsak dan s kočijo vozila po prekmurskih cestah, potem ko se jima je um omračil..."³⁰

Pavel, ki je umrl tik pred koncem prve svetovne vojne, je - zdi se - imel manj obremenjeno življenje. V zakonu z Mário-Ludovico Przezdziecko, s katero se je poročil leta 1898, je imel tri otroke, hčer Elizabeto, sinova Antála in Gézo Konstantina. Slednji je v petdesetih letih doživel slavo priznanega skladatelja. Poročen s hčerjo francoskega barona Marie-Françoise Baude je živel v Parizu do smrti leta 1967.³¹ Njuna hči Zora (roj. 1932) se je poročila dvakrat, v prvi zakon

²⁶ Jutro, 28. april 1931, št. 97, str. 5.

²⁷ Kovran 1936, str. 4.

²⁸ Govorilo se je, da je veliko prepustil banki: "Prelepe plave oči ima, zato znaajo državno nadzorstvo njegovega posestva podedovati banke." (Sušnik, n.d., 28. oktober 1924, št. 247, str. 2).

²⁹ Jutro, 25. oktober 1939, št. 249, str. 3.

³⁰ Glej op. 16.

³¹ Jutro, 20. marec 1940, št. 66, str. 4.

²² Prav tam.

²³ France Sušnik, Prekmurski profil (podlistek v Slovenicu), 28. oktober 1924, št. 247, str. 2.

²⁴ Jutro, 28. april 1931, št. 97, str. 5.

²⁵ Socialist, 20. november 1924, št. 47, str. 3. (članek je seveda nekoliko prikrojen, sicer pa povzet po budimpeštanskem Bácsmegeyi Napló).

jo je popeljal Georges de Cadier de Veauce, v drugega pa leta 1971 Claude-André Donadello. Zora Szápáry je leta 1970 rodila (najverjetneje v prvem zakonu) hčer Violaine, leta 1973 pa sina Davida.

Mimo vseh "spotakljivosti", ki so jih zadevale, so Szápáryji predstavljali pomemben kamen v mozaiku madžarske aristokracije, sama Sóbota pa bi bila brez njih nekoliko pusta.

Vogrin je gizdav postal liki pav, in spačil nazadnje je tudi Slovena...

"Avtentični Madžari" so se torej izkazali v "odisejadah", grofje so s svojo prisotnostjo počastili izbrane bankete, nekaj svetovljanskih kapric pa se je prijelo tudi ostalih Sobočancev in Sobočank, med njimi na primer "vzviišen" čut za modo, ki se je pod tujim (to je nemškim, francoskim ali madžarskim vplivom) med Prekmurci "restavrirala" (že) v 18. stoletju, kakor nam v rmani besedi sporoča Mikloš Küzmič:

*Z vragom se svet je spajdašil
pokvaril je Nemce Francuz, na spako nadignil.
Vogrin posnema zdaj mrzko to gizdo,
cifrasto resan, a slabo opravo.*

*Ne brigamo več se za žitek pobožen,
za indašnjo vrelost, zdravje, ljubezen.
Vogrin je gizdav postal liki pav
in spačil nazadnje je tudi Slovena.*

/ ... /

*Namesto krščaka koš si na glavo poveznejo,
kaput si oblačijo, ne dolge suknje krznene;
črevlje slovenske sezuavajo,
nemške sandale obuvavajo.*

/ ... /

*Si čuk ali sova, ftičje strašilo?
Vlasje ti privezani v kumes štrlijo.
Vogrin ni pravi, ni pravi Sloven,
ki reže lasi si, brke si brije.*³²

Prehod iz 19. v 20. stoletje je bilo obdobje, ko se je razmahnil slovenski katoliški tisk. Ta ni bil povsem enosmeren, saj je bralce pogosto sezna-

njal z dogodki ne le v monarhiji, ampak tudi širom po svetu ter jih skušal z miselno preprostim pisanjem seznaniti tudi z razvojem znanosti. To kaže na primer kratek zapis o razdaljah med nebesnimi telesi³³ ali o prihodu Halleyevega komete: "Ka de repatica májusa 18-ga tak blüzi k Zemli, ka de z répom po zemli pometala..."³⁴ Kljub krščanski - to je znanstveno "neutemeljeni" miselnosti - pa je pisec trezno razmišljal, ko je dodal: "Repetice szo klántosje (klateži, op. D. K.) našega podnebja /.../ Tak nevarno znám li ne bode, kak nam novinárje pisejo..."³⁵

O "mobilnih izumih" ljudje niti niso veliko vedeli, še "njihova" grofica Marija se je raje kot z avtomobilom naokrog vozila s kočijo.³⁶

Prav duhovit je na primer opis aviona in avtomobila iz leta 1910: "Aeroplan sze zové tá iznájdba, z sterov sze nisternim poszrecsi, drügi pa doli szpokáplejo ino sze z masinom vréd vkü szpoterejo /.../ za avtomobile, stere zdaj zse szkoro vszaki dén vidimo tüdi po nasih cesztah, je pa szv. Kristofer zebráni za patrona, ár (ker, op.D.K.) je on patron nágle szmrüti."³⁷

Preskok v novo stoletje je prišel veliko bolj do izraza v spremenjenih pogledih na moderne - zahodnjaške tokove, kar je v praksi "izkoristila" predvsem mladež, ki se je na veliko ogorčenje Cerkve pustila "novodobno vzgajati": "Sztarinski zgodovinszki szpomeniki, pizsma, drzsavne pravice i predge nam szvedocsijó, ka szo preklinjanje türki prineszli k nam tak, kak kavó. Prle je ete narod ne preklinjao..."³⁸

Novo stoletje je prineslo tudi nove težave ne le na političnem, ampak tudi gospodarskem področju, kar je vodilo v osiromašenje velikega de-

³³ Zapis "Kako daleč je Mesec od Zemlje" (Marijin list, november 1911, št. 11, str. 352).

³⁴ Marijin list, april 1910, št. 4, str. 127.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Muraszombat és Videke je vsake toliko časa poročal o "novih avtomobilih" v soboškem okraju (25. aprila, 23. avgusta, 29. novembra 1908).

³⁷ Članek z naslovom "Letécsi lüdjé" (Marijin list, februar 1910, št. 2, str. 94): "Aeroplan se imenuje ta iznájdba, s katero se nekaterim posreči, ostali pa popadajo na ila, in si skupaj z napravo polomijo kosti /.../ za avtomobile, katere zdaj že skoraj vsak dan vidimo tüdi na naših cestah, pa je za zavetnika izbran Sv. Krištof (er), ker je on zavetnik hitre szmrüti..."

³⁸ "Starodavni zgodovinski szpomeniki, pisanja, državljanske pravice in zakoni nam pričajo, da so kletvice k nam prinesli Türki, tako kakor kavó. Prej to ljudstvo ni klelo..." (Marijin list, januar 1907, št. 1, str. 61).

³² Küzmičeva "pesnitev" se je ohranila v rokopisu Petra Borkoviča, črenšovskega župnika (1774 - 1830). Povzeta je po madžarski pesmi Magyar módi; glej: Jože Smiej, Po sledovih zlatega peresa (roman), str. 339-340, Murska Sobota 1980.

la prebivalcev tudi na Ogrskem, kjer se je nov družbeno-socialni problem kazal v alkoholizmu - tudi na zahodu Ogrske. Delavci in kmetje naj bi "zapili" blizu 431 milijonov kron alkohola,³⁹ posledica česar naj bi bilo tudi širjenje socialne demokracije, za katero je kler trdil, da: "Stera sze od tisztoaga mao siri med lüdsztvom, ka szo szíromaski delavci vu pijancsivanje zatopleni /.../ Szpije sze telko prinasz, ka poprek na leto vszaka csloveka 109 litrov alkoholiszticsne pijacse pride."⁴⁰

V Prekmurju so se očitki nanašali predvsem na "nezsrečno zsganico".⁴¹

Z vse večjim zadržkom je Cerkev seveda gledala na politične spremembe, še bolj pa na tista poluradna udejstvovanja, ki niti niso bila "politične narave". Tak je primer framonstva, katerega bistvo je javnosti vseskozi ostajalo prikrito. Vendar se je kler rad (nevedno) odzival na takšne "sporne pojave", četudi se niso tikale njihove dežele ali kraja, tako ni bila izvzeta niti obrobna Sóbota: "Od szlobodnozidárcov je doszta gucsa med nami, ár známo, ka je to edno szkrívno drúzstvo med brezvernov gószpodov /.../ pa szo grozno csemerni, csi sze vózvedi, sto szo kotrige njihovega drúzstva /.../ Na Vogrszko jih je okoli 4 jezero. Nájbóle szo razsirjeni po luteranszki drzsánjaj, ár ona goszpoda miszljio, ka szlobodnozidárec biti je ne proti njihovej veri..." Očitalo se jim je predvsem to, da "sze szkrívlejo v kmici blaznoszti pa scséjo vsze národe v to kmico szpraviti."⁴²

Pa vendarle Sóbota ni bila dolgo "zavita v temo". "Razsvetlilo" jo je (že) pred prihodom jugoslovanske vojske.⁴³ Leta 1919 je prišlo do "obračuna" z Madžari in madžaroni, a tudi grofom ni-

so prizanesli, ljudstvo pa se je z lahkoto (sodeč po mehkobi panonske mentalitete, ki so jim jo prisodili tisti izpod Alp) vrglo v objem svojim slovenskim sobratom, kar pa je že druga zgodba.

Zusammenfassung

Ein kurzer Beitrag über Ungarn, Grafen und ähnliches mehr

Sóbota, das unter der ungarischen Herrschaft bis zum Jahr 1919 den besonderen Status einer Stadtgemeinde genoß, stand immer am Rande sowohl des ungarischen als auch des slowenischen Interesses. Sóbota galt nie als Ort, der sich mit einem Bürgertum "rühmen" konnte, strebte allerdings auch nie danach. Das gesellschaftlich-soziale Gefüge wurde vielmehr von lokalen Händlern und Gewerbetreibenden, vor allem aber von national unduldsamen Ungarn bestimmt, die durch chauvinistische Theorien jegliche Anerkennung der Slowenen am linken Ufer der Mur vereitelten. Sóbota hatte angeblich kein kulturelles "Pedigree", als kulturell "aufgeklärt" galten nur wenige Auserwählte, darunter die Grafenfamilie Szápáry. Am Ende des 19. Jahrhunderts trat besonders Graf Ladislav Szápáry hervor, über dessen Genuß- und Verschwendungssucht manche (wahrscheinlich oft zutreffende!) Gerüchte kursierten. Auch während seiner Amtszeit als ungarischer Botschafter in London, wo er "unter der Schirmherrschaft" Präsident Horthys das Leben wahrlich in vollen Zügen genoß, verstummten die Gerüchte nicht. Einige Male wurde Graf Ladislav deswegen auch im Lokalblatt Mura-szombát és Vidéke verspottet.

Wie selbstverständlich wurde die Schuld an der schlechten materiellen Lage der Bevölkerung den Grafen und noch mehr natürlich den Juden zugeschrieben. Bereits im Laufe des 19. Jahrhunderts war in Sóbota der Antisemitismus vorhanden, "in vollem Umfang" aber setzte er mit Beginn der slowenischen (sprich: jugoslawischen) Herrschaft ein und war ins-

³⁹ *Marijin list*, maj 1908, št. 5, str. 156, 158; prim. Mura-szombát és Vidéke, 20. september 1908 in 3. oktober 1909

⁴⁰ "Ki se med ljudstvom širi, odkar so ubobožani delavci zapadli v pijančevanje... Pri nas se popije toliko, da pride na posameznika letno 109 litrov popitega alkohola" (*Marijin list*, maj 1908, št. 1, str. 156, 158).

⁴¹ *Marijin list*, maj 1909, št. 5, str. 152. Naj ne preseneča podatek, da je bila konec 19. stoletja prva "industrija" v Sóbotti zasebno podjetje za proizvodnjo bezgovega žganja, ki ga je vodil ob pomoči še treh delavcev gostilničar Kirbischi (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja - 20. stoletja. Občina Murska Sobota, Ljubljana 1985, str. 67).

⁴² "Veliko je govora o prostožidarjili, ker vemo, da je to neko skrivno društvo med brezverno gospodo /.../ so pa zelo jezni, če se izve, kdo je član njihovega društva /.../ Na Ogrskem jili je okrog 4000. Najbolj so razširjeni pri

tistih, ki so protestantske veroizpovedi, ker le-ti mislijo, da prostožidarstvo ni v nasprotju z njihovo vero /.../ skrivajo se v temi blaznosti in hočejo vse narode spraviti v to temo..." (*Marijin list*, april 1910, št. 4, str. 128)

⁴³ Dogovori za plinsko razsvetljavo po domovih in ulicah so v Sóbotti stekli jeseni 1908. leta (električno napeljavo je mesto dobilo šele 1926. leta), Mura-szombát és Vidéke, 27. september 1908

besondere in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts sehr radikal. Armut hat es immer gegeben, doch sorgte ausgerechnet die Mutter des erwähnten Grafen Ladislav, Marija Szápáry, als vorbildliche Christin für Mildtätigkeit gegenüber den Verarmten und für Pflege der Kranken. Durch ihre Gütherzigkeit trug sie zum besseren Ruf der Familie Szápáry bei. Ein trauriges Ende nahmen die Szápárys im Jahre 1931, als sie das gräfliche Schloß erzwungenermaßen an die Gemeinde Sóbota verkaufen

mußten. So verlor Sóbota noch das letzte bischen seiner "erhabenen" kulturellen Identität. Daran änderten auch die Bestrebungen der religiösen (katholischen) Monatszeitschrift *Marijin list* [Marienblatt] wenig, die um erzieherische Inhalte bemüht war und die Leser auch über Ereignisse außerhalb Ungarns informierte.

Schließlich begannen mit dem 12. August 1919 neue Zeiten und eine neue "kulturelle Identität".

Tone Ferenc

KAJ JE BILA TA ŽENSKA?

Najbrž ne bi bilo tega članka, če ženske, ki se v dokumentih pojavlja kot Maria Bognar, v Ljubljani ne bi srečal mož, ki je bil zaupnik nemškega konzulata. Pisal se je Rudolf Warbinek, rojen je bil leta 1900, sicer pa nemškega porekla. Njegovo ime sem našel v več dokumentih. Ko so se Nemci po državnem udaru v Beogradu s transporti odpeljali iz Slovenije v avstrijske pokrajine, je bila v vlaku 31. marca 1941 tudi Warbinekova družina, in to Karla Warbinek, roj. 24. 7. 1904 v Trstu, Maria Warbinek, roj. 26. 6. 1928 v Trstu, Rudolf Warbinek, ml., roj. 5. 12. 1929 v Trstu. Odpeljali so se v Leisach pri Lienzu. Po njihovem rojstnem kraju bi lahko sodili, da so dolga leta živeli v Trstu, kjer je bila doma Warbinekova soproga. Sam Warbinek je bil Nemec iz rajha (Reichsdeutscher). Stanovali so v Sokolski ulici 16, ki so jo pod italijansko okupacijo 1941. leta preimenovali v Prijateljevo ulico.

Rudolf Warbinek je bil zaupnik nemškega generalnega konzulata, ki ga je nemški rajh ustanovil 1938. leta namesto avstrijskega generalnega konzulata. Nemški generalni konzul je bil Hans Bernard, nato do svoje smrti julija 1942 dr. Hans Brosch, za njim pa do zloma nemškega rajha dr. Rudolf Mueller. Generalni tajnik ali kancler konzulata je bil ves čas Bruno Liesenberg. Warbineka kot zaupnika nemške obveščevalne službe nava-

ja tudi obsežno delo Nemačka obavešajna služba u Jugoslaviji. Navaja, da je Warbinek, trgovec z glasbenimi inštrumenti, delal predvsem za kriminalističnega svetnika Karla Krausa. Navaja tudi, da naj bi Warbinek pripeljal do esesovskega stotnika Walterja Kruegerja v Mikličev hotel v Ljubljano bivšega orožnika Ferdinanda Robido, ki je pozimi 1942-1943 kot partizanski kurir dobavljal partizansko pošto nemški policiji. Tako v nemškem generalnem konzulatu kot v Mikličevem hotelu, kjer je pod italijansko okupacijo bilo nastanjenih nekaj nemških nacističnih uradov, med njimi t.i. nemška policijska zvezna častnika pri italijanskem policijskem ravnanstvu (kvesturi) in karabinjerjih ter nemški pooblaščenec za preselitev Nemcev iz Ljubljanske pokrajine, sta bila nemška obveščevalna centra. Premalo je gradiva ali pa nam še vedno ni dostopno, da bi lahko natančneje razmejili dejavnost nemške vojaške obveščevalne službe (Abwehr) in policijske Sicherheitsdienst (SD) oz. gestapa.

Ko smo tako predstavili dejavnike, ki nastopajo v Ljubljani, dajmo besedo samemu Warbineku, kajti naša zgodba se začne z njim, in to v Ljubljani. Takole je poročal:

"Včeraj zvečer, 7. septembra 1941, sem v Mikličevem hotelu naletel na gospo, ki se baje piše

Maria Bognar, Madžarko iz Banata, italijansko državljanko, sestro Rdečega križa, ki mi je poročala tole:

Do 4. t.m. sem bila v Bernu, kjer sem imela priložnost, da me je povabil k sebi angleški veleposlanik. Neki gospod iz angleške tajne službe mi je predlagal, naj se seznanim z Goeringovo ženo, ki naj bi v Bernu živela z lažnim imenom. Tako bi naj drugim 4 agentom tajne službe dala priložnost, da bi ugrabili Goeringovo ženo skupaj z njenimi otroki. Ugrabitev naj bi bila po moji vrnitvi 20. septembra, lahko pa se zgodi, da bo tudi v moji odsotnosti. Ugotovila sem tudi, da je angleški veleposlanik v Bernu 3. septembra izročil švicarskemu zunanjemu ministrstvu protestno noto zaradi navzočnosti Goeringove soproge.

V nadaljnjem pogovoru z angleškim veleposlanikom sem ugotovila, da je ameriški veleposlanik v Rimu izročil papežu Rooseveltovo posebno pismo, da bi poskusil zblížati Anglijo in Italijo.

Drugi dan me je bivši jugoslovanski poslanik Jurišić s svojim avtomobilom odpeljal v tri četrt ure oddaljen grad. Okoli 100 metrov od gradu je vrtna hiša, v kateri je središče angleške tajne službe. Tukaj sem ugotovila, da mnogi nemški trgovci iz rajha vzdržujejo redno kurirsko službo s protinacističnimi ustanovami v Nemčiji. Od mene so zahtevali, da naj bi v Ljubljanski pokrajini zbirala propagandno gradivo (fotografije deklet, ki imajo na podlahti MM, časopise s poročili o ustrelih na zasedenih območjih) in na več voznjeh prenesla ljubljanskemu škofu radijski oddajnik.

Klerikalni krogi v Ljubljani posredujejo vse novice prek duhovnikov v civilnih oblekah švicarskemu konzulatu v Trstu, ki jih nato po diplomatskem kurirju posreduje dalje v Bern. Upam, da bom lahko v prihodnjih dneh nemškemu konzulatu v Ljubljani izročila nekaj fotografij teh kurirjev.

Gospod Alfons Fischer, šef recepcije v Bellevue Palace, Bern, je zvezni mož za angleško tajno službo.

Ljubljana, dne 8. septembra 1941.

Warbinek"

Pri prebiranju te izpovedi Bognarjeve agentu Warbineku se seveda takoj pojavi vprašanje, ali

je bil britanski veleposlanik v Bernu tako naven, da se je z žensko pogovarjal o takih političnih zadevah. Je bila tisti čas Goeringova žena z otroki res v Švici na počitnicah? Si ni Bognarjeva vsega tega izmislila in vlekla Warbineka za nos? Bodi kakor koli, s tem je sprožila pozvedovanje o sebi od Rima do Berlina.

Generalni konzul Brosch je prepis Warbinekovega poročila že 11. septembra 1941 poslal nemškemu zunanjemu ministrstvu v Berlinu in nemškemu veleposlaništvu v Rimu. Warbineka imenuje "tukajšnjega zaupnika" (von einem hiesigen Vertrauensmann). V dopisu Brosch pravi: "V poročilu omenjena italijanska sestra Rdečega križa se je pogovarjala tudi tukaj in navedla, da je znanka gospoda Buelowa iz nemškega veleposlaništva v Rimu. Poleg tega smo za informacije po varni poti prosili tudi konzula Schulza iz Bolzana, na katerega se tudi sklicuje Bognarjeva."

Najprej je 19. septembra 1941 prispel odgovor nemškega veleposlaništva iz Rima. Bognarjeve ne poznajo in ne pozna je niti major von Buelow, pomočnik vojaškega atašeya. Vendar pa je visok uradnik nemškega veleposlaništva v Rimu Bismarck 27. oktobra 1941 sporočil v Ljubljano, da je njihov policijski zvezni častnik izjavil, da je gradivo o Marii Bognar v državnem glavnem varnostnem uradu v Berlinu, in to v uradu gestapa (IV E - 4 - SRS-Vorgaenge).

Ko je Brosch 11. septembra 1941 pisal nemškemu konzulu v Bolzano, je pripomnil: "V poslednjem času se je tukaj v nemškem konzulatu večkrat pojavila sestra Italijanskega Rdečega križa z imenom Maria B o g n a r, ki izjavlja, da je imela prej z Vami uradne opravke. Ste pripravljeni, da o njej daste informacije? Ona tudi trdi, da je sodelovala z gospodom komisarjem gestapa Wildom. Ker dvomimo o njeni osebi, prosimo za takojšnje sporočilo po varni poti."

Nemški konzul Schulz iz Bolzana je odgovoril 20. septembra 1941:

"V času moje službene dejavnosti pri nemškem generalnem konzulatu v Trstu od julija 1940 do konca februarja 1941 sem novembra p. l. prišel v stik z gospo Mario Bognar tako, da je moji ženi pripovedovala, da vodja italijanske državne policije v Trstu meni, da vedenje nemškega generalnega konzula v Trstu v neki zadevi ni pravilno in v tisti zadevi hromi dejavnost državne policije. To sporočilo, ki je bilo očitno na-

menjeno meni, me je osupnilo in sem postal do gospe Bognar nezaupljiv. Po pogovoru z gospodom generalnim konzulom Druffelom sem ji prek svoje soproge povedal, da pogled državne policije ni pravilen in naj se državna policija, če hoče imeti nadaljnje pojasnilo, neposredno obrne na generalni konzulat. Policijsko ravnanje v Trstu se je nato res pisno obrnilo na generalni konzulat, s čimer se je izkazalo, da ima gospa Bognar zveze z državno policijo. V nadaljnjem času sem ugotovil, da ima gospa Bognar celo zelo tesne zveze z državno policijo.

Nato sem z gospo Bognar večkrat govoril o isti zadevi, sem se pa v prid obeh delov izogibal, da bi zunaj, t.j. drugi ljudje, zvedeli za najino znansitvo. Ker sem vedel, da je v službi državne policije, sem bil do nje vedno do neke mere zadržan, ker človek končno ne more biti nikdar gotov, da ga v takšnem položaju ne izkoristijo. Ona mi je v nekaterih primerih preskrbela informacije in nisem imel imel povoda za nezaupanje.

Gospa Bognar na zunaj nastopa kot sestra Rdečega križa, ona je tudi pri njegovem vodstvu. To pa je mogoče krinka za njeno pravo in zelo živahno dejavnost v službi italijanske državne policije in italijanske obveščevalne službe. Ima tudi dobre neposredne zveze z najvišjimi ministrskimi uradi v Rimu, ima vsak čas okrog sebe štab zanesljivih tajnih agentov in ima na voljo zadosti denarja. Po naravi je za svoje delo odlično usposobljena in zelo inteligentna ter dobro poučena o zadevnih razmerah obveščevalne službe in o sumljivih ali dvomljivih osebah, posebno v balkanskih deželah. Govori vse jezike z Balkana. Nastopa s svojim deklisnim imenom Maria Bognar, ki ustreza njeni službi. Po rojstvu je Madžarka, poročena je z italijanskim grofom D' Ajellom iz Neaplja, vendar že cela leta živi od njega ločena, ker se po italijanskem zakonu ni mogoče ločiti uradno. Je goreča madžarska domoljubka in velika častilka firerja in Nemcev. Dobil sem vtis, da v okviru svoje dejavnosti v prid Italije in sil osi tudi posebno rada naredi uslugo Nemcem. V pregorečnosti gre glede svojega načina naziranja nekoliko predaleč, lahko pa vendarle nudi prav koristne usluge.

Če navaja, da je sodelovala s komisarjem gestapa Wildom, gre pri tem za zmoto, saj gospod Wild ni komisar gestapa, temveč je v službi urada obveščevalne službe v Muenchnu prišel v Trst. Gospa Bognar živi v dobri veri, da je gos-

pod Wild v službi gestapa. V svoji naravni zadržanosti sem jo glede dejanske dejavnosti gospe Wilda namenoma držal v temi. Drugače pa se o pravem sodelovanju z gospodom Wildom, dokler sem bil v Trstu, ne more govoriti. Pri tem gre bolj za priložnostne ohlapne aktivnosti po popolnoma različnih smereh.

Schulz"

Schulzovo poročilo je nemški generalni konzulat 6. oktobra 1941 poslal nemškemu zunanjemu ministrstvu v Berlin. To ministrstvo pa je čez nekaj tednov prejelo tudi pismo nemškega poslaštva iz Berna z dne 28. oktobra 1941. To pismo navaja:

"Poslaštvo ne pozna italijanske državljanke Marie Bognar. "Grad" blizu Berna, ki ga omeja, bi lahko bila podeželska hiša pri kraju Muri, v kateri prebiva angleški državljan Guinness in ki pogosto dobiva obiske članov tukajšnjega angleškega poslaštva. Guinness je lastnik znanih Guinnessovih pivovarn v Angliji in poročen z rojeno Italijanko (Donna Mignona). Guinnessova soproga, ki je bila prvič poročena z Angležem Frewenom, je mati Frewena, pomočnika tiskovnega atašeja na angleškem poslaštvi v Bernu, ki dela za angleško tajno službo. Lahko domnevamo, da tudi sam Guinness dela za angleško obveščevalno službo. Tukaj ni nič znane o zvezah nemških trgovcev z Guinnessom.

Referat A nima o dozdevnem obveščevalnem delu švicarskega državljanca Alfonsa Fischerja, uslužbenca Hotela Bellevue v Bernu, nobenih natančnih podatkov. Je pa vendarle mogoče, da Fischer nudi "usluge" angleški obveščevalni službi. Referat je postal pozoren na Fischerja in zadeve ne bo izgubil iz oči.

Podp. Koerner."

V Berlinu seveda niso mirovali, temveč poizvedovali, saj novic, ki so jih dobili iz Ljubljane, ni kazalo zavriniti z levo roko. 26. novembra 1941 je IV. oddelek (gestapo) glavnega državnega varnostnega urada pisal nemškemu zunanjemu ministrstvu o "dejavnosti britanske obveščevalne službe v Švici; Maria Bognar". Pri tem se sklicuje na pismo nemškega zunanjega ministrstva z dne 5. novembra 1941. Iz pisma IV. oddelka (gestapo) zvemo marsikaj zanimivega o gospe Bognarjevi:

"V letu 1934 je v prvorazrednem hotelu v Budimpešti domnevna kneginja Josefa D' Ajella

uzbudila pozornost zaradi obsežnih stikov z neporočenimi člani diplomatskega zbora. Neki hotelski nameščenec je takrat pri večerni predstavi v prizadeti osebi spoznal nekdanjo hotelsko zofjo Mario Bognar. Bognarjeva ali drugače D'Ajello naj bi izvirala iz vasi pri Peči (Madžarska) in nekaj časa sodelovala v svetovni vojni v uniformi desetarja. Ko so ugotovili njeno osebnost, naj bi delovala kot bolničarka in se pozneje poročila z (madžarskim) huzarskim podporočnikom grofom Stefanom Majlathom. Ta zakon pa bi se naj kmalu razdrl. Bognarjeva naj bi se nato pojavila v Beogradu in bila ljubica japonskega vojaškega atašeja. Nato naj bi se zadrževala v Istambulu in se končno v Švici poročila z italijanskim knezom Josefom D' (di) Ajellom.

Predhodno življenje Bognarjeve dovoljuje sklepati, da gre pri njej za nevarno pustolovko. Kot se je tukaj zvedelo iz zanesljivega vira, ni bilo njeno srečanje z britanskim poslanikom v Bernu slučajno. Dne 3. 9. 1941 se je pa pojavila pri "jugoslovanskem poslaniku" Jurišiću v Bernu in zahtevala, naj jo seznani z britanskim poslanikom Kellyjem v Bernu. Jurišić je nato o tem obvestil "jugoslovansko zunanje ministrstvo" v Londonu in od njega prejel obvestilo, da Bognarjeva dela za italijansko obveščevalno službo. Istočasno ga je napotilo, naj ustrezno pouči britanskega poslanika v Bernu.

Ni mogoče predpostavljati, da bi italijanska stran pooblastila Bognarjevo, naj se poveže z omenjenim sovražnim diplomatom v Bernu. Nasprotno pa sumimo, da je ta korak storila za zadovoljitev potrebe po svojem uveljavljanju, morda tudi z namenom izdaje.

Zato sem policijskemu zveznemu častniku v Rimu naročil, naj o nastopu Bognarjeve v Bernu obvesti šefa italijanske državne policije in mu priporoči nadaljnje ukrepe proti njej.

Če bi tam v tej zvezi postalo znanega še kaj bistvenega, prosim za obvestilo. Istočasno priporočam, da na ustrezen način nemška inozemska predstavništva posvarite pred Bognarjevo."

Čez nekaj več kot pol leta je tudi italijanska policija dala nekaj več podatkov o Bognarjevi. Zanje zvemo iz pisma, ki ga je že omenjeni IV. oddelek (gestapo) 11. junija 1942 pisal nemškemu zunanjemu ministrstvu kot odgovor na njegovo pismo z dne 23. decembra 1941, ki ga pa ne poznamo. Takole poroča:

"Italijanska policija je po večkratnem povpraševanju in na podlagi sporočil o nastopu Bognarjeve v Švici sporočila, da je Maria Bognar rojena 8. 9. 1897 v Zmajevacu v Jugoslaviji. Po poroki z italijanskim državljanom Giuseppom Aiellom je postala italijanska državljanica. Gre za osebo, ki je znana italijanski policiji in je bila zaradi svojih hudodelnih dejanj večkrat kaznovana in je zvit in histeričen tip. Že v letu 1934 je italijansko poslaništvo v Budimpešti Bognarjevo označilo za agentko madžarske obveščevalne službe in je tudi med svojim bivanjem v Sofiji postala sumljiva zaradi luksurioznega in nezmerne načina življenja. Ker njenih dohodkov ni bilo mogoče ugotoviti, so Bognarjevo v Sofiji prijeli, zaradi pomanjkanja dokazov o kaznivih dejanjih pa izpustili.

Italijanska policija je še sporočila, da je Bognarjeva v Italiji pod nadzorom. O njej pa v poslednjem času niso mogli ugotoviti nič slabega. Zato domnevam, da je njeno svoječasno potovanje v Švico bilo v sporazumu z italijanskimi oblastmi. Imam jo za nevarno nastopačko in prosim, da pred njo posvarite nemška zastopstva v Italiji.

Po pooblastilu
podp. dr. Schmitz"

Prepis tega pisma je nemško zunanje ministrstvo 17. junija 1942 poslalo nemškemu generalnemu konzulatu v Ljubljani in nemškemu poslaništvu v Bern. Prosilo ju je, naj mu poročata, če bi še kaj zvedela o Bognarjevi. Dobilo pa je samo še eno novico, in to ponovno od zaupnika Warbineka iz Ljubljane. Ko je namreč odpotoval iz Trsta, je na tamkajšnjem kolodvoru videl Bognarjevo v spremstvu dveh oseb. Prvo je opisal kot približno 24-letno plavalasko, 165 cm visoko, močne postave, dobro, vendar nevpadljivo oblečeno itd., drugo pa kot približno 30-letnega moškega, nemarno oblečenega v svetlo obleko in visokega 160 cm. Vsi trije so vstopili v vagon I. razreda na vlaku Rim - Budimpešta ob 19.40 uri. V Ljubljani pa niso izstopili.

To je tudi vse, kar hrani arhivski fond nemškega generalnega konzulata o Bognarjevi v Političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu. Postavlja se cela vrsta vprašanj, na katera pa ni mogoče odgovoriti. Bralec se lahko prepusti bujni domišljiji ob vprašanju, kaj je bila ta ženska: hotelska zofa (tega izraza nisem našel niti v najdebelejšem nemško-slovenskem slovarju), soproga huzarskega podporočnika, ljubi-

ca japonskega diplomata in končno grofica ali kneginja, vohunka, goljufka, hudodelka? S kakšnimi lastnostmi ali čari si je lahko pridobila vse to in celo srce italijanskega kneza? Je bilo tudi pri njej kaj podobnega kot pri Mata Hari?

Zusammenfassung

Was war diese Frau?

Im September des Jahres 1941 kam Maria Bognar in Laibach an und traf dort auf den Vertrauensmann des deutschen Konsulats, Rudolf Warbinek. Sie erzählte ihm phantastische Geschichten über ihren Aufenthalt in der Schweiz, ihre Verbindungen zu jugoslawischen und britischen Diplomaten in Bern, über ihren Auftrag, bei der Entführung von Frau und Kindern der Nazigröße Hermann Göring zu

helfen, die sich angeblich zur Erholung in der Schweiz befanden, usw. Das deutsche Konsulat teilte dies dem Außenministerium in Berlin und der deutsche Botschaft in Rom mit. Außerdem wurden die deutsche und die italienische Polizei zur Ermittlung des Vorlebens und der Tätigkeit Maria Bognars beigezogen. Sie stellten fest, daß Bognar eine sogenannte Zofe-Dame in einem Budapester Hotel, die Ehefrau eines ungarischen Husarenleutnants, die Geliebte des japanischen Militärattachés und schließlich die Ehefrau eines italienischen Fürsten war. Als Mitarbeiterin des Roten Kreuzes konnte sie verschiedene Staaten bereisen und wahrscheinlich auch nachrichtendienstliche Geschäfte erledigen. Sie wurde außerdem als "hochstaplerischer" und "gerissener und hysterischer Typ" beurteilt. Was sie in Wirklichkeit war und was sie in Laibach zu suchen hatte, bleibt auch weiterhin ein Geheimnis.

Darja Mihelič

J'ACCUSE

ali

Kako popraviti po vojni storjene krivice?

Umrla je na Golniku, 23. julija 1981 ob 5. uri in 55 minut, stara sedemdeset let. Štiri dni kasneje, 27. julija ob 15. uri, so jo sorodniki, prijatelji in znanci pospremili k zadnjemu počitku v družinskem grobu na ljubljanskih Žalah.

Milica Grafenauer se je rodila 29. marca 1911 kot tretji otrok gimnazijskega profesorja slovenščine, koroškega Slovenca Ivana Grafenauerja in njegove žene Ljudmile, rojene Dolžan, katere rod je izhajal z Gorenjskega. Rojena je bila doma, pri porodu pa je pomagala babica Fani Grill. Družina se je kasneje povečala še za deset otrok.¹ Starša, zlasti mati, sta bila globoko verna in sta otroke dosledno vzgajala v katoliški veri. Hčerko sta dala krstiti 11. aprila 1911 na ime Milica Marija. Otroka je krstil kaplan p. Ernest Jenko, njegova botra pa sta bila Ivanov strokovni in poklicni kolega, gimnazijski profesor Izidor Modic² in njegova žena Marija. Milica je šla k birmi pri desetih letih, 15. maja 1921.

Po končani ljudski šoli je obiskovala klasično gimnazijo v Ljubljani. Kot tudi ostali bratje in sestre, je bila pri učenju za šolo prepuščena sama sebi in lastni pobudi. V prvem razredu gimnazije (sedanji peti razred osemletke in predvidoma šesti devetletke) je tako izdelala le z zadostnim uspehom. Do konca gimnazije se je "ujela" in 8.

razred zaključila z odliko. Maturirala je junija 1930.

Od 1930 do 1932 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani študirala slavistiko in uspešno opravila prvi diplomski izpit. Ker je doma velika družina z eno plačo gimnazijskega profesorja komaj shajala, si je bila med študijem primorana pomagati z inštrukcijami.

Ko je izvedela za možnost študija na šoli za socialno skrbstvo v Bouvigneu na Nizozemskem,³ je na željo staršev, a tudi lastno, študij slavistike prekinila in odpotovala tja. Čeprav se je

¹ Za podrobnejše podatke o družini z navedbami tozadevne literature prim.: D. Mihelič, Bogo Grafenauer - utrinki iz življenja in dela, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 13-34.

² Bil je štiri leta mlajši od Ivana (rojen je bil 1884, Ivan pa 1880); Ivan je študiral slavistiko in germanistiko na dunajski univerzi med 1900 in 1904, Izidor Modic pa isto smer na isti univerzi med 1904 in 1908. Ivan je od 1908 služboval na I. državni gimnaziji v Ljubljani, Izidor Modic pa 1909-1910 na II. državni gimnaziji v Ljubljani, nato pa na državnem ženskem učiteljskiu v Ljubljani, prim. Slovenski biografski leksikon 2, Ljubljana 1926, 243-244; 5, Ljubljana 1933, 143.

³ Dejansko je bila to šola za redovnice. Starša sta to vedela, Miličin brat Bogo pa ni bil povsem prepričan, da je bila o tem poučena tudi Milica.

redko pritoževala, je bilo iz drobnih namigov očitno, da so bile bivalne razmere tam težke.

Maja 1936 se je bolehnica vrnila domov kot članica družbe katehistinj (veroučiteljic). Socialno skrbstvo (in dušno pastirstvo) je opravljala v koloniji barak in vagonov v Mariboru. O njeni zagnanosti govori neuspeh poskus priprave tečaja, kjer naj bi govorili o težkih življenjskih pogojih tamkajšnjih prebivalcev. Govornika naj bi bila Stanko Cajncar⁴ in Miličin brat Bogo. Do tečaja ni prišlo, ker so ga klerikalni politični krogi s profesorjem Ernestom Tomcem, voditeljem mladcev preprečili. Organizatorje tečaja in njihovo delo so namreč imeli za "nezanesljivo".

Ko je izbruhnila vojna, so Milico zaradi odločne slovenske zavesti in protihitlerjevske propagande iskali, da bi jo zaprli. Ilegalno je prestopila mejo z Ljubljansko provinco in se vrnila v Ljubljano, domov k svoji družini. Ponovno se je vpisala na univerzo in od 1941 do 1943 nadaljevala s 1932. prekinjenim študijem, ki ga je februarja 1944 zaključila z diplomskim izpitom. Socialnemu poslanstvu in skrbi za soljudi je namenila prosti čas. Skrbela je za sedem sirot⁵ očetovega najmlajšega brata Cirila: mati jim je umrla na porodu 1941, oče pa dve leti kasneje, 1943. V tem času so bili v internaciji kar trije Miličini bratje⁶ in svak.⁷ Njena družina, ki jim je skušala po najboljših močeh gmotno pomagati, je zato živela v precejšnjem siromaštvu.

Milica je bila tista, ki je po vrnitvi brata Boga iz internacije (po kapitulaciji Italije septembra 1943) zanj poiskala zvezo s slovensko vlado na Kočevskem, da je lahko nadaljeval delo v zvezi s koroško mejo, ki ga je po dogovoru z Edvardom Kocbekom in Franom Zwittrom zastavil že 1941.

Po vojni je leto dni živela med katehistinjami v Mariboru. Mati prednica Marija Zdravec je med vojno umrla za jetiko, njena naslednica pa je bila Nizozemka.⁸ Milica se ni strinjala s stališči redov-

nega vodstva do tukajšnjega položaja po vojni, zato je konec 1946 izstopila iz reda in se vrnila domov.

Njeno zdravje je bilo razrahljano, konec 1947 pa so se pri njej začela kazati znamenja jetike. Ceneno možnost za zdravo okolje in okrepitev je našla v Koprivniku nad Bohinjem. Tam se ji je zdravje postopno popravilo, s tem pa je zrasla tudi želja, da bi se izkazala na dušnopastirskem področju, saj koprivniška fara tedaj ni imela duhovnika. Takrat (17. oktobra 1947) je tudi že bila zabeležena v udbaškem dosjeju o krščanskih socialcih, skupaj z očetom Ivanom in bratom Bogom, univerzitetnim docentom na Filozofski fakulteti.⁹

Predvidoma junija 1948 se je obrnila na prosvetno ministrstvo v Ljubljani z naslednjo prošnjo:¹⁰

Predmet: Dovoljenje poučevanja verouka v šoli.

P. n. ministrstvu Prosvete v Ljubljani.

Podpisana Milica Grafenauer, katehistinja, hči dr. Ivana in Milice r. Dolžan, rojena v Ljubljani 29. III. 1911, prosim za dovoljenje poučevanja verouka v šoli.

Prošnjo utemeljujem sledeče: Med vojno sem zaradi težkih razmer (štirje člani družine so bili v internaciji¹¹ in smo morali zanje skrbeti) tako oslabela, da se mi zdravstveno stanje tudi pozneje ni hotelo popraviti, dokler nisem po zdravniškem nasvetu letos pozimi odšla na zdravljenje v gore, na Koprivnik (Pokljuka). Tudi tam se mi je boljšalo le počasi, saj še v maju po cele noči od kašlja nisem spala in sem ponovno izkašljala kri. Vendar je zdaj, kot kaže tudi zdravniški pregled, stanje že dokaj boljše. Za dovoljenje za poučevanje prosim še posebej zato, ker na Koprivniku, ki je župnija, nimajo zdaj duhovnika. Starši pa žele otrokom verouka, in ker sem jaz katehistinja, so me prosili, naj prosim dovoljenja, da bi učila v šoli verouk. Po maturi sem si namreč pri katehistinjah pridobila potrebno kvalifikacijo za verouk ter sem se temu posvetila, da si je bil nam ženam takrat dostop v to stroko otežen, deloma kar onemogočen. Ker zdaj

⁴ Bogoslovec, pripovednik in dramatik, 1938 je v Ljubljani doktoriral iz teologije. Pridružil se je mladinskemu gibanju in socialnim smerem v krščanskih vrstah.

⁵ Ena teh sirot je bil slovenski pesnik Niko Grafenauer.

⁶ V internaciji so bili Bogo, Stanko in Gof. Ko so ga odpeljali, je bil slednji star komaj 17 let in je bil še gimnazijec.

⁷ Dolfe Vogeltnik, mož Miličine sestre Marije.

⁸ To je bilo za Milico razočaranje; zdi se, da je na tistem samu upala na to mesto.

⁹ Prim. J. Vodusek Starič, Poskus reprize dolomitske izjave?, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana, 1996, 97.

¹⁰ Ta in naslednji dokumenti so podani verno, torej tudi z napakami in nedoslednostmi.

¹¹ Prim. op. 6 in 7.

modernej čas odpira ženam pot v vsako delo, sem prepričana, da mi ne boste odrekli dovoljenja za verouk, dasi so ga doslej imeli redno le duhovniki.

To delo na obeh šolah na Koprivniku in v Gorjušah, ki imata po 30 do 60 otrok, in to razdeljeno v dva oddelka, mi ne bo prenaporno ter bo v primerni klimi. Ljudje pa bodo zadovoljni, ko bodo videli, da oblast upošteva želje ljudstva. In za nas veste, da je vsa družina v vojni zelo trpela in se tudi zdaj iskreno trudimo za obnovo svoje domovine. Tudi verouk v šoli, vršen v ljubezni do domovine, bo izgradnji naše nove države le koristil.

*Smrt fašizmu - svobodo narodu!*¹²

Priloge:

*Potrdilo odseka za notranje zadeve pri MLO*¹³

Potrdilo javnega tožilstva Ljubljane

Potrdilo o volivni pravici

Potrdilo škofijskega ordinariata

Zdravniško izpričevalo

Maturitetno izpričevalo.

Pismo ni obrodilo uspeha in odgovora na v njem izraženo prošnjo ni in ni bilo, pač pa so se o potrebnosti verouka začela poizvedovanja "na terenu". Zato se je Milica 20. oktobra 1947 s prošnjo za dovoljenje za poučevanje verouka obrnila osebno na ministra za prosveto. To funkcijo je tedaj opravljal zagrizeni komunist Jože Potrč. Z vsjo logiko in celo s sklicevanjem na ustavo ga je Milica skušala prepričati za pozitivno rešitev svojega dopisa. V njenem pismu bere mo:

Spoštovani tovariš minister!

Zopet se obračam na Vas zaradi dovoljenja poučevanja verouka v šoli. Ker me starši šolskih otrok stalno sprašujejo, če sem dovoljenje že prejela in kdaj pridem v šolo, odgovora na prošnjo pa še nisem prejela, zato Vas prosim, da bi stvar pospešili.

Saj resnih pomislekov glede tega ne morete imeti. Vaš pomočnik, tov. Osolnik,¹⁴ ima v roki mojo prošnjo z vsemi prilogami, med katerimi je tudi prošnja staršev šolskih otrok na Koprivniku in Gorjušah, ki so jo napisali starši in tudi podpisali vsi starši razen enega. Škoda, da sem to

zadnjič pozabila povedati. (In tudi to, da je pred menoj, precej po osvoboditvi, tukaj učila verouk neka redovnica, in to po želji partizanov.) Saj potem ne bi bilo potrebno nobeno poizvedovanje o potrebi, če je jasno, da starši hočejo verouk, ker jim to po ustavi gre. Kajne, da se ne motim, če rečem, da je potem le še vprašanje moje osebe. Prosila bi, da bi v tem oziru kmalu poizvedeli, kar morate vedeti. Vem, da ne morete izvedeti nikjer ničesar, kar bi moglo povzročiti kake pomisleke.

Res pa je, da sem, čeprav ne redovnica, niti članica kake verske družbe, vendar pa v poklicu, do katerega v glavnem nimate mnogo zaupanja. Vem pa, da Vam tu ne gre za vero, temveč za reakcionarnega duha. Toda reakcionarni krogi so mi med vojno in po osvoboditvi ponovno očitali, da sem partizanska, boljševik, komunistka itd. Tega bi reakcionarki gotovo ne očitali. Sem pa verna in sem se za poklic katehistinje odločila že pred 15 leti. Imela sem pa že nekdaj v njem dovolj težav, to pa od strani političnih katoličanov. Imeli so me za nezanesljivo, ker sem njihovo politiko in nesocialnost obsojala. Vam, tovariš minister, to zadržanje ne more biti v spotiko. Proti sami veri pa vem, da nimate nič, saj to dokazujejo ponovne izjave vodilnih državnikov in to vem tudi od svaka Vogelnika¹⁵ in svoje sestre, ki sta pripovedovala, kako se to obravnava v Beogradu.

To pa, da kot žena hočem najti pot v poklic, v katerega je bila nam ženam pot doslej otežena, skoraj onemogočena, menda za Vas ne bo ovira za dovoljenje. Saj je prav moderna smer, ki odpira ženi pot v vse stroke.

Mislím, da mi tega koraka ne boste zamerili. Saj bo za vse bolje tako, da se stvar hitro in dobro uredi. Ljudje bodo zadovoljni, pa tudi za stvar bo to dobro, kot sem že zadnjič napisala: da bo tudi verouk v šoli, vršen v ljubezni do domovine, izgradnji naše nove države le koristil.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

*Koprivnik, 20. oktobra 1947
katehistinja, Koprivnik 40.*¹⁶

Na urgenco je prejela odgovor Prosvetnega odseka Okrajnega ljudskega odbora Jesenice, ki sta ga podpisala Gasar in Kolar. Ohranjen je le

¹² Razpoložljivi izvod ni lastnoročno podpisan.

¹³ Mestni ljudski odbor.

¹⁴ Gre za Bogdana Osolnika.

¹⁵ Prim. op. 7.

¹⁶ Nad poklicem in naslovom je bil na prvem izvodu nedvomno lastnoročni podpis, ki ga na razpoložljivem dvojniku ni.

Miličin lastnoročni zaznamek¹⁷ o njegovi vsebini:

Vaši prošnji za poučevanje verouka na osnovni šoli na Koprivniku in Gorjušah, žal ne moremo ugoditi, ker je po naših informacijah želja tamkajšnjega prebivalstva, da poučuje verouk duhovnik.

Prirojena vztrajnost Milici ni dala, da bi kar zlahka odnehala. Takoj ko je prejela negativen odgovor na prošnjo, je šla v novo akcijo. Sedla je za tipkalni stroj in se 16. decembra 1947 postavi la po robu nenaklonjeni odločitvi "od zgoraj":

*Okrajnemu ljudskemu odboru Jesenice
Prosvetni odsek
Koprivnik, 16. XII. 1947.*

Spoštovana tovariša Gasar in Kolar!

Včeraj sem prejela Vaš dopis v zadevi svoje prošnje za poučevanje verouka na Koprivniku in Gorjušah. Škoda, da zadnjič nisem izročila tov. Koprivi svojega zadnjega dopisa ministru Potrču. V tem dopisu, ki ga zdaj prilagam, sem sporočila tudi, da so prošnjo staršev, da se dovoli poučevanje verouka na obeh šolah meni, katehistinji, podpisali razen enega vsi starši. S tem, sami vidite, so dovolj jasno pokazali svojo voljo. Ta prošnja je bila oddana na ministrstvu obenem z mojo prošnjo. In po ustavi gre odločitev o tej stvari staršem, kajne, da je tako. O Vašem zadnjem dopisu zato nisem nikomur nič omenila. Sem namreč malo boljša državljanka, kakor naznani Vaš informator v tej zadevi, in oblast ščitim. Ljudstvo bi se razburjalo in po krivici valilo krivdo za ta zasmeh njegove resnične volje na oblast. Prepričana sem namreč, da je krivda le na Vašem informatorju in ne na Vas. Škoda res, da onega dopisa nisem zadnjič oddala, bilo bi za Vas in zame prijetneje.

O podobnih slučajih sem govorila letos jeseni s sestro in njenim možem, svakom Vogelnikom,¹⁸ ki se je kot podpredsednik Planske komisije za Jugoslavijo na poti iz Beograda na gospodarska pogajanja v Ameriko ustavil pri nas, in je že sam slišal o teh slučajih, pa je, čeprav sam brezveren in dolgoletni partijec, to zelo obsojal. Da, tak neodgovoren informator je kriv, da ljudstvo začne dvomiti o poštenju državne obla-

sti, zato bi moral pravzaprav priti pred sodišče za zaščito države! Da, to bi zaslužil, pa bodisi da dela to le iz lahkomišelnosti in neke nestrpnosti, ki je proti interesom ljudstva in oblasti, ali pa celo zlonamerno, da bi omajal zaupanje ljudstva v oblast. Sploh pa je sporočilo informatorja brezpredmetno, saj ljudstvo dobro ve, da duhovnika za Koprivnik, ki bi mogel biti gori in učiti verouk, ni. Zato so se 99% odločili za to, da poučuje verouk katehistinja. Njihova tozadevna prošnja Vam je na razpolago na ministrstvu. Po ustavi jim torej to gre.

Ko sem prejela Vaš dopis, sem se prvi hip hotela obrniti na ministra Potrča in na svaka Vogelnika¹⁹ v Beogradu, pa če treba preko njega tudi na samega Tita. Potem pa - polivaj ogenj s pametjo - sem si rekla, da je pravilneje, ubrati najprej drugo pot. Bolj prav je, da se obrnem na okrajni odbor, ker nimam vzroka, da bi zaradi lahkomišelnosti ali zlonamerne informacije enega človeka dvomila o poštenju odbora. Tu bom o stvari, kot rečeno, molčala, da ne omajem pri ljudstvu zaupanja v oblast. Oni bi ne znali najti razlike med krivdo enega človeka in celotne oblasti. Stvar bom verjetno zaupala le eni materi, pa ne kakšni klepetavi, temveč zgrajeni, ki bo o stvari pred ljudmi molčala, pač pa bo Vas še osebno obvestila o resnični volji ljudstva v tej zadevi.

Je pa gotovo razveseljivo, da ljudje tu niso več tako starokopitni, da bi zapirali pot v to delo nekemu le zato, ker to ni duhovnik, ampak žena. Je to povsem v duhu časa.

Ker ljudje že zelo težko čakajo, da jim oblast njihovo voljo izvrši, prosim, da rešitev v tej stvari pospešite. Sicer bi zaradi dolgega odlašanja začeli o dobri volji oblasti dvomiti.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

*katehistinja²⁰
Koprivnik 40*

V Miličini korespondenci se s tem dopisovanje z oblastmi o verouku na Koprivniku in Gorjušah zaključí. Leta 1948 je zaprosila za državno službo. Decembra 1948 je sprejela mesto na jeseniški gimnaziji, ki so ga pred njo odklonili kar trije slavisti. Na ministrstvu so se ji zahvalili za uvidevnost.

¹⁷ V tem zaznamku je nekaj besed jasno razpoznavno okrajšanih, tu pa podajam besedilo in extenso.

¹⁸ Prim. op. 7.

¹⁹ Prim. op. 7.

²⁰ Zgoraj je bil na poslanem izvodu lastnoročni podpis, na razpoložljivem dvojniku pa ga ni.

Službo pa je smela opravljati le pol leta. Predana svojemu verskemu poslanstvu je vsak dan očitno zahajala v cerkev. V delavskem jeseniškem okolju je tedaj gimnazijski profesor, ki je javno obiskoval božjo službo, pomenil za oblast pravo provokacijo.

V torek, 12. julija 1949, so Milico, ko je bila med šolskimi počitnicami v Ljubljani, prijeli. Ni bilo jasno, kakšno krivdo ji hočejo naprtiti. Najprej so jo nameravali kaznovati zaradi brezdelja oz. nezaposlenosti. Ko je njena mati dokazala, da je Milica zaposlena, so Milico obsodili "zaradi prekrška zoper javni red in mir". Odločbi (izpolnjena formularja) o njeni krivdi, ki sta ju izdala Poverjenišstvo za notranje zadeve ljubljanskega rajona IV (Rakovnik-Vič) in komisija za kaznovanje prekrškov Rajonskega ljudskega odbora IV mesta Ljubljana, nosita datum 22. julij 1949. Prvi se glasi:

Štev. 68/1²¹

Poverjenišstvo za notranje zadeve rajona VI gl. mesta Ljubljana zaradi prekrška zoper javni red in mir, ki ga je storila Grafenauer Milica izda na osnovi čl. 7/1 Zakona o prekrških zoper javni red in mir sledečo

odločbo

Obdolženi Grafenauer Milica, roj. 29. III. 1911 v Ljubljani, hči Ivana in Ljudmile Dolžan, profesorica, stan. Tyrševa 17

je kriva:

da je razširjala lažnive in alarmančne vesti ter s tem rušila mir državljanom.

tč. 6.

S tem je kršil odločbo iz čl. 2. zakona o prekrških zoper javni red in mir, in se kaznuje po čl. 3 tč. 1 z tremi meseci poboljševalnega dela. Obtoženec mora plačati takso za to odločbo po t. p. 8. taks. zakona v znesku din 50.-

Utemeljitev:

Dejanje ji je dokazano po...²² ugotovitvah in kaznovanje utemeljeno.

Zoper to odločbo ima nezadovoljna stranka pravo vložiti pritožbo po tem poverjeništvu na notranje zadeve MLO²³ gl. mesta Ljubljana v 8 dneh od dneva vročitve odločbe. Pritožbo je kolkovati po t. p. št. 5 zak. o taksah v znesku 30.-din. Pritožba v smislu člena 141/II ne zadrži nastopa kazni.

Smrt fašizmu - svobodo narodu.

Ljubljana, dne 22. VII. 1949 Poverjenik.²⁴

/Lipičar Rado/

Odločba mi je vročena dne²⁵

Podpis.²⁶

Druga, sočasna odločba pa je bila naslednja:

Tj. Štev. 1161/49

Rajonski ljudski odbor - komisija za kaznovanje prekrškov v Ljubljani na podlagi 6. in 8. člena zakona o prekrških zoper javni red in mir Uradni list št. 15/49.

Odločba :

Grafenauer Milica roj. 29. 3. 1911 po poklicu profesorica stanujoč v Ljubljana, Tyrševa 17 se pošilja za dobo 24 mesecev v delavno skupino na družbeno koristna dela.

Poverjenišstvo za notranje zadeve izvrši odredeni prisilni upravni ukrep.

Ta odločba je zavezana takši po t. p. št. 7 zakona o taksah v znesku din 30.-

Utemeljitev:

Grafenauer Milica je bil/a/ z odločbo poverjenišva za notranje zadeve rajonskega ljudskega odbora IV z dne 22. VII. 1949 štev. ...²⁷ kaznovan zaradi prekrška tč. 6 člena 2 zakona o prekrških zoper javni red in mir s kaznijo 3 mesecev na poboljševalno delo. Prekršek je bil storjen v okoliščinah, ki utemeljeno dopuščajo sklep, da upravna kazen ne bo dosegla svojega namena. Poleg tega pa je pričakovati, da bo imenovani v pogojih dosedanjega načina življenja delal še naprej take podobne kršitve pravnega reda. Za-

²³ Prim. op. 13.

²⁴ Za poverjenika je podpisan Kotnik. Odločba je pečatena z okroglim žigom z napisom: Odsek za notranje zadeve pri rajonskem IO Rakovnik-Vič.

²⁵ Datum tu ni vpisan.

²⁶ Lastnoročnega podpisa na razpoložljivem izvodu ni.

²⁷ Številka ni vpisana

²¹ Krepko so tiskane besede, s katerimi je uradnik v konkretnem primeru izpolnil formular.

²² Na ohranjeni kopiji je beseda povsem zabrisana in nečitljiva, imela je 7 črk.

to je utemeljena uporaba prisilnega upravnega ukrepa pošiljanja na družbeno koristna dela.

Zoper to odločbo je dopustna pritožba v 8 dneh po vročitvi izvoda te odločbe na poverjenišтво za notranje zadeve MLO²⁸ gl. mesta Ljubljana. Pritožbe je kolkovati po tar. št. 5. zakona o taksah s takso 30.- dinarjev in je vložiti pri tuk. ljudskem odboru.

Ljubljana, dne 22. VII. 1949.

Smrt fašizmu - svoboda narodu.

Odločba mi je vročena dne...²⁹ člani komisije.³⁰
Podpis.³¹

Milica je začela odsluževati dosojeno kazen 23. julija, njeni starši pa so uradno obvestilo o kaznovalnem ukrepu in odvzemu njene prostosti prejeli šele dober mesec kasneje, saj nosi datum 2. september 1949:

RLO³² IV. za gl. mesta Ljubljana Ljubljana, dne 2. 9. 1949

Poverjenišтво za notranje zadeve
štev. 68/1

Predmet: Obvestilo

Tov. Družina Grafenauer

Ljubljana.

Tyrševa ul. štev. 17.

Obveščamo Vas, da je bila Grafenauer Milica roj. 29. 3. 1911. stanujoč Tyrševa 17., na podlagi 2. člena točka 6, zakona o prekrških zoper javni red in mir z odločbo tuk. poverjenišťva štev. 68 z dne 22. 7. 49. kaznovan na 3 mesecev poboševalnega dela in na podlagi 6. in 8. člena istega zakona kaznovan z odločbo rajonskega ljudskega odbora IV. Ljubljana štev. 161/1 z dne 22. VII. na 24 mesecev poboševalnega dela.

Smrt fašizmu³³ Svoboda narodu!

Poverjenik:

/Lipičar Rado/³⁴

Poboljševalno delo so kaznenke opravljale v delovnem taborišču na Kočevskem, v Škrilju. Bivalne razmere so bile tam slabe. Taboriščnice so stlačili v šolo in nekaj redkih hiš, ki so v kolikor toliko dobrem stanju prestale vojno viхро. Delo, ki so ga opravljale, ni bilo koristno, ampak siziofovski: prenašale so kamenje in gradile nepotrebne škarpe. Vse niso bile zaprte iz istega vzroka (odkrita pobožnost) kot Milica in niso bile enakega nazorskega prepričanja. Imele pa so eno skupno lastnost: vse so bile intelektualno nadpovprečne.³⁵ To pa je tudi omogočilo, da se je v "kazenski enoti" sklenilo mnogo znanstev in zvestih prijateljstev, ki so se obdržala tudi kasneje, kar nedvomno ni bil namen kazenskega ukrepa.

Od 27 dosojenih mesecev kazni jih je Milica "oddelala" 6. Njen oče Ivan Grafenauer, član Akademije znanosti in umetnosti, se je glede sodbe pisno pritožil pri maršalu Titu, ki je bil 1948 izvoljen in razglašen za (častnega) člana Akademije. Ali je ta ukrep kaj zalegel, ni znano. Milico so izpustili 19. januarja 1950:

VLADA LJUDSKE REPUBLIKE SLOVENIJE

Ministrstvo za notranje zadeve

Štev. III/a 17/34 - 50

Dne 19. januarja 1950.

Grafenauer Milica

Ljubljana RLO³⁶ IV

V okviru pooblastila po 2. odst. 6. čl. zakona o prekrških zoper javni red in mir Vas minister za notranje zadeve LRS³⁷ s svojo odločbo št. 37/1-50 z dne 18. 1. 1949

pogojno odpušča

s prestajanja družbeno koristnega dela, na katero ste bili z odločbo komisije za kaznovanje prekrškov RLO³⁸ Ljubljana IV št. 161/49 z dne 22. 7. 1949 poslani za dobo 24 mesecev v zvezi s prekrškom po čl. 2., toč. 6 zakona o prekrških zoper javni red in mir.

²⁸ Prim. op. 13.

²⁹ Datum ni.

³⁰ Od treh podpisov članov komisije sta berljiva prvi (Novak) in zadnji (Kotnik). Odločba je pečatena z okroglim žigom z napisom: Rajonski ljudski odbor Rakovnik-Vič glavnega mesta Ljubljana.

³¹ Lastnoročnega podpisa na razpoložljivem izvodu ni.

³² Rajonski ljudski odbor.

³³ Sledi žig kot v op. 24

³⁴ Sledi lastnoročni podpis.

³⁵ Na to dejstvo me je pred časom opozorila svakinja Alenka Puhiar, ki je podrobneje raziskovala zapiranje žensk ob koncu štiridesetih let.

³⁶ Prim. op. 32.

³⁷ Ljudska republika Slovenija

Pogojni odpust traja, dokler ne poteče čas, na katerega se je glasil upravni ukrep družbeno koristnega dela, t. j. do 12. 10. 1951.

V času pogojnega odpusta morate prebivati v kraju svojega stalnega bivališča, ki ste ga imeli pred nastopom navedenega upravnega ukrepa. Svoje stalno prebivališče smete spremeniti samo z dovoljenjem krajevnno pristojnega poverjenistva za notranje zadeve.

Pogojni odpust se prekliče, če v času pogojnega odpusta storite nov prekršek zoper javni red in mir, ki kaže na to, da ni več razlogov za pogojni odpust. Prav tako se prekliče pogojni odpust, če zapustite svoje stalno prebivališče brez dovoljenja pristojnega poverjenistva za notranje zadeve, ali če se iz Vašega vedenja in nastopanja da sklepati, da ni več razlogov za pogojni odpust.

V roku 24 ur po odpustu se morate javiti na pristojni postaji NM.³⁹

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Za ministrstvo:

Načelnik III. uprave:

/dr. Viktor Turnšek/⁴⁰

Milica se je vrnila na službeno mesto na jeseniški gimnaziji. Čeprav je že spoznala krivično režimsko kolesje, se ni vdala. Na vsak način je hotela dokazati sebi in drugim, da se v novi državi in družbi da doseči korektno obravnavanje. Zato tudi po odpustu iz delovnega taborišča ni popustila, ampak je že slaba dva tedna zatem, ko je prišla na svobodo, zahtevala popravek krivic, ki so jo zadele, in obsodbo odgovornega zanje. Njeno pritožbo proti odločbi o kaznovanju s poplajševalnim in družbeno koristnim delom, naslovljeno na Notranji odsek RLO⁴¹ in MLO⁴² Ljubljana, je odposlalo ravnateljstvo jeseniške gimnazije:

Podpisana Milica Grafenauer, roj. 29. 3. 1911 v Ljubljani, profesorica na Jesenicah, sem bila dne 12. 7. 1949 v Ljubljani aretirana ter na-

to poslana dne 23. 7. 1949 na poplajševalno delo, dne 20. 1. 1950 pa pogojno odpuščena.

Ker pa je bila vsa moja obdolžitev povsem krivična, se z zaupanjem obračam na cenjeni naslov, da poišče povzročitelja te krivice in ga kaznuje, mojo kazen pa prekliče in pogojnost odpusta razveljavi.

Ko sem bila pred Odločbo zaslišana, me o kakih lažnjivih ali alarmantnih vesteh še uprašali niso. Resničnost te moje izjave dokazuje moj spis. V odločbi pa je bilo napisano, da mi je dokazano širjenje lažnjivih in alarmantnih vesti. Moje lojalno zadržanje do ljudske oblasti pozna vsa okolica, ki v njej živim. Naj navedem nekaj dejstev.

Leta 1941 je v juniju hitlerjevska oblast v Radvanju pripravljala mojo aretacijo zaradi protihitlerjevske propagande. Tej aretaciji sem se umaknila, ter ilegalno šla preko meje v ljubljansko provinco. Tam nisem vstopila v socijalno službo ali delo, ki sem ga vršila pred aprilom, ker nisem hotela sodelovati z okupatorjem. Vpisala sem se na univerzo in študirala. Ves prosti čas pa sem porabila v skrbi za 7 sirot očetovega brata, ki jim je umrl leta 1943, dve leti po smrti svoje žene, ter v iskanju hrane. Saj smo živeli v stiski, ker smo imeli v internaciji 3 brate⁴³ in svaka.⁴⁴ Izven bloka pa nismo smeli, ker nam okupator po informacijah domačih ljudi ni zaupal.

Moje pravilno razmerje do porajajoče se ljudske oblasti dokazuje med drugim dejstvo, da sem dvakrat za brata, sedaj docenta zgodovine na univerzi, Dr. Bogota Grafenauerja, ki je bil takrat izpuščen iz italijanske internacije, poskalela zvezo s slovensko vlado na Kočevskem zaradi njegovega dela za Koroško in sicer preko Nade Dolenc. Priča je ona in njena mati. Prav tako je značilno za moje gledanje na primer dejstvo, da sem, čeprav sem bila članica holandske družbe katehistinj, vendar ostentativno odšla iz slavističnega seminarja ob priliki neke verske prireditve, in sicer zato, ker obsojam vsako politično zlorabljanje takih stvari, ter vsako nasilje nad vestjo, pa naj izhaja od katerekoli strani. (Priča za to sta med drugimi Marn Dušica in Mahnič Miško). Tudi škofu sem ob tej priliki izjavila svoje stališče.

Po vojni sem živela eno leto med katehistinjami v Mariboru. Holandsko vodstvo pa mi ni zaupalo. Prav v vprašanjih naše slovenske stvarnosti smo se ločili in ker kljub grožnji izključitve nisem hotela pristati na njihovo gledanje, so me

³⁸ Prim. op. 32.

³⁹ Notranje ministrstvo.

⁴⁰ Nad imenom med zagradama je lastnoročni podpis. Dokument je pečaten z okroglim žigom z napisom Vlada ljudske republike Slovenije Ministrstvo za notranje zadeve.

⁴¹ Prim. op. 32.

⁴² Prim. op. 13.

⁴³ Prim. op. 6.

⁴⁴ Prim. op. 7.

ob koncu leta 1946 izključili. Takratna pošta med tukajšnjim vodstvom in vodstvom v Holandiji, ter cenzura te pošte bi to lahko dokazala.

Ker sem že od pomanjkanja vojnih let zelo oslabela, sem takrat obolela na pljučih. Morala sem na zdravljenje in okrepitev. Našla sem dobro in ceneno možnost na Koprivniku v Bohinju. (Bila sem brez sredstev, oče pa je imel le majhno pokojnino.) Tam so me ljudje po odhodu sestre, ki je po naročilu partizanov otroke učila verouk, prosili, naj male pripravim za prvo obhajilo. To sem storila. Leta 1947 mi je oblast to prepovedala. Prepovedi sem se držala. Ko sem ozdravela, sem vložila prošnjo za državno službo. Decembra 1948 sem sprejela mesto na jeseniški gimnaziji, ki so ga trije slavisti pred menoj odklonili. Sprejela sem to mesto vkljub težkim prilikam za zdravje takoj po bolezni. Na prosvetnem ministrstvu so se mi zahvalili za uvidevnost. - Službo sem vršila po svojih najboljših močeh. Za počitnice sem se prijavila za nabiranje narodopisnega blaga, pregovorov itd na Dolenjskem oz. v Istri. - Kot pravi M. Djilas v govoru o šolstvu, bi tako, s strokovnim delom, skupnosti bolj koristila, kakor z ročnim delom. (Sicer mi je tudi dr. Beninger⁴⁵ priznal nesposobnost za delo v vročini.) In še to: Ponovno so mi ljudje rekli, da se ne izplača, mene vprašati za novice, ker jih itak nikdar ne vem. In - kljub temu ta obdolžitev!

Še nekaj značilnih dejstev. Moji materi so na RLO⁴⁶ IV rekli, da sem kaznovana zaradi nezaposlenosti. Dokazala je mojo zaposlitev, pozneje pa ji je bilo sporočeno, da sem bila na podlagi 2. čl. toč. 6 kaznovana po Zakonu o prekrških zoper javni red in mir. Iz tega sklepam, da me je nekdo krivično ovadil iz osebnega sovraštva. Kdo? Zakaj? Morda kak delavec - terenec, ki ne razume dela delovne inteligence? Saj tudi M. Djilas govori o tem nerazumevanju. Morda je smatral našo družino za buržujsko? Morda ker je bil oče duševni delavec in nas je vse - bilo nas je 13 otrok - študiral? Seveda ni vedel, da sta naš oče in mati za nas toliko žrtvovala, da sta morda revneje živela, kot pa na pr. on. Saj so bile v predaprilski Jugoslaviji otroške doklade obdavčene in je zato oče plačal za enega izmed nas višjo solnino, kakor pa jo je plačal za sina edinca delničar-milijonar! Tudi mi smo si kmalu morali sami pomagati z instrukcijami. Poleg tega

so metali očetu polena pod noge, bil jim je prepošten. Zato ni nikdar prišel na univerzo, čeprav tako zaslužen znanstvenik. Šele nova Jugoslavija mu je dala zaslužen priznanje za njegovo delo, ko je postal član Akademije znanosti in umetnosti. - Kje je tu kaj buržujskega, kapitalističnega? - In ta krivična sodba je zadela očeta, ohromila njegovo delovno sposobnost in s tem storila našemu prosvetnemu delu in tako ljudstvu veliko škodo, ki je - pri njegovih sedemdesetih letih - ne bo mogoče popolnoma popraviti. Vem, ta način postopanja obsojate. Saj je jasno, da je ta, ki me je javil, najprej sklenil: obsojena mora biti, zato mora biti kriva. (Kot pri Raiku ali Trajču Kostevu). - Če bi bile informbirojske vesti o novi Jugoslaviji resnične, bi se mogla bati, da bo taka sodba in krivica obveljala. Tako pa bo ljudska oblast sodbo in pogojnost odpusta razveljavila. Saj bi take krivične sodbe in obdolžitve resnično rušile red in mir državljanom, ter omajale zaupanje ljudstva v oblast. - Zato sem napisala to pismo, ker bi bil molk v takem slučaju sabotaža, destruktivno dejanje in zločin proti ljudstvu in oblasti.

Obenem prosim, da se mi dovoli začasno bivanje na Jesenicah, kjer nadaljujem službo, ki sem jo vršila pred aretacijo. Stalno bivališče imam v Ljubljani, Tyrševa c. 17/2, kjer imam možnost študija v očetovi knjižnici in pa sodelovanja z njim. Tudi znam perfektno holandsko in bi v kakih slučajih, po potrebi, lahko za ljudsko vlado v času bivanja tu kako stvar prevedla. Lani sem bila stalno prijavljena v Ljubljani, začasno pa na Jesenicah, Obrtniška 11, in sem imela mesečno vozovnico od Ljubljane do Jesenic. Tako prosim, - v interesu dela - tudi za naprej.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Ljubljana dne 4. februarja 1950.
Grafenauer Milica,
profesor - pripravnik⁴⁷

Pismo seveda ni obrodilo uspeha v smislu preklica kazni in pogojnega odpusta in odgovora nanj ravnateljstvo ni prejelo. Pač pa je notranji odsek na Jesenicah Milici odklonil prošnjo za svobodo gibanja v obmejnem pasu v planinskih krajih, češ da ji rok pogojnega odpusta še ni potekel. Zato se je pritožila na Notranje ministrstvo LRS:⁴⁸

⁴⁵ Prav: Beniger, zdravnik, dejaven v partizanski saniteti, po 1945 je delal na vodstvenih mestih v zdravstveni službi.

⁴⁶ Prim. op. 32.

⁴⁷ Razpoložljiv izvod ni lasnoročno podpisan.

⁴⁸ Prim. op. 37.

Predmet: Pritožba proti odločbi notranjega odseka na Jesenicah.

Notranje ministrstvo LRS⁴⁹

Podpisana Milica Grafenauer, profesor na Jesenicah, sem kot članica Planinske zveze Slovenije zaprosila za svobodo gibanja v obmejnem pasu v planinskih krajih, a mi je notranji odsek na Jesenicah to zavrnil z utemeljitvijo, da mi še ni potekel pogojni odpust od družbeno koristnega dela.

Dne 4. II. 1950, torej 12. dan po pogodnem odpustu, je ravnateljstvo Državne gimnazije na Jesenicah odposlalo mojo pritožbo proti krivični odločbi kazni poboljševalnega (odl. št. 68/1) in družbeno koristnega dela (odl. št. 161/49, izdal MLO⁵⁰ Ljubljana) na Notranji odsek RLO⁵¹ in MLO⁵² Ljubljana. Na to pritožbo ravnateljstvo doslej ni prejelo nobenega odgovora. Tu navažam le to, da me, ko sem bila pred odločbo zaslišana, o kakih lažnjivih ali alarmantnih vesteh niti vprašali niso, kar dokazuje moj spis. V odločbi pa stoji, da mi je širjenje lažnjivih in alarmantnih vesti dokazano. Mojim staršem pa je notranji odsek RLO⁵³ na vprašanje o vzroku moje aretacije navedel kot vzrok to, da nisem bila vključena v delo. Že to dovolj jasno dokazuje, da spada moj primer med tiste, ki jih je minister Rankovič javno obsodil. Mislim, da Notranje ministrstvo ni mnenja, da se krivice, storjene svobodnim in lojalnim državljanom, popravljajo z novimi krivicami: da se jemljejo pravice, ki jih ima vsak jugoslovanski državljan. Zato se proti temu ravnanju pritožujem.

Krivica, že v gornjem navedenem jasno dokazana, (prilagam pa v natančnejšo informacijo še svojo pritožbo z dne 4. 2. 1950) se more popraviti le

1. Z razveljavljenjem sodbe in pogojnosti odpusta, s čemer samo po sebi dobim iste pravice, kakor vsi drugi državljan, torej tudi dovoljenje za gibanje v planinskih krajih v obmejnem pasu.

2. S tem, da se mi nakaže onih šest plač, za mesece od avgusta 1949 do februarja 1950.

Itak mi je v tistem času zdravje precej trpelo, zlasti pa spomin, kar mi otežuje delo v šoli in mi bo to zavleklo strokovni izpit za približno 2 leti.

Ker mi je zdravnik zaradi prenapornega dela v šoli svetoval bolniški dopust 2 mesecev, ki naj ga preživim v planinah, zato prosim in pričakujem, da se pritožba hitro reši. Tako bo oblast storila, kar bo mogla, da se vsaj posledice krivičnega ravnanja nekaterih njenih organov popravi, v kolikor je tako občutno krivico sploh mogoče popraviti.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Jesenice, 24. julija 1951.

Grafenauer Milica⁵⁴

S svojo prislovično "grafičevsko" vztrajnostjo Milica seveda ni dosegla ničesar. Še več! Na glavo si je nakopala jezo jeseniške Zveze borcev. Izvirnega zapisa o tem med njenimi dokumenti nisem zasledila, vendar je o dogodku pompozno poročal Gorenjski glas 2. februarja 1952.⁵⁵ V članku pod naslovom "Člani zveze borcev predlagajo, da se Edvard Kocbek izključi iz Fronte in odstrani z vodilnega mesta", beremo:

NA JESENICAH ...

Prejšnji četrtek je sklical Mestni odbor Zveze borcev na Jesenicah množični sestanek svojih članov, na katerem so se pomenili o bližnjih občinskih zbiorih osnovnih organizacij Zveze borcev in o zaključku sprejemanja novih članov. Na sestanku so tudi razpravljali o Kocbekovi knjigi "Strah in pogum" in ogorčeno obsodili njeno vsebino, ki blati in izkrivlja resnico o našem partizanstvu. V zvezi s tem so govorili tudi o delovanju klerikalne reakcije na Jesenicah, med katero spadata vsekakor jeseniški kaplan in belogardiistični organizator v št. Rupertu na Dolenjskem France Brulc in prof. Grafenauerjeva, ki je bila zaradi nezakonitega in reakcionarnega delovanja enkrat že obsojena. Starši, ki so člani Zveze borcev, nočejo, da bi bivša članica klerofašistične organizacije vzgajala njihove otroke.

Po obširni diskusiji so člani Zveze borcev na Jesenicah sprejeli resolucijo, ki zahteva, da izgine Kocbekova knjiga "Strah in pogum" iz zbirnice slovenske književnosti in da se Kocbek odstrani kot podpredsednik Prezidijske ljudske skupščine LRS.⁵⁶ Človek, ki izkrivlja like naših borcev in zgodovinsko dogajanje narodnoosvobodilnega boja, ne more biti po mnenju borcev,

⁴⁹ Prim. op. 37.

⁵⁰ Prim. op. 13.

⁵¹ Prim. op. 32.

⁵² Prim. op. 13.

⁵³ Prim. op. 32.

⁵⁴ Razpoložljivi izvod ni lastnoročno podpisan.

⁵⁵ Gorenjski glas 5/1952, št. 5, Kranj, 2. februar 1952, 2.

⁵⁶ Prim. op. 37.

ki jih je knjiga "Strah in pogum" najgloblje užalila, v nobenem predstavnistvu ljudske oblasti ali množičnih organizacij. Razen tega resolucija poziva na zaostritev borbe proti klerikalni reakciji in zahteva, da belogardistični organizator France Brulc zapusti delavske Jesenice, kamor ga je zelo verjetno poslal škofijski ordinariat v Ljubljani s posebnimi nameni. Prav tako naj ne bo na Jesenicah mesta prof. Grafenauerjevi. Zveza borcev Jesenice zahteva od oblasti, da te njene sklepe upošteva in uresniči.

Milica se je na objavo v Gorenjskem glasu odzvala s tiskovno tožbo proti temu glasilu. Sovražni mlini Zveze borcev pa so mleli dalje. Mestni odbor Zveze borcev NOV⁵⁷ na Jesenicah jo je poklical na zagovor. Na svojem zboru je od nje zahteval podroben življenjepis. Poziv ni ohranjen, pač pa Miličin odgovor nanj in njena zavrnitev obtožb, ki so bile naperjene zoper njo:

Jesenice, dne 7. II. 1952.
Mestni odbor ZB⁵⁸ NOV⁵⁹

Jesenice

Ker sem se mudila v Ljubljani, da sem uredila svojo zadevo na Svetu za prosveto in kulturo v Ljubljani in pa zaradi tiskovne tožbe proti Gorenjskemu glasu, sem Vaše sporočilo z dne 3. t. m. šele zdaj prejela. Ker sem postavila datum za zbor Zveze borcev na 13. t. m., bom Vaši želji še vedno lahko pravočasno ustregla, in sicer z odkritosrčnim veseljem. Čim več boste vedeli iz mojega življenja, bolj boste spoznali, da ste se zelo zmotili v svoji resoluciji, v kolikor zadeva mene. Sicer vem, da tega ni kriva Zveza v celoti, saj me ne morete poznati. Razumem tudi, da ste pač žal -, lahko sklepali po nekaterih skušnjah s slabimi katoličani, ki so svojo domovino v resnici izdajali. Poudarjam, s slabimi katoličani. Kajti dober katoličan ve, da ne sme izdati svojega naroda, pa če bi mu tudi papež ukazal to. Zakaj četrti božja zapoved nas veže v našem razmerju do svojega naroda, ne pa do okupatorske oblasti. Temu sem bila vedno zvesta. Zato sem n. pr. šla k škofu, koroškemu rojaku mojega očeta, in ga vprašala, zakaj vendar tolikokrat v pridigah obsoja partizane, o Italijanah in belih, ki počenjajo z našimi ljudmi tako grozne stvari, pa

molči. In sem mu naštela nekaj njihovih grozovitosti. No, dovolj o tem. Dostavila Vam bom, ko poiščem doma še nekaj letnic in podobno, življenjepis "skrajno točno in resnično", kot želite. Z veseljem, saj nimam pred nikomer ničesar skrivati.

Moj brat, univerzitetni profesor, dr. Bogo Grafenauer, član Zveze borcev v Ljubljani, se je temu napadu name zelo začudil. Pozna pač moje mišljenje in delo, ve n. pr., da sem mu po njegovi urnitvi iz internacije takoj, ko se je spet lotil svojega dela za slovensko Koroško, šla iskat - preko sošolke komunistke Nade Dolenc - zvezo s slovensko vlado na Kočevskem. Ali bi bila kot reakcionarka to storila? - Sicer pa več o vsem v življenjepis.

Vam datum 13. t. m. ob 7h odgovarja? Zastopnike Sindikata oz. Prof. društva in Svet za prosveto in kulturo oz. zastopnike sem o zboru obvestila in povabila. Brat pa je itak sam član Zveze borcev.

Še to: Ker je bila obtožnica že javno izrečena, in to brez moje navzočnosti, je primerno, da bom na zboru Zveze nanjo najprej odgovorila s pojasnilom o svojem življenju in delu, da me članstvo spozna. Povabila jih bom, naj si vse dvome ali nejasnosti sproti zapišejo, da bom potem na razpolago za vsa vprašanja in pojasnila, potem ko bom povedala svoje. Vem, Zveza se je med vojno borila za svobodo, pravico in poštenje - gotovo jo danes vodi isto - zato sem prepričana, da se bomo razšli kot dobri prijatelji.

Obvestite me o sklicanju zborovanja, prosim, na oba naslova, ker ne vem, kje trenutno bom.

Jesenice, gimnazija.
Ljubljana, Tyrševa 17/II.

Milica Grafenauer⁶⁰
prof. pripr.

Dve strani zavrnitve obtožb pa se glasita:

Jesenice, 12. februarja 1952

Očitalo se mi je, da je hodil na Koprivnik tajnik papeškega nuncija in da je imel z menoj zveze. Te dni sem poizvedela, da sta bila tajnika papeškega nuncija za l. 1947 in za l. 1948 Amerikanca: O'Dailey in Bernard Smith. Da na Koprivniku nikdar ni bilo nobenega Amerikanca, razen l. 1946 ponesrečenih letalcev in tistih, ki so prišli trupla ponesrečenih iskat, pričajo:

⁵⁷ Narodnoosvobodilna vojska.

⁵⁸ Zveza borcev.

⁵⁹ Prtm. op. 57.

⁶⁰ Nad imenom in pritiskom je na dokumentu lastnoročni podpis.

Valentin Sodja, predsednik KLO⁶¹ Kopriivnik št. 2.

Ivana Sodja, njegova žena

Korošec Marija,

Janez Korošec, Kopriivnik 68

Ančka Korošec, Kopriivnik 68

Martin Haberle, /pri Vrtačarju/

Franc Dijak, /pri Dijaku/

Marija Dijak, " " "

Vincencij Medja, Kopriivnik št. 4.

Vincencij Korošec, Kopriivnik št. 4.

Frančiška Medja, Kopriivnik št. 4.

Janez Stare, /pri Skmincu/

Anton Korošec, Kopriivnik 27 /pri Vršičniku/,
odbornik OF⁶²

Justina Korošec, Kopriivnik 27 /pri Vršičniku/

Frančiška Mikelj, /pri Ješprenu/

Franca Mikelj,

Angela Mikelj,

Janez Mikelj,

Joža Urh, Kopriivnik 7.

Ivana Urh, Kopriivnik 7.

Očitalo se mi je, da je hodil na Kopriivnik neki p. Jauh in da sem imela z njim zveze.

Da s p. Jauhom nisem imela nobenih zvez, da sem se ga naravnost izogibala in da me je celo pregnal iz župnišča, kjer sem stanovala in bila na hrani dotlej pri družini Janez in Ane Korošec, sedaj Kopriivnik 68, pričajo:

Korošec Janez, Kopriivnik 68, /kjer sem najprej stanovala/

Korošec Ana, " "

Medja Vincencij, Kopriivnik 4, kamor sem se morala iz župnišča izseliti

Korošec Vincencij

Medja Frančiška

Stare Janez, /pri Skmincu/

Korošec Miha, /predsednik zadruga/, Kopriivnik 3

Korošec Marija,

Dijak Marija,

Dijak Franc,

Mikelj Frančiška,

Mikelj Franca,

Mikelj Angela,

Mikelj Janez

Podpisanimi so gornje izjave navedene priče izjavile 8. 2. 1952 in so pripravljene te svoje izjave ponoviti pred komerkoli.

Vengust Franc, prof. Grafenauer Milica prof. pripr.

predsednik prof. društva Jesenice⁶³ na gimn. Jesenice⁶⁴

Jesenice, 12. februarja 1952

Očitalo se mi je, da sem imela akcije oz. sestanke z dekleti in verouk v počitnicah 1951.

Da nisem imela sploh nikdar nobenih akcij ali sestankov z dekleti potrjujejo:

Sodja Valentin, predsednik KLO⁶⁵, Kopriivnik 2

Sodja Ivana, njegova žena

Korošec Janez, delavec, Kopriivnik 68

Korošec Ana, njegova žena

Korošec Miha, predsednik zadruga, Kopriivnik 3

Korošec Marija, njegova sestra in gospodinja, Kopriivnik 3

Urh Joža, Kopriivnik 7

Urh Ivana, njegova žena, Kopriivnik 7

Korošec Anton, odbornik OF,⁶⁶ Kopriivnik 27 /pri Vršičniku/

Korošec Justina, njegova žena

Mikelj Frančiška, pri Ješprenu

Mikelj Franca, " "

Mikelj Angela, " "

Mikelj Janez, " "

Medja Vincencij, Kopriivnik 4

Korošec Vincencij, Kopriivnik 4

Medja Frančiška, " "

Stare Janez, /pri Skmincu/

Dijak Franc, /Pri Dijaku/

Dijak Marija

Da nisem imela v počitnicah l. 1951 nobenih akcij ne sestankov, potrjujejo iste priče.

Da nisem po počitnicah l. 1947, ko se mi je to prepovedalo, nič več učila verouka, potrjujejo iste priče.

Podpisanimi so gornje izjave navedene priče izjavile dne 8. 2. 1952 in so pripravljene te svoje izjave ponoviti pred komerkoli.

Vengust Franc, prof. Grafenauer Milica
predsednik prof. društva Jesenice⁶⁷ prof. pripr.
na gimn. Jesenice⁶⁸

⁶¹ Krajevni ljudski odbor

⁶² Osvobodilna fronta.

⁶³ Spodaj je lastnoročni podpis

⁶⁴ Kot v op. 63.

⁶⁵ Prim. op. 61.

⁶⁶ Prim. op. 62.

⁶⁷ Spodaj je lastnoročni podpis.

⁶⁸ Kot v op. 67.

Soočenje na zboru jeseniške Zveze borcev pa ni potekalo tako, kot si je Milica naivno predstavljala. Na sestanku, ki je bil insceniran kot nekak čarovniški proces, so ji v sklopu obtožnice prebrali pismo, ki naj bi ga napisala med vojno. Vanj so vključili sledeče besedilo:⁶⁹

...Kdor je proti nam, gre rakom žvižgat, to se razume. Streljamo malo, bolj pobijamo. Škoda naboja za partizanske buče. Pred napadom nam tovariš Gorazd podeli odvezo. Svetinjice imamo vsi. Bilo je zelo ganljivo ... Človek mora biti trd za vse. Koder hodimo po hostah, puščamo za sabo grobove...

Miličin brat Bogo je v navedenem odlomku, katerega avtorstvo so na zboru pripisali Milici, prepoznal del dnevnika belogardistke Roze Uhan - Silve, ki ga je leto prej priobčil Franček Saje v knjigi Belogardizem.⁷⁰ Posredoval je pri Borisu Ziherlu, češ da gre za prevaro, in pri Zvezi borcev na Jesenicah zahteval sestanek, kjer naj bi se kleveta umaknila. Ziherl ga je opozoril, da bo z vmešavanjem stvari še poslabšal, od jeseniške Zveze borcev pa ni hotel nihče komentirati zadeve.

Kak dan po obravnavi na zboru jeseniške Zveze borcev NOV,⁷¹ 15. februarja 1952, je Sekretariat za personalno službo Mestnega ljudskega odbora Jesenice izdal odločbo, da država Milici odpoveduje službo. Bratova posredovanja tega sklepa niso spremenila in Milica je ostala "na cesti":

*Mestni ljudski odbor Jesenice, dne 15. II. 1952
Jesenice*

Sekr. za pers. službo

Štev. I. pers. 43/2 52/Č. S.

ODLOČBA

o prenehanju uslužbenskega razmerja zaradi odpovedi od strani države.

Na podlagi 8. 9. 80. in 90. člena Zakona o državnih uslužbencih /Uradni list LRS⁷² štev. 1-2/

1949/⁷³ in sporazumno s Svetom za prosveto in kulturo, ter tukajšnjim Izvršnim odborom MLO⁷⁴:

odločamo

da odpove država službo tov Grafenauer Milici, v zvanju prof.-pripravnik v prosvetni stroki, zaposlena v organizacijski enoti Državna gimnazija - Jesenice z dnem 1. III. 1952.

Službe je odvezana z dnem 31. III. 1952., katerega dne isteče odkazni rok od enega meseca.

Imenovana nima pravice na odpravnino, ker še ni tri leta nepretrgom v državni službi.

Odsek za računovodstvo Državne gimnazije - Jesenice bo z dnem 31. marca 1952 prenehalo izplačevati mesečne dohodke.

Proti tej odločbi ima imenovana pravico pritožbe v roku 15 dni po prejemu tega rešenja.

Razveljavlja se odločba št. 43/1, z dne 31. 1. 1952.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Predsednik MLO⁷⁵:

Kolar Matevž, l. r.

Dostavljeno:

1x imenovani

1x Ravnateljstvu Državne gimnazije⁷⁶ - Jesenice

1x Uslužbenska mapa

1x a/a

V tistem času je bil vsak, ki je na ta način izgubil službo, ožigosan. Ne glede na kvalifikacije (Milica je bila diplomirana slavistka, opravljeno je imela šolo za socialno skrbstvo na Nizozemskem, od jezikov je aktivno obvladala holandsko in nemško ter pasivno latinsko, grško, francosko, rusko in angleško) se takih nihče ni upal vzeti v službo.

Miličin brat Radogost, jezuit, pa je bil tedaj v Bijeljini v Bosni in ni imel gospodinje. Zato se mu je pridružila in nato skoraj deset let gospodinjila njemu in ubožnim okoliškim otrokom, ki jih je tudi vzgajala, inštruirala za šolo in jih učila jezikov.⁷⁷ V Bijeljini je ostala še nekaj časa, tudi ko je bil v drugi polovici leta 1960 Radogost pre-

⁶⁹ O tem mi je pripovedoval Miličin brat Bogo Grafenauer.

⁷⁰ Franček Saje, Belogardizem, Ljubljana 1951, 378; o Rozi Uhan, ki je bila doma iz Straže pri Št. Rupertu na Dolenjskem, je govor na straneh 366-368, 371-372, 376-378.

⁷¹ Prim. op. 57.

⁷² Prim. op. 37.

⁷³ Navedeni člani omenjajo le način prenehanja delovnega razmerja, ne pa razlogov za prenehanje.

⁷⁴ Prim. op. 13.

⁷⁵ Prim. op. 13.

⁷⁶ Nad besedo je kratica L. s.

⁷⁷ Očitno so jo imeli radi, saj so jo še desetletja kasneje, že odrasli, obiskovali v Ljubljani.

meščen v slavonsko Đakovo in je v Bijeljino prišel njegov naslednik. Leta 1962 se je vrnila v Ljubljano brez zagotovljene življenjske eksisten-ce.

Sredi januarja 1963 se je uspela zaposliti v pi-sarni ginekološke klinike kot statistik - analitik. Bila je prva, ki je tam vodila natančno statistično evidenco o različnih ginekoloških posegih (tudi o splavih).⁷⁸ V pokoj je stopila konec junija 1969, potem ko je izpolnila minimalne pogoje zanj; kot delovna so ji priznali leta v Bijeljini, ko je opravljala socialno delo s tamkajšnjimi otroki.

V dobrem desetletju preostalega življenja je si-cer zaživela brezskrbneje, vendar je še naprej gojila nadvse dejavno versko življenje. Kritično-predano je spremljala dogajanja v Cerkvi in opravljala svoje socialno poslanstvo, tako da je pomagala bolnim in nebolnim.

Milica je vse življenje v svojem prepričanju združevala zagnan slovenski patriotizem z glo-boko intimno pobožnostjo. Na tako simbiozo povojna, totalitarna komunistična oblast zlasti pri javnih uslužbencih⁷⁹ ni pristala. Imela pa je zvezane roke, ker je ustava državljanom sicer za-gotavljala svobodo do veroizpovedi. Nadležne vernike je na vse načine šikanirala in jih skušala načrtno javno očrniti s podtikanjem kaznivih dejanj, ki jih v resnici niso zagrešili.

Marsikdo bi rekel, da si je bila Milica sama kri-va in da je bilo njeno trmasto-naivno vztrajanje, da dokaže svoj prav, nespametno, nepotrebno rinjenje z glavo skozi zid. In vendar je občudo-vanja vredno, da je nekdo za svoje prepričanje pripravljen zastaviti svojo življenjsko usodo.

Po drugi strani pa so razni uradniki, podpisani in omenjeni v zgoraj predstavljenih dokumen-tih, nedvomno hodili po poti najmanjšega upo-ra in bili pri tem neredko "bolj papeški od pape-ža". Zlasti ogabna je bila igra tistih članov jese-niške Zveze borcev, ki so s pomočjo odlomkov dnevnika Roze Uhan falsificirali obremenilno pismo proti Milici za uprizoritev "čarovniškega" procesa februarja 1952. Načrtno zlonamerno so uporabili lažniva in ponarejena sredstva, da bi

Milico onemogočili. Težko bi se zagovarjali, da niso vedeli, kaj počno. Njihova obtožba bi se za Milico mogla končati še mnogo huje, kot se je: npr. z dolgoletnim zaporom. K sreči je Miličin brat Bogo tožitelje postavil na laž in "proces" se je zanj končal "samo" z odpovedjo službe in prisilno brezposelnostjo.

Baje se bližajo časi sprave. Zato sprašujem: Kje ste zdaj, predstavniki tedanje oblasti, da se poke-sate in opravičite za storjene krivice in da se po-klonite spominu te in številnih drugih, podob-nih pokončnih usod?

Zusammenfassung

J' ACCUSE

... oder: Wie kann nach dem Krieg begangenes Unrecht wiedergutmacht werden?

Der Beitrag beschreibt und dokumentiert eines der Schicksale jener vielen Menschen, die in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg ihre katholische Weltanschauung nicht verbergen oder gar aufgeben wollten. Der Staat duldet insbesondere bei öffentlichen Bediensteten kein offenes, sondern nur ein verborgenes Glaubensleben. Da aber die Verfassung den Staatsbürgern die Freiheit des Glaubensbekenntnisses garantierte, waren der Obrigkeit die Hände gebunden. So schikanierte sie die ihr lästigen Gläubigen auf jede erdenkliche Art und Weise und versuchte sie durch die Unterstellung von in Wahrheit nicht begangenen Verbrechen öffentlich anzuschwärzen.

Milica Grafenauer (1911-1981), Religions-lehrerin und Slowenischprofessorin, vereinte in ihrer Gesinnung einen betonten slowenischen Patriotismus mit einer tiefen, intimen Gläubig-keit, die sie nicht verschämt versteckte, sondern öffentlich bekannte. Den Unmut der Behörden zog sie sich zum ersten Mal in der zweiten Hälfte des Jahres 1947 zu, als sie auf Wunsch von Eltern eine amtliche Genehmigung für den Religionsunterricht in Koprivnik und Gorjuše zu bekommen versuchte. Diesem Ansuchen wurde nicht stattgegeben. Als sie im Jahr 1948 einen Staatsposten am Gymnasium Jesenice bekam und ihr offenes Glaubensleben nicht aufgab, wurde sie unter dem Vorwand, "daß sie erlogene und alarmierende Nachrichten verbreitet und dadurch die Ruhe der Staats-

⁷⁸ Te podatke je uporabljala tudi, ko se je z vso versko go-rečnostjo borila za omejevanje splavov.

⁷⁹ Zato ni nenavadno, da so Miličin primer februarja 1952 na jeseniški Zvezi borcev obravnavali obenem z diskreditacijo Kocbeka.

bürger gestört hat", zu 27 Monaten "gesellschaftlich nützlicher" Besserungsarbeit im Frauenarbeitslager in Škrilj in der Gottschee verurteilt. Nachdem sie 6 Monate "abgearbeitet" hatte, wurde sie auf Bewährung entlassen. Ihre Bemühungen zur Aufhebung des ungerechten Urteils hatten keinen Erfolg. Mehr noch: bei einer Versammlung des Verbandes der Kämpfer in Jesenice wurde sie aufgrund eines gefälschten, belastenden Briefes, den sie angeblich während des Krieges geschrieben

hatte, öffentlich verurteilt. Sie verlor ihre Anstellung und blieb gezwungenermaßen längere Zeit arbeitslos.

Das Schicksal Milicas wird durch die Schlüsseldokumentation der Ereignisse illustriert, die in Kopien in ihrem Nachlaß erhalten ist. Aus den Dokumenten sind auch die Unterschriften jener Amtspersonen ersichtlich, die mit der Durchführung der staatlichen Politik gegenüber den lästigen Gläubigen betrauten waren.

VSAKDAN SLOVAŠKE VASI OB KONCU FEVDALIZMA

Ján Tibenský, Pochtivá obec Budmerická, Každodenný život slovenskej dediny na konci feudálnej éri, Vydavateľstvo RAK, Budmerice 1996, 478 str.

Budmerice so dobrih trideset kilometrov oddaljene od Bratislave in na Slovaškem bi gotovo našli še mnogo podobnih krajev oz. območij, ki za njimi ne zaostajajo tako glede pestrosti in zanimivosti dogajanj v preteklosti, kakor tudi dostopnosti do arhivskega gradiva, potrebnega za njihovo proučevanje. Da pa se ravno z zgodovino Budmeric ukvarja dosedaj najobsežnejše in najpodrobnejše delo slovaške krajevine (mikro)zgodovine, je treba pripisati "logičnemu" naključju. Avtor pričujočega dela, eden najuglednejših slovaških zgodovinarjev, Ján Tibenský, je namreč rojeni Budmeričan. V svojem bogatem profesionalnem življenju se je posvečal predvsem začetkom slovaškega narodnega preporoda, sodeloval je pri večih sintezah slovaške zgodovine, velja pa tudi za utemeljitelja zgodovine znanosti in tehnike na Slovaškem. Ko se je pred dobrim desetletjem upokojil, se je spomnil tudi obljube, ki jo je kot mlad zgodovinar dal svojim sovaščanom ter začel sistematično raziskovati preteklost domačega kraja. Pri tem je poudarek usmeril predvsem na zgodovino vsakdanjega življenja ter historično etnografijo, področji, na katerih slovaško zgodovinopisje še vedno precej zaostaja.

"Najtežje delo v vsem njegovem *zgodovinskem* življenju" kot pravi sam avtor, je kmalu obrodilo sadove, s sprotnimi spoznanji in ugotovitvami pa so bili Budmeričani seznanjeni na rednih mesečnih predavanjih. Knjiga "Pochtivá obec Budmerická (prevedemo jo lahko kot 'sploštovana občina oz. skupnost')" predstavlja le drugo polovico avtorjevih izsledkov in obravnava obdobje približno zadnjih 150 let fevdalizma na tem prostoru. Obdobje torej, ki se začne l. 1705 s krvavo bitko med cesarskimi četami in Rakocijevimi vstajniki pri Budmericah (v njej so k cesarski zmagi bistveno pripomogli lokalni zemljiški gospodje Palfiji, ena najmogočnejših ogrskih aristokratskih družin) in se konča l. 1848 z razpadom fevdalne ureditve. Ob tem naj-

brž ni potrebno poudarjati, da je avtor uporabljal tudi podatke in ugotovitve iz let pred in po obravnavani dobi, ki učinkovito dopolnjujejo in osvetljujejo tako posamezne probleme, kot celoto budmeriške preteklosti.

Preden na kratko preletimo vsebino knjige, velja predstaviti vsaj najpomembnejše arhivsko gradivo, iz katerega je Tibenský črpal. Arhivski vir št. 1 so gotovo cerkvene matrike, v katerih je avtor dobil vpogled v demografski razvoj in značilnosti Budmeric, iz njih pa je lahko (zahvaljujoč posameznim "bolj domiselnim" duhovnikom) izvedel tudi marsikatero zanimivost, ki mu je služila kot kamenček pri sestavi mozaika. Drugi arhivski zaklad predstavljajo urbarji, med njimi še posebej terezijanski iz l. 1768, ki ob spremljanju demografskih sprememb ponujajo predvsem pregled socialno-ekonomske strukture podložnikov oz. njihovih obveznosti do gospostva ter države. K tem dvem virom je treba dodati še Budmeriški občinski protokol, razna ljudska štetja, cehovske knjige, inventarje in pa seveda množico dopisov, dekretov, pritožb, testamentov in ostalih dokumentov, ki sodijo med "Zapisnike sedeža zemljiškega gospostva" in jih danes hrani Slovaški narodni arhiv v Bratislavi. Prav slednji so avtorju približali različne aspekte družbenega življenja Budmeric ter mu pričarale celostno podobo vaškega življenja ob koncu fevdalizma.

Prvo poglavje ("Sestava in gibanje prebivalstva v Budmericah ob koncu fevdalne dobe") nam predstavlja demografsko sliko kraja ter njeno spreminjanje skozi desetletja, ki jo je avtor izdelal na podlagi različnih popisov prebivalstva, zemljiškokgosposkih seznamov in kot že rečeno cerkvenih matrik. Poleg nantandnega popisa družin je pozornost posvečal tudi njihovi socialni in etnični strukturi ter spremembam, do katerih je prišlo v času med prvimi deželnimi popisi prebivalstva v letih 1715 in 1720 ter uvedbo terezijanskega urbarja v Budmericah l. 1768. Izdelal je tudi statistični pregled smrtnosti in rodnosti (med letoma 1775 in 1850), sicer suhoparne podatke pa opremil in dopolnil z zanimivimi in duhovitimi (tudi tragičnimi) zgodbami, primeri in razlagami budmeriškega vsakdana. Naj omenim samo podrobno predstavitev ene od nadlog, ki so težile Budmeričane - cesarskih vojakov na (zimskem) kvartirju, ki so podložnikom predstavljali hudo breme ne le v materialnem smislu, temveč tudi na "moralnem" polju ustaljenega vaškega življenja.

Medtem ko je prvo poglavje posvečeno obsegu, strukturi in gibanju prebivalstva, se drugo ("Palfijevski gospostvi in 'spoštovana skupnost budmeriška'") ukvarja bolj z gospodarskimi razmerami podložnikov oz. njihovo ekonomsko odvisnostjo in dolžnostmi do zemljiških gospodov. Kot iztočnica je predstavljena kratka zgodovina Palfijev ter ureditve in uprave njihovih zemljiških gospostev, podrobno pa so opisani tudi potek, rezultati in posledice terezijanske urbarske reforme v Budmericah. V nadaljevanju so opisana različna področja gospodarskega življenja, marsikaj zvezo denimo o mesnicah, žitnih jamah, mlinih, majerjih (marofih) itd. ter njihovi vlogi v življenju vasi. Predstavljene so tudi opekarne (v lasti gospostva) in pa vloga ter izkoriščanje gozdov v skladu s Palfijevskimi "gozdnimi redi". Poglavje zaključuje opis življenja uradnikov, uslužbencev in hlapcev gospostva, te nekakšne nove, vmesne (sicer zelo heterogene) družbene skupine, in njihovo sobivanje z budmeriški podložniki, ki je kljub pretežni umirjenosti včasih privedlo do odkritih sporov in konfliktov.

Že sam naslov naslednjega poglavja ("O ljudeh in stvareh okrog njih ali o materialni kulturi") nas opozori, da bo beseda tekla o bivanjskem vsakdanu in značilnostih materialne kulture, zgodovina pa se bo v njem stopila z etnografijo oz. etnologijo. Najprej nam avtor predstavi vlogo novega zidanega dimnika (od zadnjih desetletij 18. st. naprej) ter njegove posledice tako za spremembe v tlorisu hiš in arhitektonskem videzu vasi, kot tudi v vsakdanjem življenju prebivalstva, v katerem je po avtorjevih besedah "predstavljal v mnogih smereh revolucionarni prevrat". Kot že rečeno se z uvedbo zidanega dimnika spremeni tudi izgradnja hiše. Kako in iz česa je le-ta sedaj nastajala, nam avtor podrobno opiše, predstavi pa tudi obrtnike, ki so jo gradili in njihove zasluške pri tem. Nadaljuje z razporeditvijo prostorov, predstavi življenje in delo v njih, opiše pohištvo, gospodinjski pribor in ostali interier ter nam na ta način do podrobnosti predstavi slovaški skansen, v katerem se da opaziti velika podobnost s slovensko domačijo iz 19. stoletja. Temu sledi še "modna revija", v kateri nam avtor predstavi in opiše oblačilno kulturo, vse do posameznih kosov moških in ženskih oblačil, njihovih materialov, cen ipd., zaključek poglavja pa je namenjen budmeriškim rokodelcem ter njihovi vlogi v vaškem vsakdanu. Omenjeno poglavje predstavlja kar šolski primer historično-etnografskega dela, v njem pa je opaz-

no odlično prepletanje spoznanj na podlagi arhivskih virov in posluha za tradicijo ter narodno blago, začinjeno s spominom na še ne tako zelo oddaljene čase in vedenjske vzorce.

Na kakšen način je bila urejena vaška (samo)uprava, kdo so bili župani, kako je bil sestavljen občinski svet in kakšne pristojnosti, pooblastila, odgovornosti in dolžnosti je kdo imel, izve mo iz naslednjega poglavja ("O občinski upravi in pravnih odnosih"). Občinski svet na čelu s županom je namreč v vsakdanjem življenju vasi igral pomembno vlogo, še posebej kar se tiče pravnega življenja, saj je predstavljal nekakšnega posrednika med podložniki in gospostvom. Njegova vloga pa se še okrepi, ko v času Marije Terezije in Jožefa II. v življenje vasi vse bolj neposredno vstopa država. Omenjena vladarja nista posegla le v odnos zemljiški gospod-podložnik, temveč sta poskušala občine pretvoriti v aktivne celice državne uprave, temu primerno pa tudi okrepiti avtoriteto župana in občinskega sveta. Aktivnost občinskih organov, ki je bila usmerjena tako na odnose znotraj občine oz. občanov med seboj, kot tudi občine navzven, je nazorno opisana, vsa pestrost pravnih odnosov (pogodbe, pritožbe, sodbe...) pa je zbrana v Budmeriškem občinskem protokolu, iz katerega nam Tibenský najzanimivejše primere oz. zapise tudi v celoti predstavlja. Opisovanje pravne zgodovine Budmeričanov avtor dopolni še z opisom pravnih določil in redov, kazenske prakse in pravnega čutenja preprostega prebivalstva, oživi pa tudi nekaj zanimivih sodnih primerov zasebno-pravnega značaja, ki so se odvijali pred palfijevsko gosposko stolico, ki je v primeru, da se sprti budmeriški stranki nista uspeli sporazumeti pred županskim sodiščem, pomenila zadnjo sodno instanco ter uživala med ljudstvom ugled in avtoriteto.

Vsakdanje življenje Budmeric se seveda ni odvijalo le na materialnem področju, zato vloge cerkve, šole in kulture nasploh, avtor ni mogel in ni smel preskočiti. V petem poglavju ("O cerkvi in župnikih, o šoli in učiteljih, o kulturnem življenju in o budmeriškem mlinarskem cehu") tako najprej izve mo (kljub razmeroma skromnim in izgubljenim virom) kratko zgodovino budmeriške cerkve, predstavljeni so pomembnejši duhovniki, njihova dejavnost ter medsebojni odnosi z občino ter verujočimi. Podrobno so naštetje tudi predpisane takse oz. plačila za obrede, ki so jih duhovniki opravljali in pa pobiranje desetine. Značilno za budmeriške duhov-

nike je bilo tudi to, da so Palfiji ravno iz njihovih vrst izbirali učitelje za svoje in ostale grajske otroke. Podobno kot cerkev in cerkveno življenje je predstavljeno tudi budmeriško šolstvo, čigar začetki segajo v sredino 16. stoletja. Opisan je materialni položaj učiteljev, ki so bili istočasno še cerkveni organisti ter vaški notarji, njihovo financiranje, način dela, učna sredstva in pripomočki, organizacija pouka ipd. Ker so bili v Budmericah mlini zelo številni, mlinarji pa ugledne osebe, znane tudi izven vasi, je v nadaljevanju podrobneje predstavljen budmeriški mlinarski ceh, njegovo delovanje in pravila, na koncu poglavja pa avtor piše še o kulturi v družbenih razmerah Budmeric in okoliških občin. Ker je o ljudski(materialni) kulturi pisal že v posebnem poglavju, se na tem mestu posveča predvsem duhovni kulturi prebivalstva, pri čemer v prvi vrsti misli na jezikovno kulturo (pismenost, vpliv kulturne zahodnoslovaščine na ljudski jezik ipd.) ter organiziranost zdravstva (babice, zdravila, higiena...), nekaj prostora pa namenja še sožitju posameznih židovskih družin z ostalim kmečkim in rokodelskim katoliškim prebivalstvom.

Francoska buržoazna revolucija je kot znano močno odmevala tudi po Habsburški monarhiji, v vrstah ogrskih jakobincev najdemo tudi precej posameznikov slovaškega rodu, nastal pa je tudi slovaški prevod Marseljeze. O odzivu Budmeričanov na revolucijo spregovori Tibenský na začetku predzadnjega poglavja knjige ("Gospodarske in socialne razmere pred revolucijo 1848/49") ter opozori na postopno, vendar očitno spreminjanje razmišljanja in čutenja podložnikov v 1. polovici 19. stoletja. Le-ti začno počasi izgubljati tradicionalno podložniško ponižnost napram zemljiškim gospodom in njihovim uradnikom, ljudsko nezadovoljstvo pa vse bolj dviga glavo, kar je še posebej razvidno iz različnih pritožb Budmeričanov proti zemljiškim gospodom, naslovljenih na stolično sedrio v Bratislavi. Neizogibno bližajočih sprememb se je začelo zavedati tudi plemstvo, l. 1836 pa začne na Ogrskem veljati novi urbarski zakon, kot poskus izboljšanja življenja podložnikov in v katerem se že opaža prebujanje duha kapitalističnega gospodarstva v deželi. Predstavitvi novega urbarja sledi prerez socialnih in gospodarskih razmer pred revolucijo l. 1848 (socialna in družbena struktura prebivalstva, premoženje...), kar se tiče same revolucije in Budmeric v njej, pa pravo zanimivost predstavljajo razmišljanja takratnega vaškega duhovnika oz. njegovi zapisi v

Protokolu budmeriške cerkve. Avtor zaključí poglavje z opisom prispevka Budmeric k razvoju slovaškega narodnega preporoda (od konca 18. st. dalje), pri čemer podrobneje predstavi življenje in delo rojaka Juraja Holčka, literata in pomembnega predstavnika slovaškega narodnega gibanja v 40., 50. in 60. letih 19. stoletja.

Marca 1848 je ogrski sejm sprejel zakone, s katerimi je bilo odpravljeno podložništvo ter z njim povezane druge pojavne oblike fevdalne družbene ureditve. Začelo se je novo obdobje v zgodovini produkcijskih odnosov ter formalno-pravnega položaja prebivalstva, ki ga tudi zadušitev revolucije ni mogla preprečiti in ustaviti. Avtor je s tem prišel do konca raziskovanega obdobja, vendar pa knjigo zaključuje s poglavjem, v katerem predstavlja porevolucijsko obdobje in še posebej problematične pravno-ekonomske odnose med nekdanjimi podložniki, bivšimi zemljiškimi gospodi ter državo ("Težka leta - od revolucije do prevrata"). S formalno odpravo fevdalizma je bivši podložnik sicer postal lastnik bivše urbarske zemlje in svobodni državljan, kaj pa je takrat v resnici imel v rokah denimo budmeriški kmet in kakšna je bila v praksi njegova enakost pred zakonom, je že drugo vprašanje. Nanj nazorno odgovarja Tibenský ter opisuje obdobje neskončnih urbarskih procesov, ki so se praviloma končevali v škodo kmeta. Ta se je istočasno vse bolj pogrezal v bedo in resnični podložniški jarem dokončno odvrget šele ob razpadu monarhije oz. prevratu 1918.

Zgornji povzetek je seveda samo najsplošnejši pregled vprašanj, problemov in tem, katerih se v knjigi loteva avtor. Ob njih je osvetljena še množica podrobnejših in posameznih vidikov življenja vaške skupnosti, ki jih na tem mestu nismo mogli posebej predstaviti, gotovo pa bi se našlo še marsikaj zanimivega, čemur pa avtor tokrat (najbrž iz različnih razlogov) ni posvetil (večje) pozornosti. Ponekod je opazno (sicer nemoteče) tudi rahlo idealiziranje vaške skupnosti in njene harmoničnosti, vendar pa so eventualne pomanjkljivosti zanemarljive v primerjavi s celotnim delom. Delom, ki se ga da uvrstiti med najpopolnejše prikaze posamezne krajevne zgodovine in ki ga povrh odlikuje še smisel ter občutek za zgodovino vsakdanjega življenja. Z njim so v prvi vrsti pridobili Budmeričani, je izrednega pomena za slovaško zgodovinopisje (ki mu mimogrede zaradi prevelikega politiziranja ter obremenjenosti z II. svetovno vojno ne sije ravno sonce), kot vzorec ali pripomoček pa lahko

služi vsakomur, ki se namerava spoprijeti s podobnimi vprašanji (tudi naše) preteklosti.

Tone Kregar

V OSRČJU POD DVATISOČAKI SE RODI KOMAJ OPAZEN STUDENČEK

Matevž Lenarčič / Branko Goropevšek / Janez Cvirn, Savinja, EPSI, Nazarje 1996, 111 strani.

Avtorji so se s fotoaparatom (Matevž Lenarčič) in peresom (Branko Goropevšek, Janez Cvirn), 'spustili' po reki Savinji, od njenega izvira v skalah pod Okrešljem do zlitja s Savo pri Zidanem Mostu. Nastala je monografija, ki pa se ne omeji zgolj na reko, ampak bralcu odkrije marsikaj tudi o krajih in ljudeh, ki so tako ali drugače povezani z njo.

Knjiga pritegne predvsem z izvrstnimi fotografijami, na katerih je svet okoli reke prikazan v vsej svoji lepoti, s posnetki gora, dolin, prodišč in jezov, ki z vodo sestavljajo značilno veduto Savinje, z razkritjem sveta nenavadnih barv, ki se odpira pod gladino, in posnetki vasi, mest in drugih stvaritev človeških rok, ki so skozi čas postale neizbrisen del pokrajine.

Zgodbo dopolnjuje besedilo, v katerem zvemo poleg natančnejšega, marsikdaj kar pesniškega, opisa krajine tudi veliko o vlogi reke v življenju ob njej živečih ljudi. Seznanj nas tudi s kratko zgodovino krajev in zanimivostmi, ki so povezane s stoletji sožitja reke in človeka. V ta sklop sodijo predvsem številne legende ter skrivnostne zgodbe o vilah, povodnem možu in drugih mitoloških bitjih, ki so nekdanj burile človeško domišljijo, danes pa jih še vedo povedati nekateri domačini. Pisca sta jih nekaj vključila tudi v pričujočo monografijo in s tem pripoved napravila še bolj zanimivo, hkrati pa poskrbela, da zanimiv del ljudskega izročila ne bo ugasnil v pozabo.

Knjigo so avtorji sicer razdelili na štiri dele, v vsakem pa posebej predstavijo eno izmed večjih pokrajin skozi katere teče Savinja: Zgornjo in Spodnjo Savinjsko dolino, Celje in na koncu laško pokrajino.

Opis potovanja se začne v skalah pod Okrešljem, od koder najprej skoraj neopazen izvir prične svojo avanturo, kmalu pa s slapom Rinko že ponudi prvi veličasten prizor, kakršnih sicer pozorno človeško oko na njegovi poti opazi še mnogo.

Kmalu zatem reka vstopi v Logarsko dolino, kjer se z združitvijo rečic Črne in Jezere prične 'prava' Savinja. Sploh je zanimiv izvor imena Jezere. Svoje ime je namreč dobila po jezeru, ki je nekoč bilo tam, kot vedo povedati domačini, dokler ga ni izpustila jezerska pošast, linvort imenovana.

Po nekaj kilometrih Savinja zapusti edinstveno Logarsko dolino in zavije v bolj temačne predele Socke. Obdajo jo visoke pečine, ena imed njih je tudi Olševa, v katere skalah je bila odkrita lovska postojanka paleolitskega človeka.

Pot nato pripelje do idilične vasi Solčave, ki je bila skozi čas vedno nekako odmaknjena od burnih dogodkov zgodovine, z izjemo začetka petdesetih let devetnajstega stoletja, ko so se v te kraje zatekli vojaški beguni, ki niso hoteli služiti cesarju, in je bila Solčava označena kot "največja razbojniška trdnjava".

Drugeče pa je življenje tod teklo svoj mirni tok, ki so ga zmotili le redki tujci, tisti, ki pa so prišli, so se v te lepe kraje skoraj zagotovo še vrnili.

Kmalu se Savinja poslovijo še od zadnje ledeniške doline ob njeni strugi, Robanovega kota, od koder priteče tudi eden izmed mnogih pritokov, ki s sabo prinesejo mnogo vode in prod.

Naslednji zanimiv naravni spomenik pa se ob strugi pojavi kaj kmalu. Gre za mogočno skalo v bližini presihajočega studenca, skozi katero je vodila pešpot na najožjem predelu soteske Savinje, imenujejo jo Igla. Na ti dve zanimivi stvaritvi narave pa se navezuje tudi veliko zgodbic in legend, ki še vedno krožijo med domačini, pri vseh pa ima glavno vlogo vrag velikan z Raduhe.

Ob sovodju Savinje in Lučnice leži naslednja vas, Luče. Tu se spremeni marsikaj, spremenijo se namreč tla, svet nad reko pa postane veliko bolj položen in gosto posejan z iglavci. Ti gozdovi so dolgo bili, in so za nekatere še vedno edini vir zaslužka, temu primerno pa je bilo tudi

število žag na vodni pogon, katerih ropot se je nekdanj slišal po celi dolini, danes pa jih je ostalo še zelo malo.

Naslednji kraj leži prav tako ob sotočju, tokrat Ljubnice in Savinje. Imenuje se Ljubno, trške pravice pa si je zaradi pomembnega prometnega vozlišča, uspel pridobiti že v petnajstem stoletju. Predstavlja tudi začetek savinjskega splavarstva, ki je svoj največji razcvet doživelo v času med obema vojnama, ko se je ob nizki vodi na Savinji nabralo tudi nad tisoč splavov.

Tudi tu pa imajo domačini svojega 'linvorta', povodnega moža, ki prebiva v tolmu pod ljubenskim mostom in preži na ribe, ljudem pa menda ni nevaren. Včasih ob mesečini zleze iz vode in zaigra na piščal, da prikliče vile pogorkinje, ki med kopicami sena zaplešejo vilinsko kolo.

Streljaj stran se nahaja manjša vas Radmirje, v katere stari božjepotni cerkvi je urejena dragocena zbirka starih mašnih plaščev in druge dragocene cerkvene opreme.

S to vasjo pa se za Savinjo prične bolj raven svet, skozi katerega teče leno in počasi, njen tok pa se ponekod razleze v več rokavov. V tem delu Savinjske doline, v Nazarjah, je zdaj skoncentriran večji del lesne industrije, do katere združitve je prišlo z zamrtjem splavarstva.

Zgornjo Savinjsko dolina zaključuje Mozirje, "dika Savinjske doline", kot je ta kraj poimenoval Anton Aškerc, ki je tukaj služboval kot kaplan. Tudi sicer ima kraj več stvari, na katere je lahko upravičeno ponosen. Ponosen je lahko na svojo zgodovino in na vrle može, ali pa na mednarodno znani cvetlični park Savinjski gaj.

Naslednji mejnik Savinje sovпада ravno s petnajstim poldnevnikom vzhodne zemljepisne dolžine, ki poteka skozi ozko in mračno Sotesko. Tod se namreč začena Spodnja Savinjska dolina, za katero je značilno, da zelo poleni tok prej zelo živahne reke.

Prvo večje naselje tod je Letuš, nižje od njega pa se pojavijo mnogi stranski rokavi, ki pa so zaradi svoje nepredvidljivosti ob neurjih, ljudi odvrnili od naselitve na samih bregovih reke. Človek je danes uspel reko ukrotiti, vendar so se posegi v naravno okolje izkazali kot dvorezen meč; nemirna voda je sicer bila ujeta med nasipe, iz-

gubila pa je svoj nekdanji lesk. Predvsem sta kratko potegnili prej bogata flora in favna. Pomemben delež pri onesnaževanju Savinje ima tudi reka Paka, ki iz Šaleške doline prinaša vse preveč umazanih dokazov kratkovidnega razmišljanja človeka.

Niže od jezu pri Podvinu ležijo Braslovče, ki so kot edini kraj v Savinjski dolini ohranile značilno trško veduto, močan pečat pa je trgu vtisnil tudi grad Žovnek, ki stoji v neposredni bližini.

Savinja se kmalu začne, potem ko gre najprej skozi Polzelo, počasi pomikati s severnega proti južnemu robu doline. Ti kraji so odigrali pomembno vlogo predvsem v času pritiska germanskih plemen, ko je bil v Ločici pri Polzeli postavljen rimski legijski tabor, takrat pa je Savinja pokazala zobe in v veliki poplavi v tretjem stoletju precej spremenila sliko tega dela doline. Poplavljen je bila tudi rimska nekropola v Šempetru, tamkajšnji nagrobniki pa so po več kot tisoč petsto letih mirovanja po naključju ponovno prišli na plan v tem stoletju.

Reka teče še mimo nekaj manjših krajev, se združi z dvema večjima pritokoma in že doseže Žalec, zadnje večje mesto v Spodnji Savinjski dolini. Pokrajino samo pa sicer zaznamujejo številna hmeljišča in najlepša stavba ob celotnem toku Savinje, baročni dvorec Novo Celje.

Avtorji namenijo precej pozornosti Celju, ki pa si s svojo bogato zgodovino to gotovo zasluži. Skozi stoletja je bilo mesto velikokrat na težkih preizkušnjah, a se je vedno znalo, tudi dobesedno, dvigniti iz pepela. Spomin na pretekle čase ohranjajo zgodovinske zbirke in nekatere zgradbe, na čelu s Starim gradom. Zanimivo je tudi dejstvo, povezano s Savinjo, da je bilo mesto včasih na desnem in ne na levem bregu reke, vendar je od tega časa preteklo že precej vode.

Savinja nato, potem ko se poprej združi z več potoki, v ostrem loku zavije proti zadnjemu delu svoje poti, laški pokrajini. Slednjo zaznamujejo predvsem mnogi izviri termalne vode, eden takšnih je tudi v samem Laškem, ki pa je bolj kot po zdravilišču znano po pivu. Kraj sam ponuja z bližnjo okolico kar nekaj lepih prizorov, izstopajo pa stožčasti Hum, grad Tabor in veduta s Savinjo in starim mestnim jedrom.

Reka kmalu prispe do Rimskih Toplic, kjer so možnosti za zdraviliškarstvo prav tako izvrstne.

V teh krajih je mladost preživeljal Anton Aškerc, ki je ostal s Savinjo povezan tudi kasneje, posvetil pa ji je nekaj lepih verzov, kot so npr. tisti iz balade Skala v Savinji:

Ne sliši nihče... Vse molči, Savinja mimo le šumi.

Na podoben način, zelo mirno, pa reka Savinja tudi zaključi svojo pot, ko se pod mostovi v Zidanem Mostu povsem nevsiljivo združi z reko Savo in tako zaključi svojo zanimivo pot.

Simon Zupan

S PESMIJO PROTI OKUPATORJU

Marija Stanonik, *Iz kaosa kozmos. Kontekstualnost in žanrski sistem slovenskega odporiškega pesništva 1941-1945*. Borec, Ljubljana 1995, 400 strani.

V seminarju pokojnega prof. Metoda Mikuža je beseda ne tako poredko nanese tudi na umetnost. Profesor je bil prepričan, da vsa velika dejanja v zgodovini puščajo za seboj tudi velike umetniške stvaritve. Rad je navajal imena nekaterih umetnikov – udeležencev NOB – in našteval njihova dela. Ob tem je tudi poudarjal, da na nizkost nasprotnikov partizanov kaže tudi njihovo umetniško ustvarjanje, ki ga praktično naj ne bi bilo. Posebej ga je motilo, da NOB še ni dobil "velikega teksta" in se je temu nemalokrat čudil. Knjiga z gornjim naslovom ne daje odgovora na vprašanja, ki si jih je zastavljal pokojni profesor, kaže pa na eno možnih poti za iskanje velikega teksta, ki sicer ni tisto, kar si je on želel, je pa vsekakor izjemni opus.

Ob delu Marije Stanonik o pesništvu odpora, se bralcu zastavljajo številna vprašanja. Tako kot je avtorica v dilemah, ko po delih zgodovinarjev opisuje politično in vojaško ozadje časa, ki ga obravnava, je tudi bralec njene knjige v precepu, ali nam ne daje avtorica enega najboljših in argumentiranih odgovorov v zvezi s prepiri o NOB in revoluciji. Dejstvo je, da je partizanstvo propagandi posvečalo izjemno pozornost, da je ravno ta dejavnost bila eno glavnih sredstev, ki je borce spreminjala v revolucionarje. Temu je služila tudi pismena beseda, tudi pesništvo, vendar ne vse. Poleg pesništva iz sebe in za sebe, je

obstajalo tudi pesništvo iz vojaških in političnih potreb. Slednje je bilo na Slovenskem že dokaj obdelano v zvezi z znanim problemom "partizanske breze".

Avtorica, tudi sama pesnica, rojena po II. svetovni vojni in tudi v ostalih ozirih neobremenjena, se je raziskovanja zastavljene problematike lotila silno studiozno in predvsem z velikim poslušom za človeka. Obravnavanje najhujših človeških stisk namreč ni zmožen človek, ki ima vso vsebino svoje osebnosti na koncu jezika.

Marija Stanonik je vsebino knjige razdelila v dva dela. Prvi obravnava teoretična in metodološka izhodišča, drugi je empirična analiza. Za zgodovinarje je posebno privlačen drugi del s pododdelkom Komunikacijska oziroma družbenotvorna funkcija slovenskega odporiškega pesništva 1941-1945. V njem obravnava najprej zgodovinsko ozadje, nato diferenciacijo literarne kulture in dileme slovenskega odporiškega pesništva, predmetne okoliščine, psihološko ozadje ter vprašanje sprejemalca. Prvo kar navduši v tem sklopu je njeno razumevanje odpora. Je namreč širše od partizanskega boja in z njim povezanih dejavnosti, saj ni spregledala, da v taboriščih le niso bili samo pristaši OF. Še več! Opozarja, čeprav bolj mimogrede, celo na svojevrstno pesniško upornišvo slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko, zlasti med Korošci. Seveda pa se je v večini konkretnih primerov morala nasloniti predvsem na partizansko pesništvo. Ta oblika človeškega izpovedovanja je imela med njimi izjemno vlogo, kar ni vidno le iz poimenovanja nekaterih brigad: Prešernova, Gregorčičeva, Levstikova, nenazadnje Cankarjeva, ne pa Gradnikova, ampak tudi iz navade, da je pogreb padlega partizana spremljala prigodna pesem.

Bralca posebej pritegne odnos partizanskega vodstva do te oblike literarne dejavnosti, saj je opaziti neprestano kolebanje med podrejenim in svobodnim načinom izražanja. Avtorica ta vprašanja, ki že prehajajo na področja politične zgodovine in jo sodeč po nekaterih pripombah, tudi zanimajo, predvsem registrira, globljeje pa se vanja ne spušča. Tistega, ki bi o tem rad vedel še kaj več, bo pač moral seči po razpravah Aleša Gabriča.

V drugem pododdelku obravnava avtorica tudi vrstni sistem odporiškega pesništva. Besedila je najprej razdelila pod tremi vidiki: vrste lir-

skega nagovora, lirskega imenovanja in lirskega govora. Vse so še podrobneje razčlenjene. Ker so v ospredju vprašanja, ki so domena literarne zgodovine, se vanje ne bi spuščali, opozoriti pa velja na nekatere poudarke, ki so pomembni tudi za zgodovinopisje o NOB, zlasti takšno, ki bo izhajalo predvsem iz človeka. Tako je na primer za satire, ki so uživale s strani vodstva "določeno sistematično pozornost" in ki jih je Boris Zihelr označil za "najučinkovitejša propagandna sredstva v boju z izdajalsko in okupatorsko svojatjo", ugotovila, da avtor takrat, kadar obravnava v njej domačina, izraža določeno nelagodnost ali notranjo stisko, ki jo verjetno občuti zaradi narodnih razprtij in nesloge Slovencev. Za pesniško izražanje v obliki pisem, ki so ga uporabljali Kajuh, Bor, C. Vipotnik, Minatti in drugi, poudarja, da so to pesniško formo uporabljali, da so se z njo ubranili pred očitki prevelikega vdora zasebnosti v literarnem ustvarjanju v času vojne. Vrh odporniškega pesništva vidi Marija Stanonik v baladah. V njih so izpovedane tako aktivne kot pasivne oblike odpora. Kot vse kaže, so ji najbolj pri srcu osebne izpovedi.

Marija Stanonik je svojo študijo napisala na podlagi približno 3000 zbranih besedil. Zgodovinarji, ki delajo na virih, si lahko predstavljajo, kaj pomeni prebrati in obvladati enako število

dokumentov. Marsikatero njeno ugotovitev je mogoče preveriti v eni izmed približno 4000 opomb. Pred seboj imamo torej izjemno zahtevno delo, mimo katerega ne bo mogel nihče, ki se ukvarja z novejšo slovensko zgodovino. Avtorici velja pritegniti v sklepni ugotovitvi slovenskega povzetka, da najodličnejši del slovenskega odporniškega pesništva pripada literaturi. Ne strinja se s tistimi, ki v njem vidijo zgolj slovstveno folkloro.

Zgodovina II. svetovne vojne na Slovenskem je še daleč od tistega, da bi jo smeli označiti kot dobro raziskano, čeprav je veliko napisanega. Zelo pogrešamo njen politični del. Če bo ta na eni strani verjetno prepire o njej poglobil, pa pristop Marije Stanonik, ki je izrazito človeški in spraven, daje možnosti za dialog in pomiritev. Ljudje se namreč veliko bolj razumejo takrat, ko se pogovarjajo o trpljenju, ne pa takrat, ko si pripisujejo različne zasluge in zmage. K spravi, ki jo bomo Slovenci nekoč morali doseči, bo mogoče prispevala tudi realizacija načrta, po katerem bo obdelala tudi pesniško ustvarjanje nasprotne strani. Seveda pa je ta naloga zaradi povojnih pobojev, velikega eksodusa Slovencev in povojnih političnih razmer neprimerljivo težja.

Stane Granda

UDK 334.782 (497.4 Celje) "17" : 675.02

ŽIŽEK Aleksander, arhivist, Zgodovinski arhiv Celje, Trg celjskih knezov 10, SLO-3000 Celje

Begavčka ...

ali Zakaj so se irharski pomočniki v velikem loku ogibali mesta ob Savinji

ZGODOVINA ZA VSE, 4/1997, št. 1, str. 5-13.

Članek opisuje pobeg dveh potujočih irharskih pomočnikov iz Celja, kjer sta ju hotela njuna mojstra s silo (zaporom in tepežem) "prepričati", naj nadaljujeta delo. Zaščito sta poiskala pri graškem irharskem cehu, ki je celjska mojstra poklical na odgovornost. Mojstra sta poiskala varstvo celjskega mestnega sveta, v vedno bolj živčno medsebojno obtoževanje pa je morala poseči državna oblast. Po enoletni preiskavi (1753) so na stvar v olajšanje vseh pozabili.

UDK 625.1 (497.4) "1846/1857" : 061.7

061.7 (497.4) "1846/18557" : 625.1

STUDEN Andrej, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

Ustavite, ustavite železnega slona!

Prihod južne železnice v naše kraje

ZGODOVINA ZA VSE, 4/1997, št. 1, str. 14-19.

Južna železnica je z Dunajem povezala Celje leta 1846, leta 1849 je bila speljana do Ljubljane, leta 1857 pa do Trsta. V vseh omenjenih mestih so na sijajno okrašenih kolodvorih ob prihodu prvega vlaka priredili veličastne sprejeme. Osrednji del razprave je posvečen zlasti razmišljanju, občutkom in vtisom naših prednikov nekaj let pred in po prihodu železnice v naše kraje.

UDK 325.2 - 055.2 (73/79) "1880/1914"

396.1 (73/79) "1880/1914"

DRNOVŠEK Marjan, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za izseljenstvo, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Gosposka 13, SLO-1000 Ljubljana

Amerika: raj za ženske

ZGODOVINA ZA VSE, 4/1997, št. 1, str. 20-30.

Slovenske priseljenke v ZDA do prve svetovne vojne so številčno zaostajale za moškim svetom. Misijonarji Friderik Baraga, Franc Pirc in Jakob Trobec so pritegnili k sebi sestre, da so jim pomagale v gospodinjstvu in pri misijonarskem delu kot učiteljice, orglarke in cerkvene pevke. V času množičnega izseljevanja so odhajale na poziv mož, ki so se odločili za stalno naselitev v ZDA, dekleta pa za ženini. Mnoge ženske so se zaposlovale kot služkinje in kuharice, posebnost pa predstavlja val deklet iz Domžal in okolice (s Kranjske), ki so bile specializirane kot izdelovalke slamnikov. Zaposlile so se v tovarnah klobukov v New Yorku, Chicagu in Clevelandu. Ameriške Slovenke so se vključevale v izseljenska društva, delo Cerkve in na prelomu v dvajseto stoletje tudi v politično življenje. Bistveno pa je bilo, da so ženske v Ameriki zadihale svobodnejše, saj jih niso držale spone patriarhalnega življenja kot doma v Evropi.

UDC 334.782 (497.4 Celje) "17" : 675.02

ŽIŽEK Aleksander, Archivist, Historical Archives of Celje, Trg celjskih knezov 10, SLO-3000 Celje

The Runaways ...

or Why the Apprentices of the Taw Guild Avoided the Town by the Savinja River Like the Plague

HISTORY FOR EVERYONE, 4/1997, No. 1, pp. 5-13.

The article describes how two itinerant taw apprentices from Celje ran away from their guild masters who tried to force them (by imprisonment and beating) to continue to work for them. The apprentices found refuge with the taw guild in Graz which called the two masters to account for their maltreatment of the boys. The master craftsmen, in their turn, sought the protection of the Town Council of Celje. The dispute grew into an acrimonious hail of abuse and accusations from both sides and eventually, the state authorities had to intervene in it. Much to the relief of all concerned parties, the matter was forgotten after a year of investigation (in 1753).

UDC 625.1 (497.4) "1846/1857" : 061.7

061.7 (497.4) "1846/18557" : 625.1

STUDEN Andrej, Ph.D., Scientific Collaborator, Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

Stop, Stop the Iron Elephant!

The Arrival of the Southern Railway to Slovenia

HISTORY FOR EVERYONE, 4/1997, No. 1, pp. 14-19.

The Southern Railway connected Celje with Vienna in 1846. In 1849 the Southern Railway railway tracks were laid to Ljubljana and in 1857, the tracks were extended on to Trieste. In all three cities, the arrival of the first train was greeted with magnificent receptions on splendidly decorated platforms. The main part of the article focuses on the reflections, feelings and impressions of our ancestors a few years before and after the arrival of the railway in the region now known as Slovenia.

UDC 325.2 - 055.2 (73/79) "1880/1914"

396.1 (73/79) "1880/1914"

DRNOVŠEK Marjan, Ph.D. Senior Scientific Collaborator, Institute for Emigration Studies, Scientific and Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, Gosposka 13, SLO-1000 Ljubljana

America: A Paradise for Women

HISTORY FOR EVERYONE, 4/1997, No. 1, pp. 20-30.

Compared to the amount of men who had emigrated to the United States by World War I, the wave of female emigrants from Slovenia was much weaker in numbers. Missionaries like Friderik Baraga, Franc Pirc and Jakob Trobec often summoned members of sister orders from their homeland to assist them in running households and performing missionary work as teachers, organ players and choir singers. During the period of mass emigration, many wives packed their bags and went after their husbands who had decided to live permanently in the United States, while many young women emigrated in the hopes of finding a husband in the New World. The majority of these women found employment as maids and cooks. Amongst these, the girls from Domžale (in Carniola) and its surroundings were something special. As expert straw hat makers, many of them were soon employed in the hat factories in New York, Chicago and Cleveland. The American Slovene women were active in emigrants' associations, Church activities and from the turn of the century onwards, also in the political life of the country. Most importantly, these women could breathe more freely in America, as they were not hemmed in by the restrictions of the patriarchal way of life which still governed society in their European homeland.

UDK 628.24 (497.4 Ljubljana) "1880/1910" : 628.42
613.5 (497.4 Ljubljana) "1880/1910" : 628.42

TOMINŠEK RIHTAR Tadeja, zgodovinarica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa

H kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno

ZGODOVINA ZA VSE, 4/1997, št. 1, str. 31-54.

Avtorica obravnava začetke razvoja vodovoda in modernega kanalizacijskega sistema v Ljubljani v obdobju od 1880 do 1910, ki sta položila temelje za izboljšavo sanitarnega in zdravstvenega stanja v mestu. Omo-gočila sta preskrbo z vodo neposredno v hiši, nadalje opremljenost z "angleškimi stranišči" na izplakovanje z vodo ter s kopalnicami, ki pa so bile zaenkrat še stvar prestiža. Povzročila sta torej, da so stare sanitarne nepravilnosti izginjale in se je začela oblikovati nova kvaliteta življenja v mestu.

UDK 94 (497.4 M. Sobota) "19/20" : 323.14
323.14 (497.4 M. Sobota) "19/20"

KERÉC Darja, študentka zgodovine, Oddelek za zgodovino, Filozofska Fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aš-kerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

Nekaj malega o Madžarih, grofih in še čem

ZGODOVINA ZA VSE, 4/1997, št. 1, str. 55-66.

Preden je bilo Prekmurje priključeno h kraljevini SHS, je Sóbota imela status polruralnega trga, ki je štel blizu 3000 prebivalcev. Kljub "majhnosti" pa so Sóboto pretresala številna politična obračunavanja med Slovenci in Madžari ter Židi in katoliki. Navkljub nasprotjem pa so si pred prvo svetovno vojno med prebi-valci Sóbote posebne simpatije pridobili grofje Szápáryji. Sába Sóbota se je začela "kulturno" razvijati konec 19. stoletja "pod taktirko" lokalnih mogotcev, gospodarski razvoj pa je nastopil res šele v medvojnih letih.

UDK 940.547.71 (497.4 Ljubljana) : 929 Bogнар M.
929 Bogнар M.

FERENC Tone, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

Kaj je bila ta ženska?

ZGODOVINA ZA VSE, 4/1997, št. 1, str. 67-71.

Avtor po gradivu nemškega konzulata v Ljubljani, ki ga hrani Politični arhiv nemškega zunanjega ministrs-tva (Politisches Archiv Auswärtigen Amtes) v Bonnu, prikazuje obisk Marie Bogнар, sodelavke Rdečega kri-ža, leta 1941 v Ljubljani. S pomočjo poročil nemške in italijanske policije rekonstruira njeno življenje in delovanje. Toda odgovor na vprašanje, kaj je v resnici bila ta ženska in kaj je iskala v Ljubljani, še naprej ostaja skrivnost.

UDC 628.24 (497.4 Ljubljana) "1880/1910" : 628.42
613.5 (497.4 Ljubljana) "1880/1910" : 628.42

TOMINŠEK RIHTAR Tadeja, Historian, Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

We Drank Water Teeming With Harmful Insects

On the Cultural History of the Waterworks and Sewage System in Ljubljana Before World War I

HISTORY FOR EVERYONE, 4/1997, No. 1, pp. 31-54.

The author deals with the beginnings of the waterworks and modern sewage system in Ljubljana in the period from 1880 to 1910, which formed the foundations for improved sanitary and hygienic conditions in the town. Both novelties enabled every house to be supplied with water and to have a "water closet" and a bathroom, (the latter of which, however, was still a matter of prestige). As a result of the introduction of the new waterworks and sewage system, the sanitary irregularities in the city slowly disappeared and a new quality of life began to establish itself.

UDC 94 (497.4 M. Sobota) "19/20" : 323.14
323.14 (497.4 M. Sobota) "19/20"

KERÉC Darja, Student of History, History Department, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

A Few Words About the Hungarians, the Counts and A Few Other Things

HISTORY FOR EVERYONE, 4/1997, No. 1, pp. 55-66.

Before the region of Prekmurje was joined to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Sóbota had the status of a semi-rural borough counting no more than 3,000 inhabitants. Despite its smallness, Sóbota was the scene of numerous political disputes between the Slovenes and the Hungarians on one side, and the Jews and the Catholics on the other. The only family which managed to surpass all these differences and capture the sympathies of all the inhabitants of Sóbota in the period before World War I were the counts of Szápáry. The cultural development of Sóbota began at the end of the 19th century and was closely orchestrated by the local rich, while the town's economic development did not commence until the period between the wars.

UDK 940.547.71 (497.4 Ljubljana) : 929 Bogнар M.
929 Bogнар M.

FERENC Tone, Ph.D., Scientific Councillor, Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

What Was The Woman in Reality?

HISTORY FOR EVERYONE, 4/1997, No. 1, pp. 67-71.

Based on the documents of the German consulate in Ljubljana, kept in the Political Archives of the German Foreign Office (Politisches Archiv Auswärtigen Amtes) in Bonn, the author depicts the visit of Red Cross member Maria Bogнар in Ljubljana in 1941. With the help of the German and Italian police reports of the event, he reconstructs her life and activities. The answer, however, to the question of what this woman's real function was and what she actually did in Ljubljana, however, still remains a secret.

UDK 316.347 (497.4) "1945/1990" : 272
272 (497.4) "1945/1990" : 282

MIHELIČ Darja, dr., Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 4, SLO-1000 Ljubljana

J'Accuse

ali Kako popraviti po vojni storjene krivice?

ZGODOVINA ZA VSE, 4/1997, št. 1, str. 72-85.

Prispevek opisuje in dokumentira eno od usod mnogih ljudi, ki po drugi svetovni vojni na Slovenskem niso hoteli skrivati ali celo zavreči svojega katoliškega svetovnonazorskega prepričanja. Oblast je zlasti pri javnih uslužbencih trpela le prikrito versko življenje, javnega pa ne. Nadležne vernike je šikanirala in jih je skušala načrtno javno očrniti s podtikanjem kaznivih dejanj, ki jih v resnici niso zagrešili.

NAROČILNICA

☐ Želim postati naročnik revije Zgodovina za vse (št. izvodov)

Cena izvoda 1.000 SIT (za dijake in študente 800 SIT)

☐ Želim prejeti naslenje izhode starejših letnikov po polovični ceni (obkroži želeno)

I/1 ... izvod/ov II/1 ... izvod/ov III/1 ... izvod/ov

I/2 ... izvod/ov II/2 ... izvod/ov III/2 ... izvod/ov

Ime in priimek

Naziv podjetja ali ustanove

Naslov

Pošta Kraj

Naročilnico pošljite na naslov: **Zgodovinsko društvo Celje** (Muzej novejše zgodovine Celje), Prešernova 17, 3000 Celje

UDK 316.347 (497.4) "1945/1990": 272
272 (497.4) "1945/1990": 282

MIHELIČ Darja, Ph.D., Milko Kos Historical Institute, Scientific and Research Centre at the Slovene Academy of Sciences and Arts, Novi trg 4, SLO-1000 Ljubljana

J'Accuse

or How to Redress the Injustices Committed After World War II

HISTORY FOR EVERYONE, 4/1997, No. 1, pp. 72-85.

The article describes and documents the life story of one of the numerous people in Slovenia after World War II who refused to keep secret or even renounce their Catholic belief. Particularly in the case of public servants, the authorities tolerated only a hidden religious life, while public expression of religious feelings was strictly forbidden. Unwanted believers were harassed and systematically and publicly slandered and discredited by conspiracies to incriminate them on false charges.

ZGODOVINA ZA VSE

Nova slovenska znanstvena
revija, polna zanimivih in
kratkočasnih zgodb, ki jih
piše življenje.

VSE ZA ZGODOVINO

Vse informacije lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva Celje
(Muzej novejšje zgodovine Celje), Prešernova 17, 3000 Celje
tel.: (063) 442-501, fax: (063) 443-490.

Na voljo so vam vse številke po ugodni ceni.

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje

Založilo: Zgodovinsko društvo Celje

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek, Igor Grdina, Branko Lesjak, Andrej Studen, Anton Šepetavc, Branko Zver, Aleksander Žižek

Urednik: Andrej Studen

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Katarina Kobilica

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Branko Goropevšek

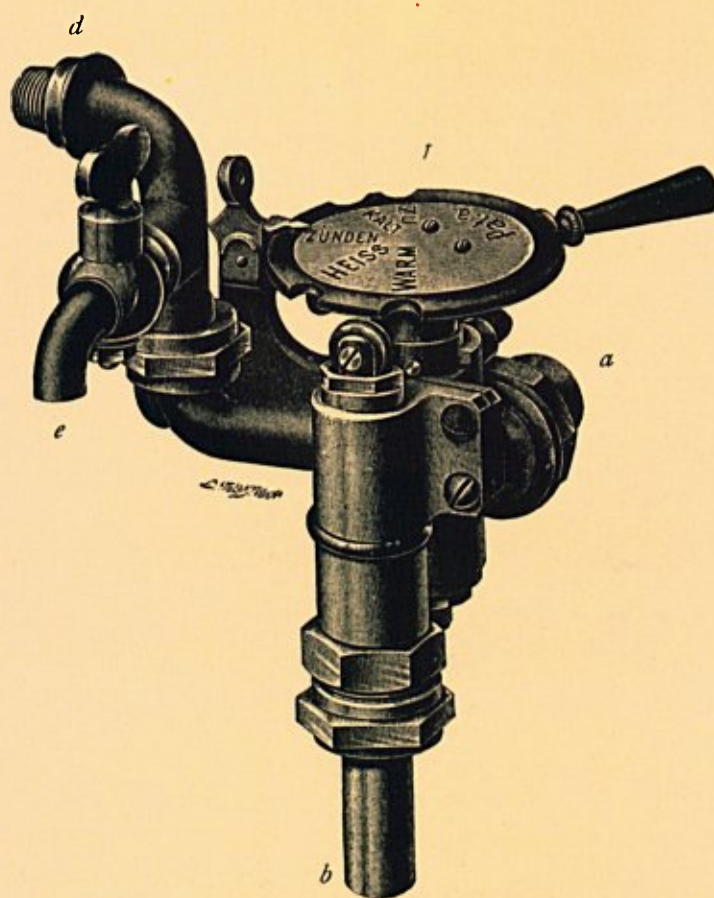
Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Zavod za odprto družbo – Slovenija
Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, 415-84/94 mb, sodi revija Zgodovina za vse med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

ALEKSANDER ŽIŽEK
ANDREJ STUDEN
MARJAN DRNOVŠEK
TADEJA TOMINŠEK RIHTAR
DARJA KERÉC
TONE FERENC
DARJA MIHELIC

NTRC

CENA: 1.500 SIT